

Bojíte se socialismu?

Zpracovali:

**Josef Heller a František Nežil
(ve spolupráci s dalšími autory)**

Říjen 2007

Obsah:

Slovo autorů _____ str. 5

1. část: Minulost

1. kapitola Metodologická východiska analýzy prvního historického pokusu o nekapitalistickou společnost - protosocialismu _____ str. 16
2. kapitola Krize protosocialismu a jeho zánik _____ str. 37

2. část: Současnost

3. kapitola Soudobý kapitalismus a předpoklady jeho systémové změny _____ str. 55
4. kapitola Všeobecná práce – hrobař kapitalismu _____ str. 68
5. kapitola Možné cesty změny vznikající v soudobém světě _____ str. 86

3. část: Budoucnost

6. kapitola Ekonomická podstata socialismu _____ str. 116
7. kapitola Předpokládaná sociální struktura v budoucím socialismu _____ str. 129
8. kapitola Politický systém v budoucím socialismu _____ str. 147
9. kapitola Základní prvky sociální politiky v budoucím socialismu _____ str. 157
10. kapitola Společenské vědomí a ideologická nadstavba v budoucím socialismu _____ str. 168
11. kapitola Problémy kultury a informací v budoucím socialismu _____ str. 177
12. kapitola Základní charakteristiky socialismu _____ str. 188

Doslov? _____ str. 192

Povinností vůdců bude zejména, aby se stále více a více osvobodili od vlivu tradičních frází, patřících k starému světovému názoru, a aby měli stále na paměti, že socialismus, jakmile se stal vědou, žádá, aby se k němu chovali jako k vědě, t.j. aby jej studovali.“

Bedřich Engels (Předmluva k Německé selské válce)

Slovo autorů

Napsali Josef Heller, František Neuzil

Na počátku této publikace bylo slovo. Tímto slovem byla příslušná pasáž usnesení VI. sjezdu KSČM, ve které je formulován úkol „připravit na VII. sjezd KSČM model socialistické společnosti jako strategického cíle KSČM a cesty k jejímu utváření“.¹ Garantem naplňování tohoto úkolu se stalo Teoreticko-analytické pracoviště ÚV KSČM, k jehož spolupracovníkům patříme.

Kolem tohoto pracoviště se brzy začaly formovat řešitelské týmy, které se zaměřily na ty okruhy problémů, na které reagují i jednotlivé kapitoly naší publikace.

Celá práce nad úkolem sjezdu měla jeden významný výchozí bod. Byla jím následující obsáhlá charakteristika socialismu obsažená v programu *Naděje pro Českou republiku* přijatém VI. sjezdem KSČM, kterou vyvrcholila předchozí programová tvorba KSČM od roku 1990 a která reprezentativně vyjádřila dosažený stupeň poznání a konsensu v rámci strany.

„Základním programovým cílem politiky KSČM je socialismus, demokratická společnost svobodných, rovnoprávných občanů, společnost politicky a hospodářsky pluralitní. Je postavena na maximální občanské samosprávě, je prosperující a sociálně spravedlivá. Pečuje o zachování a zlepšování životního prostředí, zabezpečuje lidem důstojnou životní úroveň a prosazuje bezpečnost a mír. V její ekonomice se prosazují přednosti a klíčová úloha společenského vlastnictví, které zaručí efektivní, celospolečensky provázané a usměrňované hospodaření kolektivu zaměstnanců podniků, družstev, obcí, regionů i dalších sdružení občanů. Jde o strategický cíl, který vychází z dlouholetých tradic marxistického myšlení. Jeho naplnění chceme dosáhnout demokratickou cestou. KSČM odmítala a odmítá takovou praxi, která připouští nebo ospravedlňuje omezování demokracie, diskriminaci nebo represí za názory a vytváří podmínky pro kult osobnosti.“²

Brzy se však ukázalo, že tato charakteristika je jen velice vratkým základem pro práci na modelu socialismu a především pro konsensus jak uvnitř jednotlivých řešitelských týmů, tak mezi jednotlivými badateli. Zákonitě se naplnily obavy, které vyjádřili nejen mnozí členové odborného zázemí KSČM, ale i mnozí funkcionáři strany po schválení příslušné pasáže sjezdového usnesení. Byly to obavy ze skutečnosti, že KSČM, na rozdíl od představy šířené hlavně antikomunisty, ale sdílené i některými zejména staršími členy strany, není monolitním názorovým blokem a že by se v důsledku prací na modelu a při nezbytné vnitrostraničné diskusi o něm mohla „rozhádat“.

Koho tato skutečnost překvapuje, nechť si uvědomí, že názorovým monolitem, přes všechny snahy jejího vedení a aparátu, zejména mocenského, nebyla ani KSČ v letech 1948-89, což se projevilo nejen v letech 1968-69, ale zejména po listopadu 1989. Především by si však měl ten, kdo se podivuje názorové pluralitě v KSČM nebo komu je dokonce tato pluralita vysoce nepřijemná, uvědomit, že členové a sympatizanti KSČM žijí v třídně diferencované společnosti. V této společnosti každý den,

každou minutu probíhá proces formulování zájmů a názorů jednotlivých tříd a dalších skupin nacházejících se mezi třídami i uvnitř jednotlivých tříd, tedy proces produkce ideologií. Současně, s neúprosností, ale i s živelností přírodního zákona, probíhá proces šíření a prosazování těchto ideologií, který má mnoho podob: Od organizovaného a cílevědomého působení realizujícího se zejména na straně vládnoucí třídy prostřednictvím monopolně ovládaných masových sdělovacích prostředků, specializovaných a draze placených profesionálních týmů a moderních informačních technologií, až po chřipkové epidemie připomínající každodenní, spíše podvědomé, „vydechování“ těchto ideologií v každodenní komunikaci individuů. Je však přirozené, že ideologie jednotlivých tříd, tak jako např. bojový plyn za první světové války nebo ještě strašnější současné bakteriologické zbraně, jsou zbraní velmi nepřesnou. Jako ono zmíněné plynové mračno se sice vznášejí nad jednotlivými třídami, ale zdaleka nezasahují všechny jejich příslušníky a naopak překvapivě zasahují i individua i celé skupiny z tříd zájmově naprosto opačných, u nichž by bylo možno předpokládat, že budou vůči jejich působení svými objektivními zájmy více méně imunní. To názorně dokumentovaly v dějinách příklady revolucionářů, formálně příslušníků majetných tříd, kteří nezřídka kultivovali ideologii tříd ovládaných a vykořisťovaných a aktivně ji prosazovali. Nejnázornějšími příklady takovýchto revolucionářů jsou samozřejmě K. Marx a B. Engels.

Jak ještě později ukážeme, zvláštní schopnost šířit se mezi příslušníky zájmově zcela protichůdných společenských tříd a skupin má ideologie třídy vládnoucí a vlastnický privilegovan³. O tom se můžeme přesvědčit při bilancování kterýchkoli politopadových voleb, při kterých dostávaly pravicové strany s asociálním programem mnoho hlasů od dělníků či příslušníků dalších sociálně nepriviligovaných skupin. Tito voliči nezřídka poslušně opakovali dezorientující a manipulativní propagandistická klišé, pro jejich zájmy hluboce škodlivá. Výrazně to platí pro propagandistická klišé militantního antikomunismu snažícího se všemožně zakrýt fakt, že mu vůbec nejde o minulé „zločiny komunismu“, ale o to, že právě komunisté důsledně prohlašují, že kapitalismus není tím jediným „pravým ořechovým“ pro lidstvo a že ani tento systém nebude nezvratitelným „koncem dějin“.

Je tedy naprosto jasné, že ani členové KSČM nestojí mimo všeobecné „proudění ideologií“, že i v jejich hlavách můžeme nalézt určité kombinace ideologických prvků různých tříd a že i pro jejich myšlení a jednání mohou být orientující prvky různých ideologií. Které ideologie to jsou, to nelze odhalit jen analýzou samotné sféry vědomí, uspořádáním jednotlivých názorů do určitých celistvějších soustav. Rozhodující nástroj k poznání ideologií dává marxistické materialistické pojetí společnosti a v jeho rámci analýza ekonomicko-sociálního postavení velkých skupin lidí.

V současné době si můžeme ve společnosti vytipovat tři základní ideologické komplexy odvíjející se od tří základních typů tříd nacházejících se v moderním kapitalismu, bez ohledu na to, zda jde o třídy silné a aktivní nebo o třídy jen dožívající a snažící se nějak zachytit v dané realitě.

Abychom neodbíhali od otázky obav z ideologické plurality uvnitř KSČM, přenášející se do práce badatelů nad modelem socialismu, musíme si nejprve připomenout

banalitu: Již vzhledem k historii komunistického hnutí a okolnostem jeho transformace na nové podmínky není pro vědomí příslušníků tohoto hnutí příliš orientující ideologie vládnoucí třídy – buržoazie, a to v žádné z nesčíslného množství jejích variant, počínaje fašismem a konče sociáldemokratismem. Tato skutečnost se samozřejmě projevila a projevuje i mezi badateli pracujícími na modelu socialismu.

Přesto by bylo hluboce nesprávné přehlížet, že v určitých levicovějších podobách a osobnostech v prostředí KSČM se určité prvky konec konců buržoazní ideologie zachytily. Projevilo se to zejména v sociologických teoriích, které proces bádání o modelu ovlivňují. Vycházejí z mnohaleté sociologické tradice, v jejímž duchu byly vychovány celé generace sociologů a se kterou si nedovedla poradit ani vládnoucí třída předlistopadového systému u nás i v SSSR, takže si ji do jisté míry uzpůsobila pro vlastní potřeby.

Určitým metodologickým základem tohoto proudu je novokantovský etický socialismus, který vždy odmítal marxistické pojetí přechodu od kapitalismu k socialismu jako zákonitosti společenského vývoje. Novokantovství chtělo být ve druhé polovině devatenáctého století „filosofií přírodních a společenských věd“, zaměřovalo se na problémy gnoseologie – teorie poznání. Hovořilo o tom, že poznání je nekonečný proces, který však nikdy nedosahuje pojmového uchopení „věci o sobě“, neboli objektivní skutečnosti nezávislé na vůli a vědomí poznávajícího subjektu, dospívá pouze k poznání toho, jak se „věc o sobě“ poznávajícímu subjektu jeví. Podle novokantovské filosofie je tak logicky rozporným, nesmyslným i pojem „objektivní pravdy“, a proto ani není možné vytvořit celistvý a bezrozporný obraz světa založený na vědeckých principech.⁴

V rovině sociologické teorie kultivované a rozvíjené ve výše zmíněném mnohaletém procesu byly a jsou pro tento proud inspirující především teorie stratifikace. Tyto teorie se také vyznačují výrazným akcentem empirických výzkumů oproti metodě teoreticko-logické abstrakce reprodukcující konkrétní realitu v nutné hierarchii podstaty a jevu. Nositelé těchto přístupů především relativizují poznatelnost společenských procesů, zvláště tam, kde nejde o empirické výzkumy. Nechápu, že při dané metodologii těchto výzkumů dostávají jen obraz jevových forem skutečnosti a nejsou schopni proniknout k podstatě. Mají pochybnosti o možnosti a účelnosti prognózování společenského vývoje směrem k socialismu. Nejsou s to rozlišit třídy a profesní skupiny, rozdílnou váhu třídních a dalších rolí individua a tedy identifikovat obrysy tříd. Vidí třídy jako cosi neuchopitelného, co už „nepracuje“, protože se to nedá postihnout těmi empirickými výzkumy, na které jsou autoři těchto přístupů zvyklí. Často argumentují obtížemi operacionalizace třídních znaků a zapominají, že svým dlouholetým působením v teorii zdokonalování této operacionalizace vlastně poznání podstaty jevu vlastně zablokovali a vyloučili.

Ze zkoumání společenských skupin se jim vytrácejí kritéria vlastnictví, které chápou většinou jen formálně právně. Tito autoři nevidí integrující a určující vliv vlastnických procesů na profil, postavení a jednání skupin, k čemuž je svádí navíc ještě ona výše zmíněná rozpornost mezi objektivním bytím a vědomím příslušníků tříd. Místo skutečných, i když třeba dočasně „spících“ tříd obražejí svou pozornost k útva-

rům získaným uplatněním souboru jevových kritérií, jako je výše mzdy, vzdělání, vybavenost mocí či určitá společenská prestiž a především – sebezafažení empiricky zkoumaných jedinců.

Metodologicky významná pro tyto autory je všemožná relativizace určující role ekonomického bytí a stále výraznější akcent vědomí i dalších faktorů, které skutečný marxismus označuje jako „nadstavbové“. Pokud jde o budoucnost, tito autoři nejsou s to aproximovat vývojové tendence z minulosti a současnosti do budoucnosti, v čemž jim brání právě zmíněná nechuť k materialistickému determinismu a materialisticky pojímanému společenskému pokroku. Nakonec proto dospívají jen k velmi vágní představě o budoucí společnosti, která v zásadě pouze kopíruje současnost (pochopitelně s dílčími kosmetickými úpravami v politické a sociální oblasti) a připojuje se tak, i přes upřímné levicové přesvědčení a angažovanost svých nositelů, k hlavnímu proudu buržoazní ideologie, jehož cílem je fixovat současné uspořádání navěky.⁵

Tento ideologický proud, jak jsme již konstatovali, ovšem bádání o socialismu příliš neovlivnil a promítl se do něj spíše v podobě zpochybňování aplikovatelnosti marxismu a nedůvěry ve smysluplnost samotného uvažování nad socialismem, alespoň pokud jde o časový horizont, ve kterém se nacházíme.

Daleko výraznější vliv na celou diskusi o modelu, zpracování a především politické přijímání konečných výstupů měl druhý ideologický komplex, který bychom mohli označit jako přetrvávající a na nové podmínky se transformující ideologii minulé, tj. předlistopadové vládnoucí třídy – řídicího aparátu. O charakteru této třídy, zdůvodnění, proč to třída byla a jaké měla zájmy, jaký byl její osud po zániku systému, bude řeč v dalším výkladu.⁶

Na tomto místě bychom chtěli pouze připomenout některé konkrétní prvky pohledu na svět, které se bohužel – ať již v méně ucelené a koncentrované nebo i značně militantní podobě – vyskytují ve vědomí a psychice řady členů KSČM a zejména Komunistického svazu mládeže a které jsou s výhodou zneužívány antikomunismem.

Stoupenci tohoto názorového proudu se s oblibou nazývají marxisty-leninovci. Hlásí se k té podobě teorie, která byla prezentována a hlavně vyučována v minulém systému, nezřídka dokonce v 50. letech či za nejtuzší normalizace. Odmítají jakkoli uvažovat o otevřenosti a pluralismu v marxistické teorii, nemluvě již o jakémkoliv přehodnocení závěrů klasiků z hlediska zkušeností získaných při prvním historickém pokusu o socialismus a v procesu jeho zániku. Nemálo ze stoupců těchto názorů zahrnuje mezi klasiky marxismu i J. V. Stalina a zcela nekriticky hájí jak jeho teorii, tak praktickou politiku v době jeho života. Tito tzv. marxisté-leninovci nevidí žádný rozpor mezi myšlenkami klasiků marxismu a stalinskou teorií a praxí. Historické recepty stalinismu, např. na řešení otázek industrializace Ruska a kolektivizace, přípravy na ohrožení zvnějšku za války, uzavření paktu s Německem a rozdělení mocenských sfér s Německem, teorii zostřování třídního boje a její aplikaci v době procesů apod., vidí jako jediné možné. Konkrétní stalinské deformace a zločiny buď zpochybňují nebo obhajují tlakem imperialismu, válečným ohrožením, eventuálně zaostalostí Ruska. Zvláště militantní nositelé těchto názorů jsou přesvědčeni, že tresty v době stalinských čistek byly v zásadě oprávněné. Zdůrazňují, že stalinské období bylo

nejúspěšnějším obdobím a že po Stalinově smrti začal rozklad systému, především v důsledku toho, že do společnosti pronikl revizionismus, konzumerismus a byla prováděna příliš mírná politika jak vůči vnitřním škůdcům, tak vůči zahraničním protivníkům. Za velkou chybu označují XX. sjezd KSSS a odhalení kultu osobnosti Stalina. Zdůrazňují zejména vinu N. S. Chruščova.

První historickou formu socialismu chápou nositelé tohoto proudu jako jediný možný a marxistické teorii odpovídající socialismus, a to včetně diktatury proletariátu a vedoucí úlohy strany v jejich nejvíce zdeformovaném pojetí. Problémy této formy socialismu všemožně zpochybňují, včetně konečného ekonomického neúspěchu, naopak zdůrazňují jeho přednosti, zejména v oblasti sociální, v zemědělství, u nás ve vyrovnání českých zemí a Slovenska. Jejich oblíbenou metodou relativizace nedostatků minulého systému a popření systémového charakteru těchto vad je tzv. objektivní porovnávání předností a nedostatků systému, při kterém se na jednu stranu pomyslných vah pokládají tuny cementu a oceli, velké stavby, sociální jistoty a slušná průměrná životní úroveň a na druhou pak váhavě přiznávají nedostatky v oblasti demokracie, včetně obětí procesů a represí. Při takovémto eklektickém porovnávání jim vychází pozitivní bilance, která vůbec nereflektuje základní skutečnost, že se systém v dlouhodobé perspektivě neosvědčil, že „auto už nejelo“.

Neúspěchy i zánik systému připisují zejména tlaku zvenčí (kapitalismus byl prostě silnější, nenechal nás se rozvinout, „uzbrojil“ nás atd.), vnitřní rozvratné činnosti třídních nepřátel, zrádců, revizionistů apod. Rostoucí nespokojenost občanů si vykládají i jako negativní projev ze západu pronikajícího konzumního stylu života („lidé byli rozmazlení, měli všeho dost, ale nestačilo jim to“). Připouštějí pouze určité subjektivní chyby. Zdůrazňují špatnou kádrovou politiku, díky které se na různá místa dostali nevhodní, tj. morálně nepevní lidé. Pokud připouštějí nedostatky, odmítají, že by to byly systémové a zákonité vady, ale konstatují, že to zkrátka „bylo v lidech“. Odmítají existenci nějakého „sovětského modelu“ socialismu i tlak SSSR na Československo a jiné země, protože přece – to všechno byl jedině možný socialismus.

Podle nich se systém mohl zlepšit a opravit všechny nedostatky (zejména v naší zemi k tomu měl údajně velmi blízko). Bohužel se však v SSSR k moci dostal Gorbačov, „agent imperialismu“ a vědomý likvidátor socialismu, a ten vydal celý socialistický tábor západu. V Československu údajně sehráli obdobnou roli „zrádci“ typu Adamce, Mohority, Hegenbarta apod., kteří nesou vinu za 17. listopad. Podle tohoto výkladu jsme nemuseli prohrát, kdybychom byli tvrdí a rozhodní. Imperialismus ale můžeme svrhnout, klíčová je otázka uchopení moci. Zastánci tohoto názoru nevyklučují ozbrojený boj, protože „kapitalisté se dobrovolně nevzdají“.

Mezinárodně se proto podle stoupců tohoto názoru musíme opřít o všechny protiamerické a protikapitalistické síly, např. včetně různých nacionalistických sil v arabských zemích („teroristé jsou vlastně partyzáni“). Nadějí je pro ně Rusko, které čelí USA a v podstatě je „kryptokomunistické“. Ještě větší nadějí je Čína, která prý dokázala spojit ekonomickou efektivnost s pořádkem a vedoucí úlohou strany. Nadějná je ale i Kuba, Vietnam, KILDR, země, ve kterých se udržel socialismus a dále rozkvétá.

Velké naděje čerpají z vývoje v Latinské Americe. Při výběru svých vzorů ve světě prokazují i výraznou neznalost skutečných podmínek ve zmíněných zemích.

Recept na budoucnost podle nich spočívá v tom, že se vrátíme k marxismu-leninismu, ve straně k leninským principům, odmítneme pomlouvání Stalina a socialismu a obnovíme socialismus v podstatě takový, jaký byl (státní vlastnictví, vedoucí úloha strany, diktatura proletariátu). Samosprávné vlastnictví a na něm založená ekonomika může existovat jen jako jakási obdoba družstev, hlavně v zemědělství, jinak je to utopie, která nebere v úvahu potřebu pevného řádu, úlohy profesionálů v řízení, plánování, sobeckou motivaci lidí apod. Trh je třeba omezit, socialismus bude v podstatě společnost netržní a nezisková. Socialismus je dohledná perspektiva.⁷

K tomuto přehledu prvků názorového proudu, který, jak se domníváme, lze oprávněně ve zkratce označit jako stalinský (ačkoliv stoupenci tohoto směru existenci a teoretickou uchopitelnost stalinismu rozhořčeně odmítají a cítí se velmi dotčeni, jsou-li za stalinisty označeni), chceme ovšem zdůraznit, že v takto čisté a komplexní podobě se vyskytuje u velmi malého počtu členů či sympatizantů KSČM. Rozhodně není podstatný pro její politiku a nijak neospravedlňuje okázalý antikomunismus ze strany pravicových politiků, kteří vytrvale straší neostalinským převratem, protože se nejsou s to zviditelnit rozumnějším způsobem nebo proto, že plní různé zákulisní, možná i zahraniční objednávky. V mírnější podobě, promísen s jinými prvky, však tento neostalínismus představuje nezanedbatelnou sílu ovlivňující duchovní prostředí ve straně i v levici jako takové.

V tomto smyslu se projevil i v diskusích o modelu socialismu jako významný brzdicí faktor nutící k přijímání odborných kompromisů doslova vykostňujících určitost modelu, blokuje jeho otevřené převzetí do oficiálních programových dokumentů KSČM, a tak oslabující jeho možný pozitivní dopad na mladší skupiny členů strany a zejména na veřejnost, včetně levicové inteligence a mládeže. Neustálá podezřívavá kritika a soustavné zákulisní agitování a manévrování některých aktivních stoupců výše popsaného stalinského proudu zesílilo obavy praktických politiků v KSČM z možného rozkolu ve straně a vedlo nakonec k určitému „upozadění“ vypracovaného modelu, který se přes veškerou názorovou různorodost podařilo připravit a předložit alespoň odborné veřejnosti.

Pokud by se naplnila ta, jak věříme, nepravděpodobná možnost a stalinská představa o minulosti a budoucnosti socialismu, by se v diskusi o modelu socialismu před a na VII. sjezdu KSČM třeba jen zčásti prosadila, způsobilo by to nenapravitelné škody nejen KSČM, ale i celé levici a samotnému procesu prosazování antikapitalistické varianty společenského vývoje v ČR. Realizace tohoto neostalinského přístupu by vedla k revizi závěrů všech polistopadových sjezdů komunistické strany, demontáži programové a hodnotové identity KSČM a v konečné instanci k naprosté izolaci strany a zbavení strany možnosti sehrát významnou úlohu v rámci levice a tím i k oslabení levice samotné. Netřeba zdůrazňovat, že by takového kroku vydatně využil antikomunismus a pravice vůbec.

Byla to právě tato skutečnost, která nás přiměla obrátit se na stranickou i mimostranickou veřejnost přímo, bez zprostředkování institucionální strukturou KSČM

či politickými stanovisky stranických orgánů, konkrétně VII. sjezdu KSČM. Proto jsme se rozhodli vydat tuto publikaci.

Toto rozhodnutí nebylo vůbec lehké, a to ze dvou důvodů.

Rozhodně nechceme být, zejména v očích mnoha přátel a známých v rámci KSČM, ale i mimo ni, vnímáni jako renegáti, kteří opouštějí „věrné řady“ v dobách zlých. Nechceme v žádném případě nahrávat těm, kdo se snaží využít všech prostředků, včetně otevřené kriminalizace, proti značnému progresivnímu antikapitalistickému potenciálu KSČM a jejích příznivců, z nichž mnohým se spory mezi názorovými proudy zdají být neplodným scholasticismem a utopismem, zvláště v konfrontaci se zhoršujícím se postavením širokých nepriviligovaných vrstev ve společnosti a asociální a nedemokratickou ofenzívou pravice. Naše marxistické přesvědčení je jednoznačné a nezpochybnitelné a přiznáváme se i k určité „uhlířské víře“ v nevyhnutelnost a zákonitost vystřídání kapitalismu novou historickou podobou socialismu, pokud ovšem lidstvo nezabloudí ve slepých uličkách historie a nezničí dříve samo sebe válečnými konflikty, ekologickými katastrofami či dalšími hlubokými civilizačními problémy.

Důvod našeho rozhodnutí představit veřejně určitou relativně ucelenou a nestaliniskou koncepci socialismu pramení právě ze snahy pomoci komunistickému hnutí ve směru, který považujeme za neléhavý a klíčový, totiž ve snaze vyvodit nutné závěry z minulého vývoje a nalézt odpovídající strategický cíl, schopný oslovit, i když ne ihned, široké nepriviligované vrstvy. Oproti různým povrchním pragmatikům jsme totiž přesvědčeni, že potřeba určité vize budoucnosti existuje, alespoň mezi určitými skupinami inteligence a mládeže. Stalinismus v jakékoli podobě považujeme za historickou zátěž komunistického hnutí, která tomuto hnutí brání v postupu vpřed a je přímo „darem z nebes“ militantním pravcovým silám plnicím objednávkou současné vládnoucí třídy. Tím vším se samozřejmě nechceme dotknout nikoho ze seniorů v KSČM, podléhajících různým prvkům neostalinského „náboženství“ jen proto, že jsou silným antikomunismem „zaháněni do kouta“ a mají pocit, že nejen pravice, antikomunismus či sociáldemokratismus, ale i ti, kdo chtějí poctivě z pozice marxismu analyzovat minulost, aby mohli o to lépe postavit budoucnost, znevažují jejich celoživotní práci.

Tento naprosto pochopitelný psychologický kořen stalinismu ovšem nic nemění na faktu, že pozůstatky ideologie a politiky minulé vládnoucí třídy prvního historického pokusu o socialismus dnes hrají ve světě i v ČR objektivně regresivní úlohu a že se stalinismus stává významným spojencem buržoazie, ať již té globální nebo té, jejíž zájmy ztělesňuje současná vládní koalice, té „malé české“, kompradorské a parazitující na „velkých bratřech“ či alespoň „bratřancích“. Mezi stalinismem a kapitalismem totiž vzniklo pevné objektivní pouto – kapitalismus se může cítit bezpečným jen tehdy, je-li levice zablokována stalinismem a stalinismus čerpá sílu a odolnost ze zločinů kapitalismu. Chceme přispět k prolomení tohoto železného kruhu.

Naše rozhodnutí vydělit se samostatným přístupem bylo však obtížné i z druhého, mnohem méně závažného důvodu. I když i my jsme přivítali s určitými obavami výše zmíněné usnesení VI. sjezdu o zpracování modelu socialismu, které bylo ze strany

některých navrhovatelů motivováno spíše snahou dát šanci stalinskému pojetí, musíme konstatovat, že celý proces bádání a diskutování nad modelem se ukázal jako pozitivní a nadějný. V průběhu tohoto procesu však vznikla určitá provázanost přístupů a myšlenek jeho účastníků, členů řešitelských týmů, zpracovatelů různých dílčích či konečných výstupů. Vzhledem k této provázanosti je velice komplikovaná otázka autorství. I když v této publikaci předkládáme vlastní, naprosto originální a autorsky vyhraněné koncepce, u kterých jsme skutečně „právoplatnými vlastníky“ a které jsme v procesu bádání o socialismu prosazovali od začátku, nemůžeme a nechceme popřít vliv a přínos řady materiálů, poznatků a podnětů našich kolegů (kteří naše názory v té či oné míře nesdílejí), jejichž vytržení z kontextu by však celou práci značně ochudilo. Těmto kolegům, s nimiž vedeme konstruktivní dialog, jsme proto velmi vděční za to, že nám dovolili začlenit do našeho textu i jejich více či méně upravené (z hlediska naší metodologické koncepce i politických názorů) podkladové texty, příp. použít ty kapitoly, u nichž jsou spoluautory či autory. Laskavě nám pomohli i v otázkách bibliografie, odkazů na prameny apod. Za jejich pomoc jim děkujeme a prohlašujeme, že ani v nejmenší míře nenesou odpovědnost za ty pasáže, na jejichž zpracování se nepodíleli, či za jakékoli naše celkové teoretické i politické závěry. Spoluautorství či autorství je v textu uvedeno.

Děkujeme i vedení KSČM, odbornému zázemí KSČM a zejména Teoreticko-analytickému pracovišti ÚV KSČM, které nám pro naši práci vytvořilo určité nutné podmínky, včetně nezbytného technického a materiálového zabezpečení. Děkujeme všem členům a sympatizantům KSČM, ale i dalším levicovým osobnostem, zejména z řad Socialistického kruhu, kteří nám „fandili“ a obohatili nás svými podněty. Velmi se těšíme i na oficiální publikaci, kterou TAP ÚV KSČM připravuje a na jejímž vzniku se chceme podílet.

V řadě nikterak poslední děkujeme těm, bez nichž by veřejná prezentace našich názorů nebyla v podmínkách dnešní „společnosti zisku“ možná – našim sponzorům, především hlavnímu sponzorovi, senátorovi a členu ÚV KSČM RSDr. Vlastimilu Balínovi a jeho manželce Mgr. Haně Svobodové, kteří sdílejí naši představu o nutnosti předložení nestalinské koncepce socialismu. Dalšími sponzory byl senátor Eduard Matykiewicz a ing. Ludmila Brynychová, jakož i Unie českých spisovatelů. Doufáme, že jsme jejich důvěru příliš nezklamali.

A posléze, nelze zapomenout na naše kamarády, kteří vydatně přispěli ke vzniku knížky. Karla Sýse, který se ujal prací spojených s vydáním knihy, a RSDr. Miroslava Grossmanna, který nám dělal nezbytnou reklamu a byl všestranně užitečný.

Na závěr tohoto autorského úvodu se musíme znovu vrátit k výše uvedené tezi o třech hlavních třídách a jim odpovídajících ideologických komplexech. Zůstali jsme totiž našemu laskavému čtenáři dlužni charakteristiku třetího třídního a ideologického komplexu.

Tento komplex podle našeho názoru představuje tvořivý marxismus vyjadřující zájmy širokého objektivně spojeneckého svazku nepriviligovaných tříd a skupin, jehož osou je dělnická třída (bez ohledu na současný neradostný stav jejího vědomí), zejména její nově se rodící složky, pro které se stále více vžívá pojem „kognitariát“.⁸

Určitý přehled prvků tvořících tento ideologický komplex, který podobně jako v 19. století zatím ještě nemá vědomé adresáty ve zmíněném sociálním subjektu a který pro něj zatím „vedle“ připravují a kultivují i ideologové z jiných tříd a skupin, se pokoušíme podat v této publikaci.

Jde nám o to zdůraznit, že:

1. Marxistická teorie jako metodologie zkoumání společnosti a základ pro postup progresivního sociálního subjektu je stále platná a aplikovatelná i na nové podmínky, které se díky neměnné podstatě kapitalismu zase až tak neodlišují od dějinné etapy, ve které působili klasikové marxismu. Perspektivně je třeba přehodnotit různé odbočky od autentického marxismu,⁹ kterým v průběhu zhruba 130 let vývoje filosofické, ekonomické a zejména sociologické tradice došlo, které založily existenci nejrůznějších podob a proudů tak či onak se hlásících k marxismu a poskytujících cenné inspirace světové kultuře i levicovému politickému hnutí, které však dnes již nejsou dostatečně s to čelit ideologii buržoazie a prognózovat další cestu k socialismu.
2. Přes zmíněné pozitivní hodnocení marxistické teorie je nutno se vrátit i k autentickým názorům klasiků a kriticky je přehodnotit z hlediska zkušeností, které získalo dělnické, komunistické a všeobecně levicové hnutí, zejména z hlediska zkušeností získaných při prvním historickém pokusu o socialismus. Přehodnotit je třeba zejména akcent klasiků na politickou revoluci a uchopení moci jako proces výrazně předcházející vytvoření nové vlastnické základny kapitalismu a s tím související možné závěry pro sociální subjekt směřující k nedemokratickým praktikám přeměny společnosti.
3. Je třeba podrobit objektivní kritice ideologii a politickou praxi třídy řídicího aparátu, která byla dominujícím vlastnickým i politickým subjektem prvního pokusu o socialismus a jejíž pozůstatky dnes značně komplikují život komunistického i levicového hnutí a objektivně nahrávají buržoazii.
4. Je třeba provést důkladnou analýzu soudobého globálního kapitalismu, a to zejména pomocí modernizované marxistické teorie pracovní hodnoty, jejíž rozvíjení bylo v době existence první historické formy socialismu, ale i v širším komunistickém a levicovém hnutí, hluboce zanedbáno.
5. První historická forma socialismu nebyla ještě skutečným socialismem, byla svébytným systémem integrujícím v sobě vedle nových prvků i řadu prvků předkapitalistické společnosti, jako taková byla pouhým nakročením na trajektorii společenského pokroku vyznačujícím se závažnými systémovými vadami. Především, i když nikoli výhradně, v důsledku těchto vad degenerovala, nevydržela soutěž s kapitalismem a zanikla.
6. Objektivní podmínky a rozpory globálního kapitalismu vytvářejí velmi reálnou možnost nového pokusu o socialismus, který by měl dostatečně předpoklady pro trvalou existenci a vytlačení kapitalismu z dějinného jeviště. Tento pokus musí proběhnout jako komplexní vývoj forem socialismu vznikajících už v lůně staré společnosti, které v demokratické soutěži překonají kapitalismus a přitom výrazně

zvýší společenské standardy sociální spravedlnosti, demokracie, humanismu, rozvoje individua a uplatňování jeho práva svobod.

7. Ekonomicko-vlastnickým základem nového socialismu bude samosprávné vlastnictví dovedené do celospolečenského měřítka.¹⁰ Hegemonním sociálním subjektem bude nejprve dělnická třída měnící se v kognitariát a později z ní vzniklá třída samosprávných společenských vlastníků. Politickým subjektem bude široká pluralitní demokratická fronta, která se bude opírat o sektor samosprávného vlastnictví. V ideologické pluralitě bude sehrávat významnou úlohu tvořivý nestalinský marxismus.

Pro ty, kterým se představa samosprávného socialismu nelíbí, máme jednoduchý argument. Lidstvo již ve svém vývoji vyzkoušelo v roli dominující formy vlastnictví jednak kapitalismus, jednak státně byrokratický pokus o socialismus. Státně byrokratický socialismus, založený na nedokonalém zespolečnění výrobních sil, se v dlouhodobé perspektivě neosvědčil. Kapitalismus prokazuje stále více, že ani on nebude nějakou věčnou podobou společnosti a lidé mají nezadatelné „lidské“ právo ho vystřídat pokrokovějším systémem. Zbývá už jen jedna představitelná vlastnická forma, která by mohla být základem dalšího pokroku lidstva – samosprávné společenské vlastnictví.

Pro tuto dějinnou perspektivu se chceme angažovat.

¹ Dokumenty VI. sjezdu KSČM, Futura, Praha 2004, str. 234.

² Tamtéž, str. 95.

³ Srv. kap. 7 a 10 této práce

⁴ Viz Hans Joachim Störig, Malé dějiny filozofie, České katolické nakladatelství Zvon, Praha 1996, str. 394-399.

⁵ Srv. Heller, J., K diskusím o třídně sociální struktuře socialismu, Alternativy, č. 26/2006, Dále srv.

Bauer, J., Otázka komunismu, Futura, Praha 2006, str. 80-81, 161-163, 211-226, 228-229, 234-236;

Bauer, J., Diskusní příspěvek na teoretické konferenci TAP ÚV KSČM 9. 12. 06, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Diskusní projekt KSČM - socialismus 21.století/ Konference 9. 12. 06;

Machonin, P., Česká společnost a sociologické poznání, ISV nakladatelství, Praha 2005, str. 61, 70, 93-124, 131-134, 157-184, 191-204, 218-262;

Tuček, M. a kol., Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí, SLON, Praha 2003, str. 90-109, 132-167, 176-202, 205-238, 265-305;

Zich, F., Tuček, M., Otázka pojetí tříd a některé změny sociální struktury ČR po r. 1989, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Odborné zázemí/TAP/Studie a vystoupení;

Zich, F., Předpokládaná sociální struktura v budoucím socialismu, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Diskusní projekt KSČM - socialismus 21.století/Hlavní výstupy/Model socialismu – rozšířená studie, kap. 6.

⁶ Srv. kap. 1 a 2 této práce.

⁷ Srv. např.:

Věrtelář, V., Politicky a odborně se vzdělávat, Haló noviny 24. 3. 2007, str. 7;

Kolektiv, Pravda o minulosti a současnosti, Futura, Praha 2003, str. 13-18, 37-38;

Hlivka, I., Couvnutí socialismu (O tom, co bylo), Svoboda Servis, Praha 2004;

-
- K analýze úlohy KSČ při budování socialismu, Sborník vystoupení na XXI. Pražské teoreticko-politické konferenci, Orego, Praha 2007;
- Martens, L., Jiný pohled na Stalina, Orego, Praha 1995;
- Kilev, M., Chruščov a rozpad SSSR, Orego, Praha 1999 aj.
- ⁸ K pojmu kognitariát viz Formánek, M. a kol., Trendy vývoje a levicová strategie, zej. kapitoly: Základní rozpor kapitalismu a sociální diferenciacie (27-52, zvl. str.32), Sociální otázka (164- 184), Očekávaný vývoj v sociálně třídní struktuře (294-297), Úloha subjektu přeměn (326-334). TAP, Praha 2005, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Odborné zázemí/TAP/Publikace;
- Srv. též Heller, J., K diskusím o třídně sociální struktuře..., cit. vyd. str. 37-41,
Látal, I., Kognitariát a jeho pojmání, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/
Diskusní projekt KSČM - Socialismus 21.století/Diskuse.
- ⁹ Srv. např. Barša, P., Čisář, O., Levice v postrevoluční době. Občanská společnost a nová sociální hnutí v radikální politické teorii 20.století, Centrum pro studium demokracie a kultury, Edice politika a společnost, sv. č. 5, Brno 2004, str.25-60.
- Srv. rovněž Gočev, P., Rehabilitace pracovní teorie hodnoty (vystoupení na konferenci Marx: životnost iluze? 10. 11. 2005 v Ústí n. L.), www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Odborné zázemí/TAP/ Studie a vystoupení.
- ¹⁰ Srv. Zaměstnanecské vlastnictví a jeho perspektivy v soudobém světě. Informace pro VV ÚV KSČM. Zprac. řešit. tým TAP ÚV KSČM pod vedením Z. Háby. www.kscm.cz, rubrika Naše politika/odborné zázemí/TAP/studie a vystoupení.
- Dále viz :
- Zaměstnanecská participace v Evropě (sb. z mezin. konference 23. 10. 2004), vyd. Klub samosprávného lidového podnikání a Společnost pro evropský dialog, Praha 2005;
- Formánek, M., Společenské prostředí zaměstnanecské participace, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Odborné zázemí/TAP/Studie a vystoupení;
- Hába, Z., Zaměstnanecské vlastnictví dnes a možná zítra, Alternativity č. 19/2004, str. 54-63;
- Hába, Z., Sociální stát a zaměstnanecská participace, In: Sociální stát a kapitalismus, Svoboda Servis, Praha 2007;
- Heller, J., Poznámky o vývoji k samosprávnému socialismu, Alternativity č. 19/2004. str. 40-49 aj.

I. část: Minulost

1. kapitola

Metodologická východiska analýzy prvního historického pokusu o nekapitalistickou společnost - protosocialismu

Napsal Josef Heller

Historické místo protosocialismu

Při zkoumání prvního historického pokusu o nekapitalistickou společnost, který lidstvo zažilo v období od říjnové revoluce v r.1917 v Rusku zhruba do poč. 90. let 20. století v Evropě (na Kubě a v KLDŘ tato forma přetrvává dosud, ve Vietnamu a zejména v ČLR prochází významnými modifikacemi směrem, který nelze zatím přesně odhadnout), je nutné především vykročit z tradiční představy o společensko-ekonomických formacích, které na sebe navazují lineárně a každá z nich je určitým progresivním a do jisté míry nezvratným krokem vpřed. Právě historie prvního historického pokusu o socialismus, spolu s dalšími poznatky společenských věd o předkapitalistických společenskoekonomických formacích, ukázala, že prosazování dějinného pokroku je podstatně složitějším a mnohorozměrnějším procesem. Zjednodušeně řečeno, jestliže prvobytně pospolná formace je obecným východiskem dějin celého lidstva, bez ohledu na různé geografické oblasti, z této formace se v určitých momentech a v různých regionech a zemích odvíjejí různé paralelní cesty třídní diferenciaci, z nichž některé jsou trvaleji životaschopné jako ucelené společenské systémy (antické otrokářství, asijský výrobní způsob, feudalismus) a jiné se odvíjejí jako boční doplňkové větve uvnitř těch podstatnějších (prostá zbožní výroba).¹ Z této vedlejší a doplňkové formy se na určitém stupni vývoje v Evropě a následně pak i v Americe, především v USA, vyvinul kapitalismus, který ovládl celý svět, ale kromě nesporného pokroku v řadě oblastí do něj promítl i své vnitřní rozpory, které se stále více prohlubují. Třídní odpor vůči kapitalismu se v podmínkách, kde byl kapitalismus slabý a nedostatečně rozvinutý, a za situace, kdy dominovaly meziimperialistické rozpory, prosadil v podobě první protikapitalistické revoluce v Rusku. Ta se později díky mocenské síle SSSR a dalším etapám kapitalismem vyvolaných rozporů (výústujících v katastrofické válečné konflikty) přenesla i do dalších zemí (někde organičtěji – ČSR, jinde spíše pod vlivem vnějších tlaků – Polsko, Maďarsko, Rumunsko). Ve světě vznikl relativně ucelený společenský systém, který vytvořil i určitou, zpočátku jednodušou, později se však stále více štěpící soustavu států, jejichž jádrem přes všech-

ny rozpory zůstal SSSR jako jediná vojensky konkurenceschopná supervelmoc vedle hlavního centra kapitalismu – USA.

To, co vzniklo, bylo uceleným systémem sui generis, o jehož charakteristice i pouhém pojmenování se vedou rozhořčené diskuse. V těchto diskusích jsou zastoupeny různé názory.² Pestrost názorů vidíme i tehdy, jestliže necháme stranou militantní antikomunismus a další varianty buržoazní ideologie a budeme zkoumat názory, které se hlásí k levici či přímo k marxismu. Jsou tu zastoupeny např. ty názory, které popírají, že by nově vzniklý systém vůbec nějakým specifickým systémem byl a snaží se ho připodobnit, resp. přiřadit k systémům jiným, uznávanějším – k asijskému výrobnímu způsobu, feudalismu, státnímu či dokonce monopolnímu kapitalismu.³ Jiné názory naopak považují tento systém za jediný skutečný a možný socialismus, věří v jeho zachování a další pozitivní rozvíjení v ČLR, ve Vietnamu, v KLDK a na Kubě a implicitně vybízejí k jeho obnovení, přičemž se zvláštními nadějemi vzhlížejí k Latinské Americe, někteří dokonce i k Rusku.⁴ Mezi těmito polohami existují i různé varianty názoru. Vidí nekapitalistickou podstatu velkého společenského vzepětí, jež tak výrazně ovlivnilo dějiny 20. století a ovlivňuje i vývoj současný. Ale zároveň tyto názorové varianty porovnávají tento systém s metodologií a prognostikou klasiků marxismu a poukazují na výrazné odchylky.⁵ Svou roli zde hraje i učení klasiků o mateřských znaménkách starého na těle nové společnosti.⁶ Různě vykládána, využívána při odmítnutí skutečného socialistického charakteru prvního historického pokusu o nekapitalistickou společnost nebo i zcela odmítána, je marxistická teorie dvou fází komunismu.⁷ Velkým problémem je, že diskuse o názvu zmíněného společenského procesu překračují hranice teoretické diskuse, jsou prostředkem politického a ideologického boje (a to nejen boje s buržoazní politikou a ideologií) a zejména u řady členů a sympatizantů komunistického hnutí vyvolávají intenzivní emoce. Při těchto emocích se leckdy popuzeně reaguje již na vyslovení určitého názvu systému, bez schopnosti sledovat celou charakteristiku daného jevu, kterou autor podává. Svůj přetrvávající vliv na některé generace a skupiny si např. v českých podmínkách udržela masivní propaganda zahájená v 70. letech, která přebíjela hesla Pražského jara o „socialismu s lidskou tváří“ nebo „demokratickém socialismu“ sloganem „socialismus bez přívlastků“. Snaha hledat specifický název pro první historickou formu socialismu tak často naráží na zakořeněné stereotypy.

Posláním této studie není vést učené debaty o názvu toho, co se začalo rozvíjet po říjnové revoluci v Rusku 1917. Analýza celého jevu však předpokládá určitou výchozí hypotézu, bez které již z praktických důvodů nelze postupovat. Dovolím se proto přiřadit k těm autorům, kteří první dlouhodoběji úspěšný historický pokus o překonání kapitalismu označují jako „protosocialismus“.⁸ Tento pojem má vyjádřit především:

1. že vzniklý společenský systém je geneticky součástí vývoje socialismu a odpovídá i některým charakteristikám marxistické prognózy socialismu,
2. že tento systém přesto byl natolik odlišný od této prognózy a do té míry spojený s minulými stadii společenského vývoje (zejména s přetrváváním staré společenské dělby práce a z ní vyplývajících limitů zespolečenštění výroby), že ho můžeme

považovat pouze za určitý nedokonalý prototyp socialismu. To ostatně ukázala již velká prověrka historie,

3. že na tento systém nelze mechanicky přenést ani logiku fungování kapitalismu, ani logiku prognózy socialismu u klasiků, že představuje jakýsi svébytný společensko-ekonomický systém odlišný jak od kapitalismu, tak od skutečného socialismu a v tomto smyslu určité odbočení z hlavní linie dějinného vývoje.

Protosocialismus jako první dlouhodoběji úspěšný pokus o socialismus je tedy možno považovat za jakousi první historickou formu socialismu, zvláště máme-li na zřeteli výše formulovanou koncepci dějin jako určitého víceliniového procesu. Protosocialismus byl určitým nakročením vpřed za rámec kapitalismu a v tomto smyslu přinesl cenné progresivní rysy. Protosocialismus byl od počátku zatížen vážnými systémovými vadami, které byly ještě znásobeny nepříznivými podmínkami v zemích, kde vznikl, ale také důsledky dlouholetého intenzivního soupeření s kapitalismem ovládajícím především vyspělejší a mocensky silnější země. Vzhledem k tomu nakonec nevydržel soutěž a zhroutil se v evropských zemích, především v SSSR. Čína, a pod jejím vlivem i Vietnam, nastoupila určitou svébytnou cestu reformem, u níž zatím nelze odhadnout, nakolik jde o reformy protosocialismu směrem k skutečnému socialismu nebo o pozvolný ústup na trajektorii svébytného čínského kapitalismu začleňujícího se do globálně kapitalistického světa. Na Kubě a v KLDR zatím protosocialismus přežívá v určitých specifických modifikacích, hlavně v důsledku určitých diferencovaných přístupů v kapitalistickém světě, na křehké hraně globálního rozdělení světa. Zejména ve své korejské podobě však zatím spíše diskredituje myšlenku socialismu a nevysílá pozitivní impulsy do mezinárodního hnutí usilujícího o vytvoření životaschopné alternativy ke kapitalismu.

Vnitřní rozpory kapitalismu se v důsledku porážky protosocialismu, a tedy i dočasné porážky sil usilujících o socialismus na celém světě, okamžitě znásobily, nabyly globálního charakteru a ohrožují samu podstatu civilizace ve světě. Z analýzy těchto rozporů nadále vyplývá závěr o nevyhnutelnosti zániku kapitalismu a vytvoření jeho jediné možné alternativy – komunistické společensko-ekonomické formace v jejím prvním nižším vývojovém stadiu - socialismu. Protosocialismus byl jakýmsi dočasným a postupně degenerujícím vzestupem vpřed na linii společenského pokroku, který posléze skončil návratem na zesílenou a zmodernizovanou kapitalistickou trajektorii. Logika dějinného vývoje, především vnitřních rozporů kapitalismu, však dovoluje prognózovat nový nástup k socialismu, jehož formy vzniku a základní rysy budou zásadně odlišné od protosocialismu, budou mít však předpoklad stát se trvale konkurenceschopným protějškem a posléze i nástupcem kapitalismu.

Marxova metoda analýzy základů protosocialistického systému

Často vzrušené diskuse o první historické formě socialismu, jejím názvu, historickém místě, dialektice vnějších a vnitřních faktorů, ve kterých se rozvíjela, případně dialektice objektivních procesů a subjektivního faktoru, leckdy jako by zapomínaly na základní abecedu. Touto abecedou je uplatnění teoreticko-logické metody při rozboru ekonomicko-vlastnického systému první historické formy socialismu. Kupodivu snad

nikdo se nepokouší udělat to, k čemu se před listopadem vždy horlivě hlásili účastníci různých domácích i mezinárodních, zejména sovětských, teoretických konferencí a seminářů - tj. uplatnit na analýzu „protosocialismu“ metodu Marxova Kapitálu.⁹ Při uplatnění této metody (mj. i při analýze konkrétně historického obsahu kategorie zboží) by pak neobstálo dogma, na kterém byla založena předlistopadová politická ekonomie socialismu. V tomto dogmatu se hovořilo o bezprostředně společenském charakteru práce v první formě socialismu.¹⁰ Ukázala by se naopak složitá zprostředkovanost společenského charakteru práce odlišující se sice od jednoduché věcné zprostředkovanosti za kapitalismu, ale zároveň vytvářející novou specifickou kvalitu odlišnou i od představ klasiků.¹¹ Ekonomický základ protosocialismu se při uplatnění Marxovy metody z Kapitálu jeví jako ucelený samostatný systém, ve kterém dochází k zcela specifické syntéze (nikoli směsici) základního výrobního vztahu společenského přivlastňování a složitého mechanismu dalších vztahů vyjadřujících spíše kontinuitu s kapitalismem a odrážejících konkrétně historickou úroveň výrobních sil a staré společenské dělby práce.¹²

Místo zbytečného ideologického hádání zkusme sledovat, co se při přechodu od kapitalismu k protosocialismu událo v oblasti řešení rozporu mezi zjevně soukromou a skrytě společenskou prací, jaký nový krok v této oblasti tento systém učinil, kam došel a naopak kam dojít nemohl. Snažme se hledat odpověď na otázku, kdo a jak si reálně přivlastňoval výrobní prostředky a spotřební předměty, jakými mechanismy byla zprostředkována míra společenskosti, společenské nutnosti vynaložení mrtvé i živé práce.

Metodologicky neobvykle cenným východiskem pro nás jsou Marxovy kritické poznámky na adresu tzv. hrubého komunismu formulované v práci Ekonomicko-filosofické rukopisy, zejména na adresu představ různých utopistů o „zespolečenštění žen“.

„Možno říci, že myšlenka společenství žen je vysloveným tajemstvím tohoto ještě zcela hrubého a bezmyšlenkovitého komunismu. Tak jako žena přechází z manželství do všeobecné prostituce, tak celý svět bohatství tj. celý svět předmětné podstaty člověka, přechází z poměru výlučného manželství se soukromým vlastníkem do poměru univerzální prostituce se společností.“¹³ Vždyť skutečně, co mohla změnit na způsobu přivlastňování živé i mrtvé společenské práce pouhá politická revoluce za podmínky, kdy výrobní síly nepřesahovaly úroveň mechanizované průmyslové či zemědělské výroby, kdy ve společnosti existovala dělba na práci duševní a fyzickou, zemědělskou a průmyslovou, řídicí a řízenou, výrobní a nevýrobní, monotónní a tvořivou atd., kdy k těmto formám práce byly doživotně svou obživou připoutány velké skupiny lidí, jejichž postavení se značně lišilo? Co mohla politická revoluce a formální administrativní zestátnění vlastnictví zásadně změnit na způsobu přivlastňování si výrobních prostředků a jejich spojování s pracovní silou, jestliže existovala složitá struktura odvětví a oborů a v jejich rámci podniků a podnikových seskupení, ve kterých se zase podmínky skupin lidí s těmito lokalitami spojených značně lišily a ve kterých se od sebe nemohlo neodlišovat postavení řídicích a řízených?¹⁴

Nechci samozřejmě tvrdit, že se v historickém měřítku nezměnilo nic - odešla buržoazie - množina suverénních vlastníků jednotlivých podniků a podnikových skupení, finančních institucí apod. Formálně se vlastníky výrobních prostředků stali všichni občané bez rozdílu, ale jak mohli reálně projevovat své vlastnictví? Tím, že určité role vykonávané kapitalisty a jejich aparátem ve sféře výroby, obchodu, služeb, nadstavby apod. přenesly společenské orgány na příslušné pracovní kolektivy v těchto sférách a v rámci těchto kolektivů zejména na profesionální řídicí štáby.

A najednou skutečně to, co bylo dříve ve vztahu výlučného manželství s kapitalisty, se „prostitovalo s celou společností“, ale ne až tak rovnoprávně, jak by to vyplývalo z Marxovy charakteristiky. Prostituuující se výrobní prostředky a funkce zůstávaly více a trvaleji ve společnosti příslušníků řídicích štábů různého druhu a stupně v hierarchii nebo pracovníků v některých specifických, většinou úzkoprofilových odvětvích (obchod, služby, zdravotnictví, školství - možnost melouchářství, podpultismu, korupce). Mnohem méně už se spojovaly s dělníky a dalšími nepriviligovanými vrstvami. Všichni jsme si byli rovni, někteří si však byli rovnější, a to ani ne tak ve smyslu nějaké privilegované spotřeby (i když i zde se vytvořily postupně značné nerovnosti), ale ve smyslu možnosti reálně ovlivnit výkon vlastnictví výrobních prostředků a zajišťovat co nejoptimálnější celospolečenský soulad všech dílčích funkcí a stránek.

Jak dalece mohl procesy společenského přivlastňování ovlivnit dělník? Svou prací? Ale ta práce byla přece plně dirigována řídicími štáby různého druhu, promítaly se do ní funkce obchodu, služeb, nadstavby. Do práce dělníka se především promítala všelijak se křížící rozhodnutí řídicí hierarchie - orgánů strany, státu, nadpodnikových i podnikových orgánů i bezprostředních nadřízených - mistrů. I dělník, který s největším nadšením chtěl přispívat optimálnímu společenskému přivlastňování, se brzy v konkrétním podniku naučil nepřetrhnout se, případně i odcizit to, co se mu hodilo do domácnosti nebo pro melouchaření, mít negativní vztah k „nějaké vědě“, jejíž uplatnění v podniku mohlo vést ke ztrátě prémie apod. Řídicí štáby nad dělníkem vytvořily určitou soustavu, ve které se propojovaly a dospívaly k dohodě omezené zájmy plynoucí z lokálních funkcí jednotlivých řídicích štábů, které byly sladčovány na bázi neméně omezených zájmů složek vrcholových orgánů Ústředního výboru strany, Státní plánovací komise apod., dole pak na bázi příslušných regionálních orgánů. Tato soustava však nemusela být, a v realitě se ukázalo že nebyla, v souladu s potřebou efektivního celospolečenského spojování živé a mrtvé práce, efektivního přivlastňování výrobních prostředků a spotřebních předmětů. Ani vrcholové stranické orgány nebyly zainteresovány na takovémto celospolečensky optimálním sladčování, ale pouze na splnění různých formálních a většinou extenzivních ukazatelů, které se mohly naplňovat i za cenu těžkých ztrát společenské práce. Tato soustava řízení běžela samopohybem a převálcovávala jakékoliv snahy uvědomělých jednotlivců a kolektivů prosazovat celospolečenskou logiku a efektivitu, utápěla opakovaně společenské zájmy ve spleti zájmů lokálních a omezených. Kořenem všeho byla právě výše zmíněná nerovnost ve spojování s výkonem vlastnických funkcí u privilegovaných i nepriviligovaných vrstev, nemožnost, aby nepriviligované vrstvy mohly reálně vystu-

povat jako celospolečenští vlastníci a zároveň cítily dopady své práce a svého spolu-rozhodování.

Leckdo může samozřejmě vznést námitku, že přece dělníci mohli do řízení společnosti vstupovat až na nejvyšší stupeň prostřednictvím stranických orgánů i orgánů socialistického státu. To byla však pouhá fikce. Dělník - i jako člen KSČ - brzy poznal, že také ve straně rozhodují privilegované vrstvy řídicího aparátu, ke kterému se zde navíc přidával aparát stranický. Při uplatňování práva kontroly ZO KSČ na podniku poznali dělníci rychle, či hlas je nejvíce slyšet a za koho se postaví příslušný stranický orgán - zda za vlivného ředitele podniku, člena předsednictva OV KSČ, nebo za sebeuvědomělejšího dělníka protestujícího proti tomu, aby stavební podnik bezúčelně zahrabával obrovské hodnoty zbytkového materiálu.

Celkovým důsledkem této situace byla nová - od kapitalismu do značné míry odlišná - forma reprodukce odcizení práce, která se výrazně promítla i do společenského vědomí. Státní vlastnictví nebylo jednotlivci ani náhodou vnímáno jako „jejich“ společné vlastnictví, ale jen jako „vlastnictví státu“, k němuž v zásadě nemají žádný vztah. Proto také bylo po listopadu možné, aby občané hromadně propadli privatizační hysterii a dočasně uvěřili pohádce o „hodném kapitalistovi“, který bude lepší hospodář v jejich podniku a poskytne jim lepší mzdy i pracovní podmínky.

Těmito zkratkami se pokouším vysvětlit něco, co je mnohým vášnivým diskutérům o první formě socialismu nepochopitelné - že podstatou problému nebyly subjektivní chyby jednotlivců, ale systém nedokonalého sladování dílčích funkcí protosocialistického vlastnictví svěřených řídicím štábům a dalším specifickým kolektivům pracujících (vezměme si např. i neřídicí pracovníky bývalých neslavně proslulých OPBH - Obvodních podniků bytového hospodářství), tedy určitým vlastnickým privilegovaným skupinám občanů, které při uplatnění marxistické metodologie můžeme označit i jako třídu řídicího aparátu a s ní spojené další specifické skupiny. Pro všechny tyto privilegované vrstvy byla jednotlícím znakem především možnost manévrovat ve svých dílčích funkcích kolem celospolečenských zájmů, obcházet a křivit jejich logiku. Nesledovali přitom však jen svůj subjektivní zájem - byli k tomu velmi často nuceni celkovou logikou systému - např. povinností vykázat ukazatele, které byly mnohdy z hlediska potřeb společnosti (i trhu) nesmyslné. Ty, které označení řídicího aparátu jako třídy popuzuje (zejména bývalé příslušníky vyšších rovin ekonomického i politického řízení, mocenského či ideologického aparátu), bych chtěl ihned upozornit, že označení třída a dokonce privilegovaná třída neznámá, že příslušníky této třídy lze chápat jako nějaké vykořisťovatele na způsob buržoazie. Rozhodně to také neznámá, že by je bylo možno ztotožnit s úzkou vrstvou na samotném vrcholu hierarchie řídicího aparátu, která se velice brzy odtrhla od lidových mas.

Neznámá to, že všichni příslušníci řídicího aparátu jako celku neužitečně tyli ze společenské nadhodnoty, kradli a zneužívali mocí. To, že protosocialismus dlouhá léta fungoval a zajišťoval poměrně solidní sociální jistoty i nepřivilegovaným vrstvám, byla do značné míry zásluha právě řídicího aparátu. K řídicímu aparátu minulého systému patřili i takoví ředitelé, kteří skončili infarktem v zoufalé snaze pomoci svému podniku a zajistit lidem prémie. Patřili k němu i špatně placení mistři v podni-

cích zmítající se mezi dvěma ohni - nesmyslnou logikou řídicího systému a nechutí dělníků k odcizené práci. Patřil sem i agronom, který z vlastního záhmenku nosil do státního statku nedostatečné krmivo. Značná část těchto řídicích pracovníků byla členy KSČ a neměla z tohoto členství žádné výhody, spíše další povinnosti, kterým se např. mnozí bezpartijní dělníci velmi úspěšně vyhýbali.

Problém řídicího aparátu tedy nebyl v tom, že by vykořisťoval z dělníků vydrženou nadhodnotu (části řídicího aparátu dokonce pomáhaly tuto nadhodnotu vytvářet a jiné vykonávaly další, ve vyspělé společnosti nutné, nevýrobní funkce, až po produkci ideologie a mocenskou ochranu systému). Problém aparátu spočíval v tom, že díky dané úrovni výrobních sil a společenské dělby práce nebyl dostatečně zainteresován na účelném a sladěném spravování celospolečenských výrobních i spotřebních prostředků a živé práce, že se vyznačoval zvláštní dílčí vlastnickou subjektivitou a podle ní musel jednat, ať to byl mistr v továrně či generální tajemník strany. Všeobecná „prostituce vlastnických funkcí se společností“ byla příliš chaotickým a nesladěným procesem a ukázala se v dlouhodobé perspektivě jako méně společenské a efektivní zacházení, než „výlučné manželství“ vlastnické funkce s kapitalistou či jeho manažerem.

Řídicí aparát byl privilegovanou třídou natolik zvláštním způsobem, nakolik se protosocialismus vůbec odlišoval od všech předchozích typů třídní společnosti. Bylo to něco mezi kapitalismem a skutečným socialismem.

Později se pochopitelně i rozdílly spotřebního a mocenského typu začaly zvětšovat a byly také negativně reflektovány řadovými pracujícími. V této době se však už značná část řídicího aparátu, zejména jeho vyšší ekonomické složky, začala vydávat vlastní cestou a hledat prostředky jak řešit své dilema obratem k větší, kapitalistické suverenitě a všemu, co k takové suverenitě náleží.

Politický systém protosocialismu a komunistická strana¹⁵

Z nedokonalé společenské sladění dílčích vlastnických rolí řídicího aparátu vyplývala i podstata politické nedemokratičnosti. Problémy této nedemokratičnosti nevycházely na prvním místě z podmínek zvláštního období při konsolidaci protosocialistických systémů jednotlivých zemí, kdy zároveň působily silně i faktory vnějšího ohrožení, vnitřního třídního boje a vnitřního soupeření nezkonsolidované elity mezi sebou. Pro charakteristiku a hodnocení systému tedy nejsou podstatné zločiny třicátých a padesátých let v SSSR či padesátých let v evropských protosocialistických zemích. Kritikové systému by v tomto smyslu mohli přiznat prvnímu historickému pokusu o nekapitalistickou společnost určité právo na počáteční nedokonalost, zvláště když seznam zločinů kapitalismu zdaleka nezahrnuje jen jeho počáteční období trávající minimálně 3 století, ale i zcela zralé a vyspělé období, současnost nevyjímaje.

V počátečních „krvavých“ stalinských dobách se pouze nastartovávala atmosféra a mechanismy klíčové úlohy centra (reprezentovaného případně jednou velkou osobností), které držely složky aparátu v určitých rámcích, a to i politickými hrozbami, čistkami a procesy. Ve vyhrocených porevolučních dobách, bohužel, bývají podobné mechanismy obvyklé – jen si vzpomeňme na známou frázi o revolucích, které „poži-

rají své děti“. Pravou příčinou nedemokratičnosti v politice celého protosocialistického systému ale bylo (a to se vyjevilo v letech určitého uvolnění po kritice kultu Stalina), že si řídicí aparát, vlastně nemohl demokratičnost ve vztahu k širokým vrstvám dovolit. Jeho ekonomicko-vlastnická suverenita byla totiž natolik omezená, že ji musel neustále kombinovat a posilovat suverenitou politickou, která pochopitelně zase vyžadovala hierarchickou monolitnost a určité autokratické ideologické ospravedlnění. Propojení ekonomicko-vlastnických, politicko-mocenských a ideologických funkcí řídicího aparátu bylo výrazným znakem systému, postupně se prohlubovalo a způsobovalo stavy, kdy např. ideologické ofřesy se okamžitě promítaly do rozkladu ekonomicky jednotlicích mechanismů a ohrožovaly podstatné základy celého systému.

Proto také mají svým způsobem pravdu i stalinisté, když poukazují na to, že odsouzení stalinismu (kultu osobnosti) problémy systému do jisté míry zhoršilo. S rozkolísáním centrální špičky zesílily i odstředivé tendence nižších složek řídicího aparátu a celý politický a ekonomicko-vlastnický systém získával výrazné rysy živelnosti, kličkování a manévrování všech příslušníků řídicího aparátu. Stalinisté ovšem zapominají, že systém jednotlicí úlohy jedné osobnosti byl neudržitelný za podmínek, kdy rostl počet a členitost řídicího aparátu, kdy sladování bylo daleko složitější a náročnější, protože extenzivní možnosti rozvoje se vyčerpaly a systém začal bojovat o zvládnutí intenzifikačních procesů.

Protosocialistická společnost byla sice společností třídně sociálních diferencí a nerovností, byla však zároveň třídní společností nového typu založenou na určité míře nedokonalého sjednocení vlastnických funkcí a všeobecné participace na těchto funkcích. Je proto přirozené, že funkcí protosocialistické politiky muselo být nejen prosazování moci třídy vlastnický dominantní, ale vedle toho i daleko širší sladování zájmu této třídy se zájmy dalších privilegovaných skupin i se zájmy tříd a skupin neprivilegovaných, včetně zprostředkování určité míry zapojení těchto tříd a skupin do řízení společnosti. V podmínkách nedokonalého ekonomického mechanismu sladování dílčích vlastnických funkcí jednotlivých složek řídicího aparátu i dalších skupin přebíraly navíc instituce a organizace vytvořené jako politické - zejména komunistická strana a stát - i čistě ekonomické funkce a stávaly se tak zároveň i institucemi ekonomickými, které tvořily organizační rámec pro vlastnickou i nevlastnickou aktivitu různých sociálních sil.

Je nesporné, že rozdíly mezi společenskými skupinami vyvolané dělbou práce a v závislosti na ní i rozdíly ve vlastnické subjektivitě se nemohly nepromítnout i do vnitřního života a struktury klíčové politické instituce protosocialistické společnosti - komunistické strany. Tzv. leninské principy organizace a výstavby strany tento proces nejen nebrzdily, ale dokonce mu i v mnohém napomáhaly.¹⁶

Strana, opírající se především o kostru vytvořenou původně profesionálními revolucionáři (později profesionálním aparátem), o centralismus a přísnou kázeň (jiná podoba strany ovšem nebyla v daných podmínkách možná), byla přímo ideálním podložím pro prosazení vedoucí úlohy profesionálních řídicích pracovníků.¹⁷ Nešlo tu zdaleka jen o vlastní aparát strany, ale o to, že vedoucí úloha strany v protosocialistické společnosti přiváděla do strany především ty, kterým byly v novém systému

svěřeny klíčové řídicí i další (poznávací, ideologické) funkce a kteří přirozenou vahou své autority a své odbornosti začali postupně zaujímat i klíčová místa ve volených orgánech strany i v jejím aktivu.

Stačí vzít v úvahu jen čistě technickou stránku převahy řídicích a duševních pracovníků nad ostatními členy strany - informovanost, návyky z řídicí či duševní práce, faktický profesní kontakt se stranickým aparátem, možnost spojovat své profesní a stranické povinnosti ve stejném čase, zatímco členové z nepriviligovaných vrstev museli vykonávat politickou aktivitu čistě ve velmi omezeném volném čase atd.

Později začaly působit i momenty dané ekonomicko-vlastnickou převahou - viz např. autorita ředitele na členské schůzi, ochromení skutečného stranického života v mocenských orgánech nedílnou velitelskou pravomocí, existenční obavy komunistů ze sféry umění, vědy, školství, sdělovacích prostředků aj. Je proto přirozené, že základní organizační postupy, logika rozhodování i duchovní atmosféra ve straně musela být dána především způsobem jednání a myšlení řídicího aparátu. Stranický život se stal nadstavbovou součástí procesu sladování dílčích funkcí jednotlivých složek řídicího aparátu, doplňkem procesu realizace omezené vlastnické subjektivity řídicího aparátu i dalších skupin. Vztah politiky strany k zájmům dělnické třídy a nepriviligovaných skupin pracujících byl dán vztahem omezené lokální subjektivity řídicího aparátu k celospolečenskému způsobu přivlastňování, byl odrazem nedokonalé společenskosti a klíčové role aparátu v tomto přivlastňování. Stále výrazněji nabýval charakteru manipulace nepriviligovaných vrstev v zájmu privilegovanější části protosocialistické společnosti.

Nelze samozřejmě říci, že politika komunistických stran byla apriorně v rozporu se zájmy dělnické třídy a nepriviligovaných skupin obyvatelstva. Určitá míra souladu zájmů zde byla dána již faktem podílu (byť i formálního) všech občanů na vlastnictví a společenským (i když nedokonalým) charakterem tohoto vlastnictví a jeho primárním zaměřením na zajištění užitných hodnot a služeb.

Nelze však také zapomenout, že vzhledem k velmi omezeným možnostem dělníků a nepriviligovaných pracujících podílet se reálně na řízení a rozhodování se prosazovaly zájmy těchto vrstev *zprostředkovaně* přes zájem řídicích štábů a aparátů a byly vlastně těmito specifickými zájmy rodícími se ze specifických rolí aparátu modifikovány. Je také samozřejmé, že čím více se s krizovými jevy uvnitř systému osamostatňovaly specifické funkce aparátu a slábl jejich společenský charakter, tím méně byl aparát schopen vyjadřovat skutečné zájmy dělnické třídy a nepriviligovaných vrstev a naopak se s těmito vrstvami dostával do rozporu. Úměrně tomu pak slábla schopnost strany integrovat zájmy jednotlivých tříd a skupin a formovat aktivní, nikoli pouze vynucenou a formalizovanou součinnost při zabezpečování základních funkcí systému i funkcí obecně civilizačních

Mezi funkcemi strany stále více sílila funkce sladování a koordinování zájmu různých složek řídicího aparátu, eventuálně dalších částí ostatních privilegovaných skupin, které se k řídicímu aparátu těsně přimykaly (např. vědeckých a uměleckých klanů). Určitá formalizace procesu výkonu vlastnických, ale i politických a ideologických funkcí aparátu se postupně projevila i v tom, že členství ve straně se stalo nut-

ným předpokladem přístupu zejména k vyšším řídicím funkcím i pro práci v ideologické oblasti (ve společenskovědních oborech), což dále přispělo k přeměně strany ve stranu vyjadřující zájmy řídicího aparátu a privilegovaných skupin. Značná část řídicího aparátu (zejména nižší řídicí inteligence na podnicích) však zůstávala mimo členství ve straně.

Přes dominantní postavení řídicího aparátu nemohla být však strana pouze stranou řídicího aparátu. Do strany se promítal, i když redukovane a zprostředkovaně, vliv života společnosti jako celku, včetně vlivu zájmů skupin, které nepatřily k řídicímu aparátu. Tyto vlivy pronikaly do strany nejen prostřednictvím jejích členů pocházejících z příslušných skupin, ale i ve formě duchovního prostředí, které členy strany ovlivňovalo, a nálad a názorů vznikajících ve společnosti. Poměrně brzy se ve straně začaly výrazněji odrážet vlivy z prostředí humanitní inteligence, zejména umělecké, vědecké, sdělovacích prostředků apod. Promítaly se zde rozpory mezi politickým a ekonomickým řídicím aparátem, mezi řídicím aparátem a duchovní sférou, ale i určité zájmové tlaky jdoucí z prostředí dělnické třídy a neprivilegovaných vrstev.

Řada stranických intelektuálů se stala nositeli omezené skupinové politiky prosazující v zápase s obzvláště rigidními složkami politického a ideologického aparátu specifické, leckdy neměně omezené zájmy jiných složek řídicího aparátu (např. manažerů podnikové sféry, části nadstavbového řídicího aparátu) nebo skupin nadstavbové inteligence. Jiná část stranických intelektuálů se v těchto složitých rozporech a konfliktech dokázala postavit na pozice zájmu dělnické třídy a neprivilegovaných občanů a dokázala přispívat k určité racionalizaci politiky strany a k prosazování nutných korektur v její politice. Tyto zájmové střety a rozpory ovlivňované i vnějšími faktory odrážely dlouhodobější tendence i okamžité problémy v ekonomické základně a byly příčinou vnitrostranických krizí, jejichž síla a intenzita narůstala.

I když se logikou vývoje systému stalo členství v komunistické straně podmínkou příslušnosti k řadě privilegovaných vrstev protosocialistické společnosti, nelze přesto komunistickou stranu chápat jako sdružení lidí vybavených existenčními výhodami (v řadě případů nešlo o kariéristické pohnutky, ale vůbec o možnost pracovat ve svém oboru). Vývoj systému stále více prohluboval rozpor mezi většinou členské základny strany rekrutující se ze všech vrstev obyvatelstva, včetně neprivilegovaných vrstev, a užšími skupinami "vyvolených".

Většina řadových funkcionářů a členů strany, ať už si uvědomovala příčiny společenských problémů nebo ne, ať už se ve straně angažovala z vyhraněného pozitivního vztahu k projektu socialismu a komunismu, z přirozené lidské čínorodosti, vztahu k svému povolání či určitým konkrétním aktivitám, nezískávala žádné zvláštní existenční výhody. Naopak musela odvádět více práce než mnozí bezpartijní, byla pod intenzivnějším dohledem a mnohdy se musela zapojovat i do neatraktivních činností.

I vzhledem k tomu se stalo členství ve straně nepřitažlivým pro mnoho ryze tradeunionisticky uvažujících příslušníků neprivilegovaných vrstev, zejména dělníků. Nábor do řad členů strany v těchto vrstvách musel být prováděn formálně, při naprosté absenci kvalitativních hledisek. Tím se ovšem jen dále zrychlil proces přeměny strany ve stranu privilegovaných vrstev a proces formalizace a umrtvení její činnosti.

Obdobné procesy jako v komunistické straně probíhaly i ve státních institucích a ostatních společenských organizacích (např. v odborech). Občas se objevovala snaha využívat státu i dalších společenských organizací jako protiváhy proti vlivu nejomezenějších složek stranického politického či politicko-mocenského aparátu. V určitých etapách vývoje systému či v určitých konkrétních národních podmínkách se objevovaly i tendence k nadřazení vlivu mocenského aparátu (NKVD, StB, Stasi, Securitate) nad stranický aparát. Potřeba doplnit slabé ekonomické integrační vazby uvnitř řídicího aparátu dalšími nadstavbovými mechanismy však vedla k uplatňování zásady vedoucí úlohy strany, přesněji řečeno stranického aparátu. Vynucovala si zachování určité hierarchie, na jejíž špičce byl aparát ústředního výboru komunistické strany a skupina politických vůdců spojujících ve svých rukou vrcholové stranické i státní funkce. Zatímco zpočátku se tento model utvářel do značné míry živelně, postupně se upevňoval a později byl dokonce institucionalizován (např. zakotvením vedoucí úlohy strany do ústavy). V důsledku tohoto vývoje docházelo ke stále hlubšímu prorůstání stranického a státního aparátu a k posilování státně byrokratických prvků systému.

I do zdánlivě nikým nekontrolovaných a všemocných „špiček“ však pronikaly zájmové střety mezi různými složkami aparátu volně odrážející objektivní společenské rozpory a problémy. Řešily se zde ovšem v relativně samostatné rovině osobních a klanových sporů, které se leckdy odtrhávaly od svého reálného společenského základu a žily svým vlastním životem. Přes občasné výkyvy však neztrácely spojení s životem řídicího aparátu a privilegovaných skupin a byly vázány logikou jeho funkcí a zájmů.

Svrážné podoby nabyla i politika, která měla zajistit obranu systému vůči jeho protivníkům. Konstituování protosocialistického systému v kterékoli zemi světa probíhalo za podmínky ostrého třídního boje, ve kterém proti novému systému od počátku vystupovaly nejen poražené vládnoucí třídy kapitalismu či dokonce skupiny, které reprezentovaly pozůstatky předkapitalistických formací (Střední Asie, Mongolsko, Čína, Korea, Vietnam, Kuba), ale celá síla světového kapitalismu jako takového. Úloha těchto vnitřních i vnějších antisystémových sil musí být relativně samostatným okruhem zkoumání vývoje protosocialistického systému.

Je nesporné, že formy boje a intenzita odporu zvolená těmito silami negativně ovlivňovala fungování protosocialistického systému a jako objektivní faktor značně modifikovala i způsob realizace základních funkcí nutných k jeho zachování a rozvíjení. Výrazně přispívala ke zbytnění mocensko-potlačovatelských složek řídicího aparátu a k posílení jejich vlivu na vývoj společnosti. Odstartovala určitý samopohyb zvláštních funkcí svěřených mocenskému, ale i politickému a ideologickému aparátu, který pokračoval i v relativně klidnějších obdobích vývoje systému a komplikoval život řadových občanů přemírou byrokraticko-reglementačních opatření. Přitom však často selhával tam, kde měl skutečně čelit nebezpečným formám působení antisystémových sil, vnitřních i vnějších. Tímto problémem je třeba se důkladně zabývat.

Při zkoumání procesů „třídního boje“ odvíjejících se v podmínkách protosocialismu, je však opět třeba si uvědomit, že nešlo o jednoduchý a přímočarý boj mezi dělnickou třídou a dalšími neprivilegovanými vrstvami na jedné straně a domácí a zahra-

niční buržoazii a jejími spojenci na straně druhé. Přes aktivní úlohu dělníků, chudých rolníků a příslušníků dalších nepriviligovaných vrstev v tomto boji o přežití systému, která se projevovala zejména v etapě vzniku a prvních krůčků systému nebo v případě válečného napadení protosocialistických zemí, byl však i „třídní boj“ na obranu systému veden řídicím aparátem a přecházel de facto do podoby boje řídicího aparátu se silami, které se mu stavěly na odpor. Z této skutečnosti do značné míry vyplývá deformovaná podoba boje na obranu systému.

Nejde jen o to, že boj s antisystémovými silami, vedený podle logiky omezených dílčích funkcí řídicího aparátu, nabýval na jedné straně rysů formálních, široce založených represivních opatření postihujících viníky i nevinné čistě podle toho, jak si představoval řídicí aparát třídní příslušnost a likvidaci třídy, jak (často velmi subjektivisticky a nekvalifikovaně) definoval „kulaka“, „škůdce“, „agenta imperialismu“ či „pomýleného“. Podstata problému není ani v tom, že jednotlivé články řídicího aparátu měly tendenci (a někdy i pokyn „shora“) vykazovat počet zrádců, kulaků a škůdců stejně jako počet vyrobených traktorů či sklizených tun obilí, že spolu soutěžily, usilovaly o přízeň nadřazených orgánů, využívaly otázek „třídního boje“ k vlastnímu vnitroaparátnímu mocenskému soupeření apod.

Tento postup vedl k zbytečné krutosti a ke zbytečnému postihu lidí, a to nejen těch příslušníků tříd, které skutečně kladly odpor nové moci, ale i spojenců dělnické třídy, jako bylo např. střední rolnictvo, městští drobní živnostníci a obchodníci, inteligence apod. V interpretaci řídicího aparátu tak pojem „třídní boj“ nabýval charakteru masové mocenské represe proti fyzickým příslušníkům bývalých privilegovaných tříd či osobám ovlivněným ideologií těchto tříd. V některých zemích přecházel až do polohy masového vyhlazování příslušníků těchto tříd.

Pro osud systému bylo však ještě závažnější, že řídicí aparát vedl boj i proti silám, které se živelně stavěly na odpor nedokonalosti protosocialistického systému a dominantní roli jeho vládnoucích vrstev. Postihoval stoupence původních marxistických ideálů, dělnické samosprávy, sociální spravedlnosti a rovnosti, obránce demokratických a humanistických principů, odpůrce mocenské manipulace, ale nezřídka i ty, kdo komplikovali řídicím aparátům život novými, neobvyklými vědeckými poznatky a inovacemi. Postihoval i dělníky za projevy jejich dezorientace a živelného odporu proti některým praktikám systému. Nesmyslně tím zužoval základnu systému a blokoval aktivitu, iniciativu a tvořivost lidí.

S vývojem systému a prohlubováním jeho krizových jevů boj na ochranu systému v interpretaci řídicího aparátu postupně nabýval i charakteru boje proti lidem, kteří usilovali o progresivní a socialistickou reformu systému. Podobné reformátory pocházející nezřídka přímo z řad privilegovaných vrstev protosocialistického systému fakticky zaháněl na stranu prokapitalistických sil. Mocenský, politický a ideologický aparát přitom přestával být schopen čelit skutečným a stále nebezpečnějším útokům autentických prokapitalistických sil a omezoval se na neúčinná plošná a formální opatření a neméně formální zábrany proti zahraničním stykům a kontaktům všech občanů.

Politický život v podmínkách protosocialistického systému nelze samozřejmě vidět černobíle. V politickém životě protosocialistické společnosti nenajdeme jen ty stránky, které souvisely s prosazováním omezených zájmů řídicího aparátu a privilegovaných společenských skupin. Z protosocialistického charakteru ekonomické základny a třídně sociální struktury vyplývala i nutnost zprostředkovat určitou míru podílu na politickém životě širším vrstvám občanů, přibírat je k řešení naléhavých otázek společenské správy a samosprávy např. v rovině komunální politiky, v rámci pracovních kolektivů, zájmových organizací. Na této úrovni docházelo i v podmínkách protosocialismu k rozšiřování demokracie, byť v omezeném měřítku.

Protosocialistický systém vytvořil určitou formální rovnost občanů ve vztahu k výrobním prostředkům, čímž do značné míry prolomil i bariéry účasti na společenském řízení a správě, které doprovázely kapitalismus. Mnoho příslušníků do té doby nepriviligovaných pracujících vrstev vstoupilo do aktivního politického života a učilo se tam určitým základům politické a správní abecedy. Nové možnosti kariérní dráhy se otevřely těm, kteří by v podmínkách soukromého vlastnictví neměli žádnou šanci. Zároveň se však tyto možnosti zbytečně uzavřely lidem, kteří byli formálně a neoprávněně zařazeni k odpůrcům systému. Přes všechny nedokonalosti protosocialistické politiky a přes omezené zájmy složek řídicího aparátu se alespoň v určitých etapách vývoje systému dařilo uvolňovat obrovský potenciál aktivity a tvořivosti lidí, kteří měli možnost získávat nové cenné zkušenosti.

S vývojem systému se však začal zostřovat rozpor mezi objektivní potřebou dosáhnout širokého, aktivního podílu pracujících na společenském, zvláště ekonomickém, řízení a mezi způsobem, jak tuto potřebu pocíťoval a řešil řídicí, zejména politický aparát. Projevem tohoto rozporu se začala stávat tendence řídicího aparátu formalizovat a byrokratizovat účast pracujících na řízení, produkovat pseudoaktivity a pseudofunkce a nutit k jejich vykonávání zejména příslušníky těch skupin, které tzv. „měly co ztratit“ a musely si výkonem podobných pseudoaktivit vykoupit buď možnost atraktivního povolání, existenčních výhod či pouze možnost vykonávat tvůrčí práci. Formalizovaly a byrokratizovaly se dokonce i aktivity obecně prospěšné, např. aktivity v obecní samosprávě, odborech, zájmových organizacích, politickém vzdělávání obyvatelstva.

Ti, kdo tyto aktivity dobrovolně i nedobrovolně vykonávali, neměli často možnost reálně řešit problémy, se kterými se setkávali, a byli místo toho nuceni ospravedlňovat a zakrývat nedostatky systému a paralyzovat kritiku zdola. Možnost vzniku mnohých potřebných občanských iniciativ a aktivit byla přitom byrokratickými reglementačními opatřeními prakticky znemožněna. Je pochopitelné, že tento proces dále přispíval k umrtvení politického života, k zužování jeho základny a k růstu nespokojenosti širokých lidových vrstev.

Postupně se začala rozvíjet nová podoba „třídního boje“ - boj části řídicího aparátu s ostatními třídami a skupinami protosocialistické společnosti, jak privilegovanými, tak nepriviligovanými. Tento boj, ve kterém šlo o určité přetvoření protosocialistického systému a který se vedl v ekonomické, politické i ideologické sféře, se začal složitě proplétat s bojem prokapitalisticky orientovaných antisystémových sil a byl

těmito antisystémovými, především zahraničními silami velmi cílevědomě využíván a ovlivňován.

Duchovní život protosocialismu¹⁸

Duchovní život protosocialistické společnosti prošel dvěma základními etapami. Na počátku vývoje protosocialistické společenské formy proběhl proces vytváření a šíření nové vládnoucí ideologie. Tato ideologie odrážela určitou nově dosaženou míru vlastnické a politické rovnoprávnosti, onen výše zmíněný stav „všeobecné prostituce vlastnictví“ s celou protosocialistickou společností. Vzhledem k tomu čerpala tato protosocialistická oficiální ideologie vydatně z marxismu jakožto ideologie dělnické třídy. Tato skutečnost byla příčinou značné škrt vysoké poznávací kvality a humanistického charakteru protosocialistické oficiální ideologie.

Dalo by se říci, že v počáteční etapě vývoje protosocialistické společnosti vstupovala do vědomí jejich příslušníků ideologie dělnické třídy v určité jednotě s ideologií nově se formujících privilegovaných skupin protosocialistické společnosti, především řídicího aparátu. Takováto ideologická přeměna byla proto přeměnou pokrokovou, výrazným krokem k duchovnímu obrození společnosti a vymanění většiny jejich příslušníků z omezujících pout nejrůznějších historických forem falešného vědomí vykořisťovatelských vládnoucích tříd.

Téměř okamžitě však začal působit vliv specifického sociálně ekonomického postavení privilegovaných vrstev, zejména rychle se vytvářejícího řídicího aparátu, jehož určitým předstupněm byla úzká vrstva profesionálních politických pracovníků původního dělnického a komunistického hnutí. Ještě v době, kdy se příslušníci řídicího aparátu svými existenčními podmínkami nijak neodlišovali od ostatních pracujících, začalo se pod vlivem jejich odlišné sociální role utvářet jejich specifické vědomí. Původní marxismus byl ve vědomí řídicího aparátu i dalších privilegovaných skupin přetavován a modifikován pod vlivem nových sociálních zkušeností a zájmů těchto skupin. Bylo to za situace, kdy se dělnická třída sice aktivně účastnila procesu protosocialistické revoluce a přeměny, ale dostávala se zároveň opět do pozice třídy reálně oddělené od vlastnické subjektivity i od skutečného výkonu politické moci a ztrácela tak i spojení s procesem tvorby a šíření teorie.

Odrkazem tohoto přeskupování sociálních rolí a utváření nových privilegovaných skupin ve vědomí protosocialistické společnosti byl proto proces poměrně zásadní revize marxismu a jeho nahrazení ideologií stalinského typu. Nejvýraznějším projevem této ideologické revize, při němž jako u všech jevů ve společenském vědomí spoluúčinkovaly i historicky starší ideologické formy vytvořené a dále kultivované v kapitalistické společnosti, byla deformace marxistického pojetí tříd, třídního boje a diktatury proletariátu a jeho nahrazení koncepcemi ospravedlňujícími tvrdé mocenské potlačování, masovou likvidaci příslušníků bývalých vládnoucích tříd, ale i všech ostatních odpůrců, nedemokratičnost společenského uspořádání a faktickou diktaturu řídicího aparátu vystupující navenek jako diktatura komunistické strany.

Dalšími projevy ideologické revize marxismu byla apologetika státně byrokratického vlastnictví, naprosto falešný obraz fungování vlastnických procesů v protosocia-

lismu, falešný obraz třídně sociální struktury protosocialismu zastírající existenci privilegovaných skupin, faktické opouštění materialistického pojetí společnosti při pohledu na protosocialismus a komunistickou stranu, nekritické absolutizování ruského vzoru pro celé komunistické hnutí a všechny protosocialistické země.

Je samozřejmé, že po překonání prvních dětských nemocí nového systému se i tato oficiální ideologie modifikovala a ztrácela svou původní politicky militantní podobu. V oblasti teorie tříd začala místo třídního boje za socialismu akcentovat spíše jinou nepravdivou vizi - sociálně stejnorodou socialistickou společnost. Metodologicky se však v podstatě neměnila, začala se ovšem více otevírat nejrůznějším vlivům buržoazní a maloburžoazní ideologie. Specifickým rysem této protosocialistické oficiální ideologie, jejíž šíření jakožto celospolečensky závazné ideologie se opíralo o mocenské prostředky, byla její dvojakost, která odrážela dvojakost třídy řídicího aparátu, jejíž zájmy především vyjadřovala.

Dvojakost vládnoucí protosocialistické ideologie spočívala v tom, že kromě specifických a omezených zájmů plynoucích z lokální vlastnické subjektivity řídicího aparátu vyjadřovala i potenciálně společenskou stránku řídicího aparátu, jeho určité spojení s celospolečenským způsobem přivlastňování. Proto mohla absorbovat poměrně hodně z bohatství marxismu a marxismem orientovaných hodnot. Proto se marxistické myšlení mohlo alespoň do jisté míry rozvíjet i v hávu této ideologie a udržovat tak kontinuitu skutečné ideologie dělnické třídy a všech neprivilegovaných vrstev. I přes stalinské deformace proto marxistické myšlení dokázalo výrazně ovlivnit vědomí protosocialistické společnosti jako celku a působit jako výrazný inspirující činitel i za hranicemi protosocialistických zemí, kde se oficiální ideologie protosocialismu stávala určitým spojenecem ideologie neprivilegovaných tříd a skupin kapitalistické i předkapitalistické společnosti zejména v jejich úsilí o rozšíření sociálních práv.

Je samozřejmé třeba vidět, že k řadovým občanům protosocialistických zemí i k mnoha intelektuálům těchto zemí výrazněji pronikala oficiální ideologie zejména v určitých etapách společenského vývoje (období procesů 30. a 50. let, normalizace v ČSSR) v takových formách, ve kterých byla jednota progresivních i negativních stránek této ideologie vychýlena ve prospěch stránek vyjadřujících omezený zájem řídicího aparátu. V těchto formách proto nemohla pochopitelně kultivovat jejich vědomí a působila spíše jako nástroj duchovního útlaku a blokáda pravdivého poznání.

Rozporně působila tato ideologie na dělnickou třídu a neprivilegované vrstvy¹⁹, které sice do jisté míry orientovala na účast ve společensky pozitivních aktivitách a přijímání progresivních hodnot a prvků vědeckého pohledu na svět, zároveň je však manipulovala a blokovala jako samostatný společenský subjekt. Nemohla proto úplně vytěsnit z jejich vědomí různé pozůstatky a aktuální vlivy buržoazní ideologie, které postupně začaly silit úměrně tomu, jak se oficiální ideologie začala stále více měnit ve falešné vědomí a rozcházet se zájmy dělnické třídy i se společenskou realitou.

Oficiální ideologie a mechanismy jejího utváření a šíření dokázaly rovněž přerušit spojení dělnické třídy se skutečným marxismem, zejména s jeho výrazně politickou složkou. Ti, kdo se tímto skutečným marxismem zabývali, byli postihováni mnohdy více než nositelé nejrůznějších forem buržoazní ideologie. Přes všechny tyto momen-

ty však v zásadě nebyly pro duchovní život a vědomí protosocialistické společnosti příliš podstatné ty stránky oficiální ideologie, ve kterých se zvláště koncentrované odrazela historická omezenost vládnoucích skupin protosocialistické společnosti, zejména militantní stalinské varianty této ideologie, protože se většinou nepromítly do veřejného mínění.

Po překonání některých zvláště kritických bodů vývoje společnosti, spojených zároveň s tvrdými mezinárodními ataky, ustupovaly zejména v evropských zemích druhé socializační vlny tyto stalinské prvky do pozadí a duchovní život čerpal spíše z pozitivních prvků oficiální ideologie, tzn. z prvků skutečného marxismu. Do obecného povědomí se dostávaly, i když ve značně zkrácené a povrchní podobě, humanizující ideje marxismu a přispívaly tak alespoň dočasně k vytváření určité atmosféry očekávání dalších progresivních změn nejen uvnitř protosocialistické společnosti, ale i za jejími hranicemi.

Druhou etapu vývoje duchovního života protosocialistické společnosti však představuje duchovní odraz procesu uvolňování specifických funkcí řídicího aparátu i dalších sociálně ekonomicky dvojakých sociálních skupin (pracovníci obchodu a služeb, nadstavbová inteligence). Je to etapa prohlubování rozporu mezi těmito funkcemi navzájem, a tím i dalšího oslabování protosocialistické podoby zespolečnění výroby, vyostřování rozporu mezi nedostatečně společenskou formou přivlastňování a objektivními zespolečňujícími trendy v oblasti výrobních sil. V duchovním životě společnosti se tato situace projevuje v podobě vytváření různých forem skupinových ideologií odrážejících zájmy jednotlivých složek privilegovaných vrstev společnosti, ideologií, které se vydatně nasycovaly ze západních zdrojů a byly vlastně jakousi transformací ideologie západních privilegovaných a vládnoucích tříd a skupin na domácí půdu, modifikací a využitím těchto ideologií pro potřeby zcela odlišných sociálních subjektů.

Tyto skupinové ideologie měly samozřejmě svou více i méně kultivovanou podobu. Existovaly ve formě teorie, vědeckých i uměleckých přístupů, hodnot a mravních norem, existovaly i v podobě určitých prvků každodenního vědomí, psychologie, vzorů jednání i emotivních reakcí. Zpočátku se vytvářely jako určitá opozice proti oficiální ideologii, postupně se však začaly integrovat i do vládnoucí ideologie samotné a do myšlení a jednání samotných příslušníků řídicího aparátu, včetně aparátu politického, ideologického a mocenského. Na první pohled, ve srovnání s neživotnými stalinskými schémata, byly tyto ideologie blíže společenské realitě, ve skutečnosti však byly pouze jinou formou zkráceného výkladu této reality. Jako takové měly především ospravedlňovat pragmatické přístupy sledující uvědoměle, ale často i neuvědoměle egoistické zájmy privilegovaných skupin, politiku stále lhostejnější k marxistickému projektu socialistické a komunistické společnosti. Jednu krajní polohu těchto ideologií představovala konzumní životní orientace a morálka, charakteristická zvláště pro skupiny pracovníků obchodu a služeb, ale zachycující se také mezi inteligencí, řídicím aparátem i mezi dělníky. Druhým pólem byly nejrůznější elitářské, technokratické, scientokratické aj. přístupy zakořeňující se spíše mezi ekonomickým a správním řídicím aparátem, vědci, umělci, lékaři, pracovníky sdělovacích pro-

středků apod. Obě tyto krajní varianty se doplňovaly a prostupovaly nezřídka u týchž skupin a osob. Integrujícím prvkem byl nekritický idealizovaný vztah k západní společnosti, povrchní a neurčité představy o trhu, pluralitě ideologické i politické, o formální parlamentní demokracii.

V teoretické sféře se vznik a šíření těchto ideologií odrážely v relativizaci schopnosti uplatňovat třídní analýzu společnosti, ve ztrátě zájmu o úlohu i postavení dělnické třídy, přeceňování úlohy duševních pracovníků a údajné homogenizace společnosti. Sám řídicí aparát, včetně aparátu politického a ideologického, se ve své praktické činnosti tomuto trendu nijak nebránil, protože v podstatě odpovídal i jeho zájmu na zakrytí třídního rozvrstvení společnosti a rozporů z něj vyplývajících. Mnoho marxisticky a socialisticky orientovaných intelektuálů přijímalo tento trend jako reakci na militantní stalinskou podobu ideologie a nedokázalo zachytit jeho sociální kořeny a nebezpečnost. Různá chaotická a momentálními zájmy motivovaná administrativní opatření politické špičky tomuto trendu nejen nebránila, ale spíše mu napomáhala, a to zejména tím, že nedokázala rozlišit konec konců protisocialisticky se vyhraňující síly od těch, které kritizovaly vládnoucí třídu z pozic zájmu neprivilegovaných sil.

Logickým důsledkem této situace bylo, že dělnická třída byla definitivně zbavena vlivu ideologie, která by alespoň do jisté míry odrážela její zájmy, a zcela ztratila spojení s marxismem. Současně ovšem, v důsledku postupné degenerace komunistické strany a politických institucí, byla zbavena i možnosti účastnit se aktivit, které by jí umožnily profilovat se jako třída a vypěstovat si potřebné třídní uvědomění. Pohybovala se proto výhradně v rovině každodenního profesně-zaměstnaneckého vědomí, tedy vědomí, které především odráželo její roztržitést od dílčích zaměstnaneckých kolektivů ovládaných privilegovanými skupinami, především řídicím aparátem.

Zákonitě proto vědomí dělnické třídy do sebe absorbovalo partikulární přístupy řídicího aparátu vycházející z omezených lokálních zájmů a doplňovalo je vlastní tvořivostí - zaostalými rovnostářskými náladami zaujímajícími negativní postoj k vědeckotechnickému pokroku a nutným restrukturalizačním aj. změnám, přístupy v duchu hesla „kdo neokrádá stát, okrádá rodinu“, atmosférou nenáročnosti na pracovní výkon a solidarity s „nemakačenkou“, rozkrádači apod. Ve spojení s těmito zaostalými náladami reagujícími ovšem na prosazování omezených zájmů privilegovanými vrstvami nevedly k ničemu pozitivnímu ani určité živelně vznikající projevy třídního, kritického vědomí dělnické třídy, jako nechuť k privilegovaným vrstvám a jejich výsadám, určité sklony k anarchismu a antiautoritářství apod.

Každodenní vědomí dělníků bylo nadto ještě negativně ovlivňováno skupinovými ideologiemi a psychologii dalších vrstev, se kterými se dělníci stýkali ve svém životě a kterým byli do značné míry vydáni napospas - pracovníků obchodu a služeb, rodičí se stínové ekonomiky apod.

Nelze se proto divit, že ve vědomí dělníků došlo k nové syntéze - syntézu profesně zaměstnaneckého vědomí a dvojaké, alespoň částečně marxismem ovlivněné ideologie řídicího aparátu, nahradila syntéza téhož, ale stále více degenerujícího profesně zaměstnaneckého vědomí a ideologického komplexu složeného z prvků skupinových ideologií privilegovaných vrstev protosocialismu a západní buržoazní ideologie.²⁰

Tento vývoj v ideologické oblasti nevedl ovšem pouze k ochromení a degeneraci vědomí jediné třídy, která byla objektivně zainteresována na celospolečenském způsobu přivlastňování a představovala tak základní sociální oporu progresivních vývojových trendů. Tím, že duchovní život společnosti ztratil oporu v určité, alespoň zárodečné formě uvědomění dělnické třídy, přerušilo se i spojení dělnické třídy s těmi skupinami inteligence, které byly sociální existencí a zájmy dělnické třídy ovlivňovány a byly schopny se stát jejími ideology a politickými vůdci.

Nejde jen o to, že třída ztratila svoji ideologii a politické hnutí. Nedílnou stránkou tohoto procesu byl i fakt, že ideologie a politika vyjadřující zájmy dělnické třídy, existující v podobě aktivit malých a roztržštěných skupinek intelektuálů udržujících v povědomí společnosti prvky skutečného marxismu a narušujících poklid vládnoucí vrstvy příznakem revoluční komunistické politiky, ztratily na dlouhá léta svou sociální základnu a oporu, a tento stav stále přetrvává. To se samozřejmě nemohlo nepromítnout do jejich profilu. Část těchto intelektuálů vtažená do politických krizí probíhajících v protosocialistických zemích se ocitla v roli disentu a byla mocenskými orgány dotlačena ke spolupráci s pravicovými silami. Logicky proto opustila postupně i svá teoretická východiska a včlenila se do struktury sil přiravujících destrukci systému a jeho přetvoření v deformovaný kapitalismus.

Ta část marxistické inteligence, která formálně zůstala v oficiálních strukturách, případně se pohybovala v určité vnitřní emigraci, si byla vědoma své izolovanosti. Uzavírala s vládnoucími strukturami kompromisy, které možná pomohly přežití myšlenek i méně komplikovaly osobní život jejich tvůrců, zároveň však tyto tvůrce i jejich myšlenky zbavovaly jakéhokoli vlivu na společnost obecně a dělnickou třídu zvlášť.

Pro duchovní život společnosti byly ovšem z hlediska vlivu podstatné ty skupiny inteligence, které začaly stále výrazněji vyjadřovat skupinové ideologie privilegovaných vrstev společnosti, ať už působily ve struktuře řídicího aparátu protosocialismu nebo jako neformální producenti idejí v řadách ostatních privilegovaných vrstev této společnosti. Jejich činností, za aktivní spolupráce každodenního vědomí ostatních příslušníků privilegovaných vrstev, se rodila svérázná podoba protosocialistické oficiální ideologie, ve které spolu zápasila, ale také se doplňovala a integrovala ideologie řídicího aparátu (formálně obsahující i prvky marxismu) a skupinové ideologie ostatních privilegovaných vrstev a současně i ideologie buržoazní. Tento ideologický komplex měl mnoho podob a zasahoval jak oblast filosofických, ekonomických, politologických a sociologických koncepcí²¹, tak oblast tvorby estetických a etických hodnot i každodenních psychologických stereotypů a postojů konzumně spotřebitelského typu.

Je samozřejmé, že důsledkem tohoto vývoje muselo být postupné zatlačování těch ideologických prvků, které, i když neměly nic společného s marxismem, sloužily řídicímu aparátu k petrifikování jeho tehdejší vlastnické i mocenské role a apologetice daného systému. Tyto prvky byly ve vědomí celé společnosti stále výrazněji nahrazovány prvky vyjadřujícími spíše budoucí zájmy řídicího aparátu a dalších privilegovaných vrstev - zájem na destrukci systému nedokonale společenského přivlastňování a

obnově soukromého vlastnictví (přeměna vlastnické role dané postavením ve struktuře protosocialistické společnosti v plnohodnotnou roli soukromého vlastníka i „de jure“). Tento vývoj vedl až ke stavu, že tyto antisystémové ideologické prvky převzala postupně podstatná část privilegovaných a vládnoucích vrstev, nemluvě již o dělnické třídě. Předpoklady pro hlubokou krizi a zánik systému se pozvolna naplňovaly.

Úhrnným výsledkem těchto procesů bylo, že především dělnická třída, která původně ve své většině aktivně podporovala první historický pokus o socialismus, neměla možnost se v průběhu systému dále měnit v „třidu pro sebe“. Jde o takovou přeměnu, kdy většina příslušníků třídy má možnost se zapojit do takových praktických aktivit, ve kterých si uvědomuje svou společnou třídní příslušnost. Překonává omezené vědomí příslušnosti profesní a úzce zaměstnanecké (např. pocit zájmového sepětí s omezenými lokálními zájmy podniků). Propracovává se k třídnímu, tj. v daných podmínkách prvotnímu socialistickému uvědomění a chová se v praxi podle něj.

Jinými slovy, v masách dělníků nemohl v podmínkách byrokratického ekonomického i politického řízení a faktické vedoucí úlohy řídicího aparátu odcizeného od mas vznikat pocit odpovědného vlastníka a hospodáře na vlastním majetku, ve své společnosti.

K tomuto vývoji přispívaly i takové procesy, jako bylo přelití nejvyspělejších, v třídních a osvobozovacích bojích „vyučených“ a zkušených dělnických kádrů do řídicího aparátu a inteligence, příliv nových osob do dělnických profesí, převážně z řad rolníků, drobných živnostníků a obchodníků a jejich personálu, ale i z řad buržoazie, tedy vrstev s často velmi rozkolísaným nebo přímo třídně nepřátelským vědomím, frustrovaných změnou svého sociálního postavení. Ostatně i nové generace dělníků vzhledem k byrokratizaci systému už neměly možnost získat formující třídní zkušenost a byly naopak demoralizovány nedostatky v systému řízení, zejména nenáročností na kvalitu pracovní činnosti a nedostatečnými zábranami před neodpovědným zacházením se společným majetkem.

Ve společnosti chyběl integrující a orientující vliv dělnické třídy, který nemohla zprostředkovat byrokratizující se strana. Rozpadal se spojenecký svazek dělnické třídy s ostatními pracujícími vytvářený na půdě progresivních zájmů a cílů dělnické třídy a socialismu (určitou výjimku představovala třída družstevních rolníků, u níž v důsledku rozvíjení prvků družstevního vlastnictví a později i poměrně slušné životní úrovně celý proces probíhal daleko pomaleji a pocit sepětí se systémem byl daleko větší). Místo socialistického spojeneckého svazku vznikala spíše určitá vágní pospolitost na základě kritického postoje vůči řídicímu aparátu a politické elitě, vyznačující se bezbřehou tolerancí k různým v podstatě protispolečenským jevům (podpultismus, protekcionářství, rozkrádání společného majetku, nízká pracovní kázeň, pokleslý konzumerismus, stínová ekonomika apod.).

Vzhledem k tomu se nelze divit, že i vědomí dělnické třídy nebylo schopno přijímat skutečně socialistickou ideologii a jí odpovídající hodnoty. Oficiální ideologie ztratila schopnost udržet nejen u dělnické třídy, ale i u dalších složek třídně sociální struktury socialismu pocit vnitřního sepětí se systémem. Místo toho začaly v těchto třídách a vrstvách působit i vlivy politického disentu a ideologická diverze zvenčí.

Začal vznikat široce rozšířený pocit odporu k vládnoucí elitě a matného očekávání změn chápaných někde vědomě, někde podvědomě jako změn směrem ke kapitalismu (který si ovšem většina lidí představovala způsobem velmi vzdáleným realitě). Společnost se polarizovala na „my“ a „oni“, přičemž pod pojem „oni“ začali být v širokých vrstvách společnosti zahrnováni zcela neoprávněně komunisté jako takoví, bez výběru. V takovémto stavu zastihla naši společnost sovětská „perestrojka“ a později akutní politická krize v r. 1989.

¹ Srv. Marx, K., *Formy předcházející kapitalistickou výrobu*, Rukopisy „Grundrisse“ sv. II., Svoboda, Praha 1974, str. 85-130.

K tzv. asijskému výrobnímu způsobu srv. např. Nikiforov, V. N., *Východ a světové dějiny*, Svoboda, Praha 1980; Hubinger, V., *Asijský výrobní způsob a počátky formování raně třídní společnosti a raněho státu v jihovýchodní Asii*, nepublikovaná dizertační práce, Praha 1988 aj.

² Srv. Holubec, S., *Socialismus mezi minulostí a budoucností*, str. 3-6, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Odborné zázemí/ TAP/ Studie a vystoupení.

³ Tamtéž, str.4-6.

⁴ Srv. např. Kučera, J., *Socialismus, antikomunisté – Studená válka*, HaNo 12. 2. 2007, K analýze úlohy KSČ při budování socialismu, Sborník vystoupení na XXI. pražské teoreticko-politické konferenci, Orego, Praha 2007 aj.

⁵ Holubec, S., *Socialismus mezi minulostí a budoucností*, cit. vyd. str. 9.

⁶ Marx, K., *Kritika gothajského programu*, Spisy sv. 19, NPL, Praha 1966, str. 48-50; Lenin, V., I., *Stát a revoluce*, Spisy, sv.25, SNPL, Praha 1956, str. 477-481.

⁷ Tamtéž.

⁸ Termín protosocialismus viz např. Mencl, V., *Křížovatky dvacátého století, Naše vojsko*, Praha 1990, str.132. Viz též Holubec, S., *Socialismus mezi minulostí a budoucností*, cit. vyd. str. 4.

⁹ K této analýze srv. Heller, J., *Podstata, vnitřní struktura a vývojové tendence první historické formy socialismu*, TAP ÚV KSČM, Praha 1995, str. 4-6, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/odborné zázemí/TAP/Studie a vystoupení.

¹⁰ Konstatování bezprostředně společenské práce za socialismu viz např.: *Politická ekonomie. Učebnice* (Ostroviňanov, K. V. a další), SNPL, Praha 1960, str. 494, *Politická ekonomie. Socialismus* (Rypota, J. a kol.), Svoboda, Praha 1983, str.92.

Krokem kupředu ukazujícím neudržitelost tohoto pojetí je formulace Z. Háby, podle které *“v současném stadiu vývoje socialistických výrobních vztahů sice existuje bezprostředně společenský charakter práce jako typ, avšak ještě nedozrál a nerozvinul se do všech podrobností.”* (Hába, Z., *Učebnice politické ekonomie pro vysoké školy*, Svoboda, Praha 1984, str. 353).

¹¹ Srv. Machová, D., *Aktuální problémy zbožné peněžních vztahů a zákona hodnoty za socialismu*, nepublikovaná práce – podkladová studie pro potřeby IVVK ČSAV, Praha 1988, str. 80-81.

¹² Tamtéž, str. 18–48.

¹³ Marx, K., *Ekonomicko-filozofické rukopisy z r. 1844*, Svoboda, Praha 1978, str. 77.

¹⁴ V této souvislosti jsou velice cenné různé úvahy klasiků o vztahu vlastnictví a společenské dělby práce. K interpretaci východisek klasiků viz Heller, J., *Aktuálnost Marxova a Engelsova pojetí vztahu vlastnictví a dělby práce*, *Filozofický časopis* 1985/3.

¹⁵ Podrobněji viz Heller, J., *Podstata, vnitřní struktura a vývojové tendence první historické formy socialismu*, str. 13-16, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Odborné zázemí/ TAP/Studie a vystoupení.

¹⁶ Stačí srovnat Leninovu představu o fungování těchto principů s protosocialistickou realitou. Srv. např. Lenin, V. I., *Koncept článku „Nejbližší úkoly sovětské moci“*, Spisy, sv. 27, SNPL, Praha 1954, str. 270 aj.

-
- ¹⁷ Lenin si ostatně tuto otázku uvědomoval např. při úvahách o nebezpečí byrokratizace státního řídicího aparátu a úloze odborů. Srv. např. Lenin, V. I., Ještě jednou o odborech, cit. vyd. str. 99-100; Referát o zavedení naturální daně, Spisy, sv. 32, SNPL, Praha 1955, str. 233.234; Nejbližší úkoly sovětské moci, Spisy, sv.27, SNPL, Praha 1954, str. 270 aj.
- ¹⁸ Srv. Heller, J., Podstata, vnitřní struktura..., cit. vyd. str. 17-21.
- ¹⁹ Pro analýzu procesů formování vědomí dělnické třídy i neprivilegovaných vrstev obecně má klíčový význam Leninova práce „Co dělat?“. Lenin, V. I., Co dělat?, Spisy, sv. 5, SNPL, Praha 1953, str.387-388, 395- 399, 405-406, 412-413, 416-417, 428-429, 434-435, 439, 450-452 aj. Srv. rovněž Marx, K., Engels, B., Manifest komunistické strany, Spisy, sv. 4, SNPL, Praha 1958, str. 435-437.
- Viz dále podnětnou interpretaci Leninových myšlenek v pracích I. Hřůzy. Srv. např. Hřůza, I., Formování socialistického způsobu života v ČSSR, Horizont, Praha 1981, str. 88-102; Hřůza, I., Dělnická třída a nové společenské jevy, Filozofický časopis 1987/3, str. 259-305.
- Srv. rovněž Heller, J., Ekonomické vztahy a jejich odraz ve vědomí pracujících za socialismu, Filozofický časopis 1989/6, Heller, J., K diskusím o třídně sociální struktuře..., cit. vyd. str. 41-42.
- ²⁰ Dokonce i oficiální sociologické výzkumy a interpretace výsledků těchto výzkumů byly nuceny reflektovat neuspokojivý stav vědomí dělnické třídy. Byly nuceny uznat, že dělnická třída se nejen nevyznačuje vyšším stavem uvědomění ve srovnání s ostatními sociálními skupinami, ale že je naopak méně socialisticky uvědomělá, než např. tzv. inteligence chápaná jakožto souhrn duševních pracovníků. Oficiálně více či méně uznávaní představitelé sociologické teoretické fronty ovlivnění silně opozičními koncepcemi západní provenience a domácími machoninskými tradicemi ovšem tuto situaci reflektovali po svém. Došli k závěru, že se tím potvrzuje neexistence významnějších rozdílů mezi společenskými skupinami, odumírání třídně sociální diference a narůstání úlohy diference spíše profesně vzdělanostní a tím i klíčová, ne-li vedoucí úloha inteligence. Tyto názory také otevřeně či skrytě vyjadřovali, bez jakékoli negativní reakce politických špiček.
- Srv. např. Aktuálně prejavy politického vedomia v spoločensko-politickej aktivite pracujúcich po XVI. zjazde KSČ, VŠP ÚV KSČ, Bratislava 1985, str.81-84; Hartl, J., Večerník, J., Sociálně třídní diference v subjektivní reflexi, Sociologický časopis 1986/5, str. 527-531. 534-535; Zich, F., Hlavní rysy stavu společenského vědomí naší společnosti, Sociologický časopis 1986/5, str. 436, 442-447, aj.
- Srv. Heller, J., K diskusím o třídně sociální struktuře socialismu, cit. vyd., str. 36-37.
- ²¹ Z mnoha různých prací tohoto druhu v ČSSR je možné jmenovat např. práce z oblasti sociologie. Srv. např. Dziedzinská, I., Inteligence a dnešek, Melantrich, Praha 1968; Machonin, P., Sociální struktura socialistické společnosti, Praha 1966.
- Přes odlišné politické podmínky po r. 1968 navazuje metodologicky na „machoninskou“ linii sociologické teorie v poslední etapě československého „reálného socialismu“ např. R. Roško (Srv. Roško, R., Od Marxovho pojmu vládnoucí třídy k Leninově definicii tříd, Sociológia 1987/4; K teorii sblížení robotníckej triedy a inteligencie, Sociológia 1986/2; K otázke triednej sebaidentifikácie robotníckej triedy, Sociológia 1988/1); dále F. Zich (Zich, F., Hlavní rysy společenského vědomí naší společnosti, Sociologický časopis 1986/5), kolektivní práce Prognóza vývoje sociální struktury z hlediska socialistických společenských vztahů, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha 1985 aj.
-

2. kapitola

Krise a zánik protosocialismu

Napsal Josef Heller,

s využitím textů Zdeňka Háby, Václava Průchy a Alexeje Bálka

Ekonomické příčiny zhroutení protosocialismu

Pro vývoj systému se jako již mnohokrát v dějinách staly kritickým momentem revoluční přeměny v oblasti výrobních sil, ve světě probíhající přechod k intenzivnímu typu ekonomického rozvoje, vědeckotechnická a informační revoluce. Jak jsme již konstatovali, systém protosocialistického vlastnictví řídicího aparátu prokazoval nejlepší výsledky tam, kde šlo o extenzivní rozvoj výroby, zapojování nových pracovních sil, centralizaci prostředků, vytváření nových kapacit, industrializaci určitých vybraných oblastí apod., zvláště pokud jde o výrobní infrastrukturu.

V momentě, kdy vývoj kupředu vyžadoval aktivitu a iniciativu jednotlivce, vědecké objevy a inovace, úspornost vynakládání prostředků i pracovní doby, nedokázal se v podstatě živelný systém sladování řídicích direktiv za tuhého vedení politického aparátu s těmito nároky vyrovnat a systém prožíval své výrazné krize, ve kterých pokusy o reformu krachovaly a docházelo k návratům zpět. V důsledku toho se zaošťávání za kapitalismem v rozvoji výrobních sil v řadě případů i zvětšovalo a zvyšovala se distance mezi širokými pracujícími vrstvami a řídicím aparátem a hodnotovým systémem společnosti.

Ukažme si tento vývoj na konkrétním případě země, ve které protosocialistický systém dosáhl svého vrcholu – Československa.¹

Jestliže hodnotíme hospodářský vývoj Československa za celé období budování socialismu, vyzní toto hodnocení nepochybně příznivě. Československo se dokázalo ve velmi krátké době vypořádat s hospodářskými následky válečných událostí, zahájit a úspěšně dovršit industrializaci Slovenska, postavit na novou technickou základnu tradiční zemědělství, snížit dřívější disproportionálnost ve skladbě a územním rozložení průmyslové výroby, odstranit nezaměstnanost a zabezpečit obyvatelstvo sociálními jistotami a rostoucí životní úrovní.

Souhrnný ukazatel hospodářského růstu, společenský produkt, se v socialistickém Československu v letech 1950 – 1989 zvýšil 6,51krát. Průměrný roční růst vytvořeného národního důchodu v uvedených letech činil zhruba 4,5 %, tj. více než v hospodářsky vyspělých kapitalistických zemích za stejné období. Zahraniční zdroje růstu čs. ekonomiky v r. 1989 dosahovaly výše pouhých 8,69 mld. USD.² Období socialismu jako celek, nahlíženo prizmatem nejobecnějších ukazatelů hospodářského rozvoje, obstálo před soudem dějin a zařadilo se mezi historicky nejúspěšnější období hospodářského rozvoje naší země vůbec.

Neměli bychom však na základě tohoto zjištění podlehnout iluzím o tom, že socialistická ekonomika měla zajištěnu prosperitu jednou provždy. I uvnitř úspěšného

období nacházíme období méně úspěšná a některé tendence, které nelze označit za příznivé. Kladné celkové hodnocení se nevztahuje na všechny etapy vývoje ekonomiky rovnoměrně.

Po prvním období nesporně úspěšné a rychlé poválečné rekonstrukce národního hospodářství (1945–1949) následovalo déletrvající období, kdy hospodářská politika kladla oprávněně důraz na kvantitativní růst ekonomiky, na zvětšení objemu výroby. Důvody k tomu byly nasnadě: Všeobecný poválečný nedostatek zboží, zvýšená kupní síla obyvatelstva v důsledku růstu mezd a přesunu části obyvatelstva ze zemědělství do průmyslu, potřeba industrializace Slovenska, nutnost čelit embargu, vyhlášenému po nepřijetí Marshallova plánu, potřeba zabezpečit obranyschopnost našeho státu v období studené války a současně pomoci při industrializaci ekonomik méně rozvinutých zemí socialistického tábora.

Toto období rovněž zasluhuje vysoké ocenění. Tempo růstu vytvořeného národního důchodu v letech 1950–1954 přesahovalo 8 % ročně. Šlo sice převážně o extenzivní rozvoj, rozvoj do šířky, ale při tom i o rozvoj efektivní – vzhledem k tomu, že byl uskutečňován pro svou dobu na vysoké technické úrovni a zapojoval do ekonomiky do té doby nevyužívané rezervy pracovních a přírodních zdrojů. Dokud zde byly tyto zdroje, které bylo možno vtahovat do ekonomiky, byla tempa růstu v Československu vyšší než v západní Evropě.³

Po II. světové válce mělo ČSR nižší zastoupení zpracovatelských odvětví těžkého průmyslu než nejvyspělejší kapitalistické státy a předstih růstu těžkého průmyslu před lehkým byl světovým trendem. V ČSR však došlo k odvětvové přestavbě průmyslu mimořádně rychle a navíc s preferencí investičně, surovinově a dopravně náročných odvětví. Strukturální model průmyslu s vysokým zastoupením těžebních odvětví, hutnictví, těžkého strojírenství a zbrojní výroby, založený (a proto pochopitelný) ve výjimečných podmínkách kulminující studené války, se později reprodukoval a vedl dlouhodobě k vysoké surovinové, energetické, investiční, dovozní a dopravní náročnosti průmyslové výroby.

V období první pětiletky bylo zaznamenáno velmi vysoké tempo hospodářského růstu. Současně s vysokou dynamikou růstu však sílily disproporce, z nichž nejvýznamnější bylo zaostávání zemědělské výroby a spotřebního průmyslu za potřebami společnosti, relativně pomalé rozšiřování surovinové a energetické základny ve srovnání s rozvojem zpracovatelského průmyslu a předstih růstu peněžních příjmů obyvatelstva před růstem produktivity práce a nabídky spotřebního zboží na trhu.⁴

Podpora objemového růstu se díky jeho úspěšnosti stala součástí plánovací koncepce a extenzivní hospodářský rozvoj se ztotožnil s modelem socialistického hospodářského rozvoje vůbec. Současně s politickým modelem socialismu vládní orgány převzaly i administrativní, příkazovací způsob řízení a plánování národního hospodářství, který měl nahradit živelnost tržních vztahů co nejuplněnější reglementací jejich vývoje.

Koncem 50. let narazila průmyslově vyspělá československá ekonomika poprvé na hranice možností extenzivního typu hospodářského rozvoje (který zažil svůj rozkvět v době vzniku a rozvoje strojírenské velkovýroby, v industriální éře kapitalismu). Na

přelomu 60. let tempo hospodářského růstu kleslo pod 5 %, objevily se projevy hospodářské nerovnováhy; v r. 1963 národní důchod ČSR – jako v jediné socialistické zemi tehdejší doby – dokonce zaznamenal v absolutních číslech pokles. Snahy zvýšit hospodářskou výkonnost země zdokonalením systému řízení, které začaly v r. 1958, ztroskotaly. Žádný z pokusů zavést závažnější změny neprolomil setrvačnost systému řízení, který se v dřívějších letech pevně zakořenil. Porážka pražského jara 1968 pak znamenala ústup i od dalších snah o ekonomickou reformu a vrátila řízení ekonomiky rezolutně zpátky k centrálně administrativnímu řízení. To mocenskými pákami přivedlo extenzivní hospodářský rozvoj v 5. pětiletce (1971–1975) k jeho poslednímu vzepětí, díky němuž v 70. letech ještě rostl užitý národní důchod v průměru o 4,4 % ročně (osobní spotřeba však již jen o 3,2 %).

V 70. letech však šla světová ekonomika mezitím už po jiných cestách. Ropné šoky r. 1973 a 1974 urychlily pomalu se prosazující vědeckotechnickou revoluci. Informatika, nové výrobní technologie, nové druhy materiálů změnily s nečekanou účinností charakter výroby a zvyšovaly její produktivitu. Nejvyšší stranická místa na podnět vědeckého zázemí upozorňovala na důležitost vědeckotechnického rozvoje; na XIV. sjezdu KSČ v r. 1971 bylo dokonce výslovně řečeno, že „...plné využití možností vědeckotechnického pokroku se stává jedinou možnou alternativou dalšího rozvoje naší socialistické ekonomiky“. Nicméně zkostnatělý řídicí systém tuto myšlenku prakticky nepřijal, neboť skutečnost, že jsme byli po desetiletí ze subjektivních i objektivních důvodů odděleni od mnoha trajektorií světového vědeckotechnického pokroku, byla po léta zakrývána možnostmi extenzivního rozvoje v rámci RVHP. Nástup světové vědeckotechnické revoluce naši ekonomiku minul a zpoždování za jejím vývojem se nyní již stalo dramatickým.

Od poloviny 70. let začíná období soustavného zvolňování tempa hospodářského rozvoje. Průměrné roční tempo růstu vytvořeného národního důchodu na obyvatele se snížilo v desetiletí 1979–1988 na 2 %, tempo růstu užitého národního důchodu na 1,1 %.⁵

Obdobný pokles zaznamenal přírůstek společenské produktivity práce.⁶ Tempo růstu společenské produktivity práce se proti období 1950–1970 výrazně snížilo. Zatímco v období 1950–1970 byl průměrný růst společenské produktivity práce v českých zemích 4,6 % a na Slovensku 5,8 %, v období 1970–1989 to bylo už jen 2,3 % v ČR a 2,7 % v SR⁷

Sociální vymoženosti narazily na bariéru nedostatečné tvorby zdrojů. Osobní spotřeba obyvatelstva se v posledním desetiletí předlistopadové éry zvyšovala průměrně pouze o 1 % ročně, růst reálných mezd činil ve stejném období pouze 0,2 % ročně. Zaostávala dostupnost a pestrost palety spotřebního zboží, kvalita veřejné dopravy a spojů, nabídka služeb, a přes počínající obrat i péče o životní prostředí. Poklesl i objem bytové výstavby a další ukazatele životní úrovně. Mezera mezi ČSSR a vyspělými kapitalistickými zeměmi se začala viditelně zvětšovat. Poslední pokus čelit tomuto vývoji ekonomickou reformou, radikálněji koncipovanou a nespokojující se pouze s tradičním „zdokonalováním“ a „urychlováním“ v rámci podstatně nezměněného

systemu, byl zahájen v r. 1987. Přišel už pozdě a listopadové události jej neumožnily dokončit.

Z čistě ekonomického hlediska lze říci, že převzatý sovětský model hospodářského rozvoje, který vyrostl na tamějších potřebách industrializačního období rozvoje národního hospodářství, se pro Československo po r. 1945 podmíněně osvědčil zhruba do počátku 60. let. Podmíněně znamená, že se osvědčil pro řešení problémů existujících mezer industrializace doma (Slovensko, regiony, struktura) a industrializačních dodávek do jiných států socialistické orientace. Méně se však osvědčil z hlediska podpory vnitřního intenzivního rozvoje, založeného na vědeckotechnickém pokroku a racionálním hodnotovém řízení.

Od poloviny 60. let se stal sovětský model rozvoje a řízení národního hospodářství v té podobě, v jaké byl uplatňován u nás, brzdou hospodářského rozvoje.⁸ Skutečnost, že nebyl schopen iniciovat vědeckotechnickou revoluci, ale ani si systémově osvojit její podněty zvenčí, byla rozhodující pro jeho ekonomickou porážku o 25 let později. Sovětský model ekonomiky socialismu se v sedmdesátých letech minulého století již přežil a přes opakované pokusy o ekonomickou reformu v SSSR v podmínkách nástupu vědeckotechnické revoluce zřetelně selhal. Představuje vývojovou etapu, kterou hospodářsky vyspělé země technicky i výkonnostně již před delší dobou překonaly a která i v samém SSSR odeznívala vlastním vnitřním vývojem.

Obecné systémové vady protosocialismu, o kterých jsme hovořili výše, se na ztrátě funkčnosti sovětského modelu socialistické ekonomiky v podmínkách rozvíjející se vědeckotechnické revoluce podepsaly prostřednictvím dvou konkrétních ekonomických příčin. Byl to jednak nevhodný a zbyrokratizovaný systém řízení národního hospodářství a jednak nedokonalost realizace společenského vlastnictví.

Sovětská soustava plánování a řízení národního hospodářství – obvykle charakterizovaná jako centrálně administrativní systém řízení – byla u nás aplikována jen s nevelkými odchylkami. Byla založena na předpokladech, které se v našem složitějším, vyspělejším hospodářském mechanismu projeví jako příliš zjednodušené a měly nežádoucí důsledky. Všeobecné představy o zanikání zboží výroby a omezených funkcích trhu vedly k tomu, že bezprostředním cílem výroby, na který se orientovaly podniky, se nestalo reálné uspokojování potřeb obyvatelstva, nýbrž splnění plánovaných ukazatelů (se známými nedostatky jejich tvorby). Snaha o co nejvyšší tempa růstu – v soutěži s kapitalistickým světem – vedla k preferenci objemových ukazatelů růstu, na úkor kvalitativních parametrů produkce (dodnes se s jejich důsledky setkáváme např. v panelových domech). Hmotné a hodnotové toky v národním hospodářství se vinou nejrozličnějších typů cenových intervencí rozcházejí; sám princip nákladových cen vedl k plýtvání lidskou prací i materiálem. Plánovaný, tedy předem zajištěný odbyt vytvářel nekonkurenční prostředí, které otupovalo snahu o vyšší technickou a užitnou kvalitu výrobků. Mocenské vstupy do plánovacího procesu zvyšovaly riziko subjektivních chyb při sestavování a realizaci plánů na všech hospodářských úrovních.⁹ Hmotná zainteresovanost na výsledcích práce byla zatížena rovnostářstvím a vázaná na ne vždy vyhovující ukazatele. Žádná z ekonomických reform v ČSSR se nedokázala s těmito systémovými vadami důsledně vypořádat.¹⁰ O

pouze technicko-organizační záležitosti, jak se mnozí domnívají, zde jde jen zdánlivě. „Dábel vězí v detailu,“ říkal již Goethe: Obyvatelstvo, výrobci a spotřebitelé, se v praktickém životě nesetkávají s principy, ale právě s detaily, s jejich konkrétní aplikací.¹¹

Velkým problémem sovětské soustavy plánování a řízení aplikované i v ČSSR byla centralizace. Potom, co vcelku dobře posloužila v době vypjaté atmosféry 50 let připomínající takřka předválečný stav a vynucující si svého druhu válečnou ekonomiku, stala se vážnou překážkou dalšího vývoje. Ústřední orgány se utápěly v problémech operativního rázu, rozhodovaly bez potřebné znalosti situace v podřízených útvech a nezbýval jim čas na řešení koncepčních otázek. Přehnaná centralizace brzdila iniciativu nižších složek a pracovních kolektivů, periodicky se opakovaly rozpory mezi podniky a ústředními orgány při rozpisu plánu a třebaže „chozrasčot“ kladl v jednotlivých podnicích důraz na hospodárnost, vnitřní logika systému vedla v rámci celého národního hospodářství k nehospodárnosti. Podniky skrývaly rezervy a nadsazovaly potřebu materiálu i pracnost výroby. Vazba mzdových fondů na plnění plánu hrubé výroby orientovala podniky na méně pracnou a materiálově náročnou výrobu a na neracionální kooperaci. Centrální financování investic vedlo k přemrštěným požadavkům podniků na novou výstavbu a k nedostatečné péči o maximální využití kapacit. Podniky podhodnocovaly rozpočtové ceny investičních akcí, čímž se fiktivně zvyšovala jejich předpokládaná efektivnost. Podniky také nebyly hmotně zainteresovány na zlevnění investiční výstavby, ani na rychlé návratnosti vložených prostředků. Zatímco v preferovaných oborech docházelo při investiční výstavbě k plýtvání, jinde se investičních prostředků nedostávalo.¹²

Druhou konkrétní ekonomickou příčinou zhoršování výsledků československé ekonomiky byla skutečnost, že zvolená převládající státní forma společenského vlastnictví zabráňovala přijetí společenského vlastnictví za skutečně vlastní (nezrušila s hlediska občana problém vlastnického odcizení). Znárodnění cestou zestátnění se jevilo jako logicky nezbytný postup, přijímaný ostatně ve všech zemích, včetně nacionalizace v kapitalistických státech. Prostá úvaha zněla: Společenské vlastnictví je vlastnictvím všelidovým, představitelem všeho lidu je stát, státní vlastnictví je tudíž vlastnictvím všelidovým, nejvyšším ztělesněním společenského vlastnictví. Ve skutečnosti ovšem podstatně záleží na tom, o jaký stát se jedná a jaké formy státního vlastnictví zvolí. U nás se po odstoupení od československé cesty k socialismu zvolila cesta nejjednodušší, konstrukce státu jako vlastníka a podniku jako jeho operativního správce. Při tomto spojení byly chtě-nechtě metody a prostředky práce státního aparátu přenášeny do řízení národního hospodářství. V původní představě československé cesty k socialismu se těmito tendencím čelilo právní a ekonomickou samostatností podniků, navazujících na státní rozpočet pouze svými hospodářskými výsledky. V sovětském modelu, později u nás uplatněném, však bylo podřízení podniků státnímu aparátu (oborovému, plánovacímu a finančnímu) úplné.

Pojetí státní formy vlastnictví jako nejvyšší formy společenského vlastnictví ovlivnilo vývoj různých forem družstevnictví, z nichž některé měly v zemi poměrně dlouhou a úspěšnou tradici. Vývoj družstevnictví jako „nižší“ (skupinové) formy

vlastnictví byl uměle sjednocován a v jeho řízení se prosazovaly formy podobné formám řízení státních podniků. Specifickým vývojem pak prošlo zemědělské družstevnictví, jehož počátky byly poznamenány i násilným zakládáním družstev. Je však charakteristické, že po kritice násilného zakládání družstev a otevření možnosti z družstev vystoupit počet družstev poklesl jen nepatrně. Skutečnost, že v oblasti družstevního sektoru se i v dalším období základní prvky centrálně direktivního řízení prosazovaly méně než v jiných oblastech ekonomiky státu, se posléze odrazila v dynamickém rozvoji agroprůmyslových komplexů s družstevním vlastnictvím, které z hlediska možných perspektiv nalezení další socialistické cesty vývoje společnosti představovaly nejnadhlednější prvek. Právě v důsledku možností, které dávala družstevní forma vlastnictví, bylo zázemí družstevních podniků takové, že řada z nich, byť i v modifikované podobě, přežila i listopadový převrat a následný brutální politický útok, který vyústil ve výrazné zhoršení jejich ekonomických podmínek.

Vedle vnitřních příčin měla stagnace a rostoucí zaostávání československé ekonomiky v 70. a 80. letech také závažné **vnější příčiny**. Mezi nejvýraznější z nich patří:

1. Hospodářské embargo kapitalistických zemí na dovoz tzv. strategických výrobků a surovin. Jejich seznam, vypracovávaný zvláštním úřadem (COCOM se sídlem v Paříži), zahrnoval mnoho set položek, přičemž zdaleka ne všechny měly povahu vojensky použitelného výrobku. Faktické oddělení české ekonomiky zejména od prudkého vývoje mikroelektroniky ve světě, ale i od výsledků jiných progresivních průmyslových oborů, československou ekonomiku silně poškodilo.
2. Měkký trh socialistických zemí. Socialistické země s výjimkou NDR nebyly natolik technicky vyspělé a tedy ani natolik náročné na technickou úroveň dovážených výrobků, jako byly země kapitalistické. Jelikož do prvních z nich směřovala převážná část exportu ČSSR (v r.1987 79,3 %), české podniky nebyly pod reálným tlakem vedoucím ke zvyšování technické úrovně své produkce. Takový tlak nezpůsobovala ani konkurence jiných dodavatelů, neboť dodávky na tento trh byly odvozovány z mezinárodních obchodních dohod. Odbyt byl proto zaručen plánem a mnohé podniky zpohodlněly.
3. Mezinárodní dělba práce v rámci RVHP. Potřeba koordinovat výrobu v zemích s rozdílnou, obecně však nepřilíš rozvinutou průmyslovou základnou, vedla k tomu, že ČSSR byl přidělen úkol být „kovárnou“ socialistického tábora, rozvíjet přednostně těžký průmysl, který by pomohl při industrializaci dalších zemí RVHP. V rámci podrobnější dělby práce pak byly stavěny i další podniky – včetně podniků lehkého a spotřebního průmyslu - svou kapacitou určené pro potřeby trhu RVHP. Na druhé straně pak výroba některých jiných druhů zboží byla předána jiným zemím (šicí stroje, akumulátory, vysokozdvizné vozíky aj). Velké podniky, budované pro potřeby trhu RVHP (mylně dnes označované za projev „megalomanie“ plánovačů), po rozpadu RVHP (1991) ztratily odbytiště, pro která byly plánovány, a pro svou jen průměrnou technickou úroveň těžko nacházely trhy nové. Předávání výroby do jiných zemí se rovněž příliš neosvědčilo, často se výroba původně předaného stejného sortimentu v ČSSR musela obnovit pro neuspokojivou

kvalitu výrobků nového výrobce. Navíc některé země chápaly přesun tradiční výroby do jiného státu negativně, jako poškození své vlastní ekonomiky. Převažování národních zájmů způsobovalo, že od r. 1975 se kooperační vazby rozpadaly a význam RVHP se snižoval.

4. Socialistickým a některým rozvojovým zemím poskytovala ČSSR podporu v podobě dlouhodobého úvěru na výstavbu investičních celků, případně na dodávky jiného zboží, sama pak získávala některé výhody při importu (např. paliv ze SSSR). Podmínky splácení poskytovaného úvěru byly často pro ČSSR nevýhodné a někdy i sama splatnost pochybná. Celková suma pohledávek ČSSR v konvertibilních i nekonvertibilních měnách v r. 1989 převyšovala sumu jejich závazků (7,9 mld. USD), takže čistá pozice ČSSR z hlediska dluhů a závazků byla věřitelská (fakticky ovšem jen formálně, protože dobytnost velké části pohledávek byla sporná). Tyto prostředky pak rozvoji vlastního hospodářství ČSSR chyběly, nehledě na to, že v něm posilovaly inflační tendence.
5. Mezi negativní vnější ekonomické vlivy je nutno započítat i politický tlak SSSR na vytváření systému plánovitého řízení, organizace národního hospodářství, informačního systému, cenové politiky, podnikového hospodaření, účetnictví atd., který by byl kompatibilní se systémem existujícím v SSSR a vytvářeným současně ve všech tehdy ještě lidově demokratických zemích. Administrativní způsob plánování a řízení, nedoceňující aktivní účast pracujících na řešení ekonomických úkolů, potlačování prvků tržního mechanismu, silný vliv „politických“, často spíše subjektivních a na realitu se neohlížejících rozhodnutí, snaha po urychlení sociálně ekonomických procesů, které vyžadují delší dobu, a další projevy tohoto tlaku měly za následek chyby a z nich plynoucí hospodářské ztráty.

Souhrn vnitřních i vnějších příčin snižující se výkonnosti našeho hospodářství v 80. letech, rozebíraný na předchozích stránkách, samozřejmě neznamená, že komunisté zanechali za sebou „spálenou zemi“. ČSSR si i v této etapě – přes všechny nepříznivé tendence – udržela přední místo mezi socialistickými zeměmi stejně jako svou uznávanou pozici mezi hospodářsky vyspělými zeměmi světa.¹³ Je zcela dobře možné, že budoucí historikové naopak označí hospodářské a sociální výsledky československé ekonomiky, dosažené v tak obtížných mezinárodních podmínkách za „ekonomický zázrak“. Nic to však nemění na tom, že model socialistické ekonomiky pro budoucnost bude muset být vystaven na pevnějších a konzistentnějších základech.¹⁴

Poslední etapa

Závažným úkolem komparativního vědeckého výzkumu musí být postižení mnohotvárných jevových forem konstituování protosocialistického systému, jeho postupného stagnování a opakujících se stále silnějších krizových záchvěvů. Je třeba prověřit hypotézu, která se rýsuje z teoreticko-logické analýzy systému, podle které, bez ohledu na specifické podmínky jednotlivých zemí i mezinárodní situace, nevytvářela protosocialistická podoba vlastnictví jakoukoli možnost jeho progresivního rozvoje a z protosocialistických vztahů nevyrostala třída objektivně zainteresovaná a zároveň schopná se stát hegemonelem a hybnou silou této přeměny.

Různé země reagovaly na nárůst krizových jevů uvnitř nich i v rámci celé protosocialistické světové soustavy různě.

Prakticky ve všech zemích došlo k vnitřní politické a ideologické diferenciaci uvnitř privilegovaných vrstev. Objevily se tendence zpočátku reprezentované skupinami nadstavbové inteligence, ke kterým se ovšem přidávaly i určité složky řídicího ekonomického, ale i politického a ideologického aparátu. Tyto tendence přenášející se do praktické politiky a mechanismů řízení reagovaly sice na závažné problémy systému, byly však příliš v zajetí omezených skupinových a lokálních zájmů příslušných skupin. I když alespoň zpočátku vyjadřovaly určité každodenní i obecně demokratické zájmy širokých vrstev, hledaly východisko z problémů v oblasti uvolnění a rozšíření vlastního manévrovacího prostoru a přebírání ekonomických mechanismů ze západu, které v celkovém kontextu protosocialistických společenských vztahů spíše zesilovaly prvky nedostatečné společenskosti těchto vztahů, než aby hledaly cestu k posílení společenské vlastnické subjektivity pracujících.

Místo úlohy dělnické třídy se v důsledku tohoto vývoje prosazovala spíše úloha sociálně ekonomicky dvojakých a rozporných skupin. I když prováděné přeměny oprávněně směřovaly k oslabení role vrcholných struktur politického a mocenského aparátu, nevytvářely prostor pro jiné společensky integrativní prvky a síly, které by je nahradily. Neprosazovaly většinou nic, co by vedlo k přeměně komunistické strany ve stranu neprivegovaných vrstev, ale pouze měnily charakter manipulačních mechanismů ve straně a nahrazovaly úlohu jednoho typu manipulujících sil (klasický direktivní aparát) silami jinými (osvětěnější technokracie, skupiny nadstavbové inteligence a pracovníků sdělovacích prostředků). Uvolňovaly tak cestu působení ideologie západní provenience a kontaktům se západními privilegovanými vrstvami, jejichž způsob života měnící se vládnoucí a privilegované vrstvy protosocialismu obdivovaly a napodobovaly.

V mocenských konfliktech uvnitř vládnoucí třídy v SSSR byli nositelé těchto reformních trendů poraženi a proces přeměny a rozkladu řídicího aparátu za naprosté pasivity neprivegovaných vrstev probíhal spíše jako dlouhodobý trend, který nakonec stejně vedl k hluboké ekonomické stagnaci, sociálnímu poklesu a politickému zhroucení, zahrnujícímu přímou zradu špičkových politických struktur.

Tato skutečnost vtiskla pochopitelně svou podobu i řešení krizových záchvěvů v ostatních zemích a záleželo čistě na mezinárodní situaci, do jaké míry pomohl sovětský vnější tlak reakčním silám v rámci řídicího aparátu jiných protosocialistických zemí stabilizovat své pozice, případně do jaké míry nemohl zabránit prosazení určitých „reformních opatření“.

V Polsku, Maďarsku a Jugoslávii byly odstartovány procesy pozvolných změn, které v konečné instanci ještě zостřily krizi protosocialismu, umožnily ovšem pozvolnější formy zániku protosocialismu jakožto systému (pozvolnější formy zániku systému nevykloučily ovšem ostré národnostní konflikty, které souvisely právě se vznikem nové kvality společenského systému, a byly spíše důsledkem krachu protosocialismu, než jeho produktem; byly ovšem výrazně zesíleny vnějším vměšováním velmocí, zejména USA, které využily situace k novému přerozdělení sfér vlivu).

V ČSSR a NDR byla vnitřní reforma zmrazena a byly stabilizovány konzervativní politické garnitury, což na jedné straně vedlo k plnému využití všech možností systému a oddálení jeho zániku, na druhé straně to však vyloučilo možnost jeho skutečně progresivní, socialistické transformace.

V jiných zemích byla zmrazena dokonce původní stalinská podoba systému, což vedlo k ještě katastrofálnějším důsledkům (Rumunsko, Albánie, KLDR).

Vývoj v Číně se po různých zvratech ustálil v takové podobě, která sice znamená vnitřní transformaci spojenou s ekonomickým a sociálním vzestupem a posílením mezinárodního postavení, je však zřejmě spíše určitou „pruskou cestou“ kapitalistické transformace prováděnou samotnou vládnoucí třídou nalézající oporu v masách malovýrobců. Obdobný charakter bude mít zřejmě i vývoj ve Vietnamu, možná i na Kubě.

Vývoj vnitřních sil zrozených na půdě samotného protosocialismu je možné opět nejlépe sledovat na vývoji v Československu. To bylo zemí relativně ekonomicky úspěšnou, pod byrokratickým příkrovem politicky a ideologicky dosti liberální. Od výraznějších mezinárodních vlivů bylo odstíněno sovětským deštníkem. Do jeho vývoje proto minimálně zasahovaly jak vnější, tak vnitřní mimosystémové síly (soudromé vlastnictví, stínová ekonomika).

Momentem, který nejdůrazněji ovlivnil vývoj v Československu v 70. a zejména 80. letech, byla sama vnitřní logika protosocialistické formy vlastnictví a zájmů, které se z ní rodily. Byl to především pokračující samopohyb uvolňování lokální vlastnické subjektivity privilegovaných tříd a skupin z nedokonalé společenské kontroly za současného naprostého vyloučení dělnické třídy z jakéhokoli podílu na vlastnické subjektivitě, za její plné pasivity, dezintegrace a demoralizace.

Průvodním jevem tohoto uvolňování lokálních vlastnických funkcí privilegovaných tříd a skupin, přeměny jejich dvojakého postavení ve smyslu rostoucí dominance nespolečenské stránky tohoto postavení, byla pak narůstající nesladěnost a chaotičnost systému přivlastňování, plýtvání společenskými zdroji, blokování aktivity a iniciativy a přeměna skutečně potřebných aktivit v aktivity vykonávané samoúčelně, formálně, v aktivity předstírané, vykazované. Logickým důsledkem tohoto vývoje pak musela být neschopnost zachytit intenzifikační faktory i tendence k přechodu k informační společnosti a VTR a stále se zmenšující manévrovací prostor pro takovou sociální politiku, kterou by vládnoucí třída nadále mohla paralyzovat neprivilegované vrstvy. O změně kvality společenského vědomí (jak běžného, tak ideologického) a s ním souvisejícími změnami morálky, hodnot, norem není třeba hovořit.

Situaci v předvečer 17. 11. 1989 pak vtiskovaly základní kvalitu následující aspirace a iluze jednotlivých tříd a sociálních skupin.

K uvolnění svého vlastnického jednání a subjektivity tendovaly výrazně zejména **privilegované skupiny ze sféry obchodu (vnitřního i zahraničního) a materiálních služeb**, které získaly značný manévrovací prostor dlouholetým oslabováním společnosti způsobu přivlastňování a slábnutím schopnosti řídicího aparátu plnit svou integrující roli v tomto systému. Nositelem těchto tendencí směřujících k uvolnění vlastnické subjektivity a její postupné přeměně v plnou subjektivitu soukromého vlastníka nebyly zdaleka jen různé skupiny řadových pracovníků ve sféře obchodu a

služeb, které byly nejvíce na očích veřejnosti - opraváři, zelináři, řezníci, automechanici, čišníci, hostinští aj., ale celé řídicí štáby a klany řídicího aparátu v této sféře. I když v Československu nedošel vývoj tak daleko, jako v SSSR, bylo by možno i zde najít nitky spojující sféru obchodu a materiálních služeb s oblastí stínové ekonomiky (veksláci), ale i s privilegovanou spotřebou špiček aparátu, nevyjímaje aparát politický. Vize přeměny vlastního víceméně nelegálního a nejistého „podnikání“ v legální soukromé vlastnictví a možnost kapitalizace svých prostředků zde působila jako výrazný ideologický prvek a ovládala i nižší vrstvy této sociální skupiny.

Ke sféře obchodu a materiálních služeb se přimykali charakterem svého postavení i **neproduktivní pracovníci oblasti duchovních a sociálních služeb, kultury, vědy, zdravotnictví, školství, sportu aj.** Zdaleka ne všechny složky této skupiny měly možnost podílet se na materiálních výhodách vyplývajících z různých disproporcí protosocialistické ekonomiky. Úměrně slábnutí protosocialistické ekonomiky, omezeným možnostem pokrývat společenské i individuální potřeby v oblasti zdravotnictví, školství, kultury apod. se však takové možnosti naskýtaly, ať už měly podobu sporů uměleckých, vědeckých a sportovních klanů o přidělení finančních prostředků, publikační kanály, zahraniční cesty apod., určitých možností korupce pro lékaře a lékárníky, pracovníky úzkoprofilového školství, pracovníky sociálních ústavů a správní aparát rozhodující o místech a dávkách.

U pracovníků sféry **vědy, kultury, zdravotnictví a školství** působily kromě přímých materiálních výhod i druhotné výhody v podobě možnosti disponovat pracovní dobou i společenskými prostředky pro své další „doplňkové“ výdělečné a seberealizační aktivity, možnost protislužeb z materiální oblasti, výhoda společenské prestiže apod. Nelze opomenout ani skutečnost, že omezená reglementace řídicího, zejména politického aparátu zasahovala do odborné funkce pracovníků této sféry, zužovala jejich seberealizační možnosti a křížila se s logikou výkonu profesních funkcí, čímž vyvolávala oprávněné roztrpčení a odpor.

To všechno dohromady obracelo pracovníky těchto skupin proti systému a aparátu, který tento systém představoval, převracelo se až do podoby plošného antikomunismu a antisocialismu, i když ne vždy jasně vědomě reflektovaného. I zde vystupovala stále zřetelnější představa o volné, nebyrokratické a nezpolitizované společnosti, ve které by bylo možno výrazněji těžit z výhod svého sociálního začlenění, lépe zhodnotit svoji práci, včetně možnosti jejího prodeje za „tvrdou valutu“, získat větší prestiž i seberealizační možnosti.

Krise systému však zdaleka nezasahovala jen skupiny, které hrály v rámci systému konec konců „druhé housle“. Promítla se přímo do primární roviny vlastnického systému a zasáhla i **ekonomický řídicí aparát**. Rozpory uvnitř tohoto aparátu v souvislosti s různými úvahami a pokusy o ekonomickou reformu vedly ke dvěma druhům reakce řídicího aparátu na situaci.

V **řídicích štábech podniků**, zejména u velkých manažerů, musely nutně vznikat tendence posílit si svou pozici jednak vůči zaměstnancům podniků, jejichž kázeň byla velmi problematická, jednak vůči centrální byrokracii a politickému aparátu. Představa o ekonomické samostatnosti podniků a o téměř soukromovlastnickém postavení

podnikového managementu nemohla být řadě manažerů příliš vzdálená, což dokázala jejich pozdější čilá privatizační aktivita.

U **centrální byrokracie**, která měla možnost zahraničních kontaktů a která byla jistě v centru pozornosti různých zahraničních sil, se pak mohla naopak rodit představa o uvolnění vlastní funkce z područí rozhodování politického aparátu, o posílení své pozice a výhodném zúročení svých kontaktů. Celý pozdější vývoj dokazuje, že v takovémto uvažování a jednání musela zejména pokročit **špičková byrokracie finanční a bankovní sféry a zahraničního obchodu**.

Velmi vnímavá k myšlence zániku systému musela být nejpočetnější část řídicího aparátu - **nejnižší řídicí aparát podnikové sféry**, tradičně velmi špatně placený, přetížený, nucený řešit každodenně „kvadraturu kruhu“ a překonávat denní problémy systému, aparát, jehož společenská prestiž byla velmi nízká. Myšlenka na sociální a prestižní vzestup pod vládou uznalého soukromého vlastníka a v podmínkách politiky pluralitní a tržní společnosti byla pro mnohé tyto politicky a pracovně přetížené inženýry a techniky jistě myšlenkou velmi svůdnou. O tom se ostatně mohl přesvědčit každý, kdo měl možnost vyslechnout jejich názory na různých formách politického školení.

U **dělnické třídy** zbavené vlastnické subjektivity i reálného podílu na řízení a vystavené v každodenním provozu důsledkům vleklé ekonomické krize i krize systému řízení nebyla rovněž situace nikterak růžová. Tradiční formy udržování blahobylné podpory či alespoň pasivity či neutrality dělníků - rovnostářské odměňování, udržování průměrného nivelizovaného a poměrně vysokého životního standardu, tolerování protispolečenského jednání v každodenní pracovní aktivitě, neměnné podmínky výkonu profesní funkce, ideologické lichocení o vedoucí úloze dělnické třídy - to všechno začínalo ztrácet účinnost úměrně tomu, jak se tenčil společný koláč, který bylo možno rozdělovat. Na dělníky čekala perspektiva zvyšování pracovní aktivity a jejího diferencovaného odměňování, restrukturalizace a rekvalifikace, ekonomické reformy odbourávající absolutní sociální jistotu. Nechuť vzbuzovala privilegia a arogance vládnoucích vrstev i elitářství inteligence, která s dělníky přicházela do styku. Dopadalo na ně i bezostyšné uplatňování privilegií ze strany pracovníků služeb a obchodu, které na druhé straně vzbuzovalo závist a chuť pustit se do „soukromého podnikání“. Společenská prestiž dělníka byla nízká navzdory všem ideologickým frázím.

Ke komunistické straně nabývali dělníci spíše odpor jako k symbolu nadvlády a privilegií vládnoucí vrstvy, velmi často posílený bezprostředními zkušenostmi z jejich podniku. O marxistické ideologii se nedovídali nic kromě oficiálních dogmat, která vnímali jako bezobsažné a s realitou nesouvisející fráze, naopak se k nim v převyprávění ostatních sociálních skupin dostávaly nejrůznější iluze skupinových ideologií těchto vrstev a buržoazní ideologie. Představa o tom, že by se mohli stát dobře placenými zaměstnanci kapitalisty, tedy „kapitalisticky žít a socialisticky pracovat“, byla doplněna jak svůdnou myšlenkou o možnosti se vyšvihnout nahoru, tak samozřejmým spoléháním na zachování sociálních jistot socialismu. Z těchto kořenů se rodil naivní a živelný antikomunismus, který bylo později možno dobře kultivovat.

Izolovány od tohoto vývoje nebyly ani spíše **nadstavbové složky řídicího aparátu, včetně aparátu stranického**. Nižší složky stranického aparátu, zejména ideologického a ekonomického, se ocitaly pod dvojnásobným tlakem - na jedné straně byly shora nuceny udržovat systém v původní podobě nebo alespoň zdání jeho fungování, na druhé straně musely řešit konkrétní problémy, a to často nešlo podle jiných pravidel, než bylo oficiálně dovoleno. V takřka schizofrenním postavení byly nižší složky ideologického aparátu, které musely v praxi sladovat s realitou strnulou oficiální ideologii a na jejichž hlavy dopadala rostoucí kritika a nespokojenost nejen bezpartijních, ale i členů a dobrovolných funkcionářů KSČ. Je logické, že tyto složky aparátu byly vnímavé k různým koncepcím reformy systému, protože však žily především s privilegovanými vrstvami systému, hledaly často tuto reformu v souladu se zájmy těchto vrstev a nedovedly se postavit na pozici zájmu dělnické třídy.

Nespokojenost pociťovaly i složky **mocenského aparátu**, nevyjímaje StB, které pociťovaly neefektivnost a disfunkčnost systému, jejichž podněty nebyly respektovány. Navíc byly omezeností vládnoucí garnitury tlačeny i k takovým krokům, které situaci ještě zhoršovaly.

V členitém **správním aparátě**, zejména mezi jeho mladšími příslušníky, vládla nespokojenost způsobená rigidností a egoismem vedoucích klanů spojených se stranickým aparátem a špičkami stranického vedení. Oblíbená politika udržování „gerontokracie“ uzavírala ambiciózním pracovníkům tohoto aparátu cestu k seberealizaci a kariéře, zatěžovala je různými formálními činnostmi a rituály (např. politické vzdělávání, oslavy, brigády apod.), a to za situace, kdy mladší generace těchto pracovníků vyrostly v době narůstající krize systému a měly jen velmi volný nebo nulový vztah k původním hodnotám marxistického projektu společnosti.

Celá tato plejáda dílčích skupinových zájmů očekávajících své uspokojení v případě zásadní změny systému vytvářela atmosféru, která byla přímo „těžotná“ závažnými společenskými proměnami a která se vyhocovala tím více, čím déle byly změny odkládány.

Neobstojí argumenty, že většina společnosti před listopadem 1989 chtěla pouze reformu socialismu. Většina příslušníků skupin, které jsme charakterizovali, své náladu a pocity jasně neanalyzovala, nedávala jim uspořádanou podobu a nepřeváděla je do roviny politologických či jiných odborných termínů. S postupným vítězstvím skupinových ideologií vládnoucích vrstev zprostředkujících přístup buržoazní ideologii ze západu navíc vítězila i představa odmítající striktně rozlišovat socialismus a kapitalismus, považující toto rozlišování za prostředek ideologické a politické manipulace a dávno překonanou záležitost.

Špičková politická garnitura se v této situaci chovala tak, jak se chovají všechny garnitury v době vážných společenských krizí. Někteří její příslušníci podceňovali nebezpečí a uplatňovali klasickou „pštrosí“ politiku, jiní reagovali na situaci snahou o vystupňování mocensko-represivních aktivit, další postupovali podle taktiky „každý den dobrý“ a snažili se především nashromáždit prostředky pro zabezpečení sebe a své rodiny po odchodu z aktivního života.

Realističtější a akceschopnější složky této garnitury hledaly určité řešení, které by jim umožnilo přežít a zachovat si své privilegované postavení.

Je samozřejmě nutné odlišit reagování špiček politické garnitury v satelitní protosocialistické zemi závislé na podpoře SSSR a v samotném SSSR jako centru celé soustavy protosocialistických států. Prioritní je samozřejmě reagování sovětské vedoucí garnitury, zejména té, která se postupně zformovala kolem M. Gorbačova pod hesly tzv. perestrojky. Posláním této studie není sledování postupného vývoje představových teoretických i praktických koncepcí, postojů příslušníků perestrojkové garnitury i složitých vazeb této garnitury na západní vládnoucí kruhy.

Pro naše zkoumání je třeba si uvědomit, že představitelé „přestavby“ nepřijímali své představy o společenské reformě ze vzduchoprázdna, ale odráželi reálný stav společenského vědomí i vědomí jednotlivých tříd a skupin, především té třídy, jejímiž byli příslušníky, totiž řídicího aparátu. V podstatě nedokázali překročit bludný kruh omezeného myšlení své třídy a sáhli po tom, co měli k dispozici - po určité variantě oficiální ideologie, která představovala svérázný hybrid původních marxistických představ zdeformovaných určitými myšlenkovými postupy a pragmatismem vládnoucí třídy protosocialismu a jejích „učených lokajů“.

Tam, kde tato ideologie nestačila, přebrali to, co považovali za moderní tvořivé vědecké myšlení a co byla ve skutečnosti pouze určitá varianta buržoazní ideologie, kterou jim západní vládnoucí kruhy úslužně přistrkovaly s využitím všech moderních informačních a manipulačních technik. Idea samosprávy a vlastnické subjektivity pracujících se představovými koncepcemi jen lehce mihla a nebyla prakticky nijak realizována. Zato se prosadily staronové koncepce rozvoje soukromého vlastnictví a tržních mechanismů, doplněné moderní hayekovskou fasádou. Odvrženy byly jakékoli prvky třídního pohledu na svět a nastoupil akcent pragmatických mocenských manipulací a výměnných dohod mezi elitami, který nakonec vzal představové garnituře poslední zbytky půdy pod nohama.

K obraně této garnitury je ovšem nutno podotknout, že zřejmě ani v realitě SSSR nebyly zformované společenské síly, o které by se mohla opřít koncepce skutečně socialistické reformy, pokud by se ovšem vůbec zrodila.

Výrazná část řídicího, zejména politického a vojenského aparátu kladla odpor jakékoli reformě, ostatní složky nepriviligovaných vrstev tlačily na reformu západního typu a dělnická třída byla hluboce dezorientována a neschopna jiné, než úzce trade-unionistické akce. Na získávání její podpory nebyl zřejmě čas ani v případě, že by si M. Gorbačov zvolil jinou cestu, než byla ta, kterou si skutečně zvolil.

Pro způsob krachu protosocialismu není podstatné, zda skutečně šlo v případě M. Gorbačova o tzv. zradu nebo nikoli. M. Gorbačov byl v každém případě typickým produktem vývoje své třídy i celého protosocialistického systému v době jeho krize a jednal podle toho.

Stejně tak byli produktem tohoto systému a třídy i představitelé vládnoucí garnitury v ČSSR, z nichž někteří se pokoušeli převzít gorbačovské metody a dohodnout se se svými politickými protivníky v naivní víře, že postupná a dobrovolná demontáž systému zabrání excesům a umožní jim zachovat si své privilegované postavení. Patr-

ně i někteří z nich žili v představě, že socialismus a kapitalismus nejsou už moderní rozlišující termíny a že za socialismus je možno považovat i sociálně uznalý kapitalismus švédského typu. Ani oni neměli pochopitelně ponětí o vnitřních mechanismech fungování protosocialismu i samotného kapitalismu v současné etapě dějinného vývoje. Navíc byli zřejmě zaměstnaní klanovými boji a pokusy překonat své soupeře a být dominantními postavami „přestavbového“ procesu. Ne všichni přitom ovšem reálně odhadovali své možnosti a svou přijatelnost pro politické protivníky.

Pro pochopení příčin 17. 11. 1989 i polistopadového vývoje není proto vůbec důležité zjištění konkrétních faktů o tom, kdo s kým jednal, kdo se na co připravoval a kdo čemu velel. Už vůbec není důležité zjištění, kdo byl agentem KGB, CIA či MOSSAD. Skutečně podstatné je, že mocenské kombinace a střety klanů ve vládnoucí garnituře uvedly nakonec do pohybu lavinu, která visela na tenkém vlásku - umožnily disentu stát se v rozhodující chvíli mluvčím vyjadřujícím naivní iluze a překroucené odrazy zájmů prakticky všech základních tříd a skupin protosocialistické společnosti a zahájit tak proces transformace společnosti směrem k nedokonalému kapitalismu jednak dickensovského, jednak neokoloniálního ražení.

V této chvíli již privilegované vrstvy bývalého protosocialismu – silné skupiny řídicího aparátu, pracovníků obchodu a služeb i nadstavbové inteligence, do značné míry členové KSČ, dokončily přímo bleskově proces svého vnitřního odpoutání od zbytku socialistických hodnot a zahájily zběsilý úprk na stranu obnovovaného kapitalismu. Ve svém očekávání, že najdou v tomto systému uplatnění, nebyla značná část příslušníků bývalého řídicího aparátu zklamána - bylo přece nutné obnovit buržoazii a kdo jiný měl už tvořit její řady, než ti, kteří svou těsnou a systematickou „prostitucí“ s vlastnickými funkcemi protosocialismu měli už jen kousek k tomu, aby se zase stali „výlučnými manželi“ těchto funkcí - kapitalisty. Byla k tomu potřebná jen maličkost - odházet stranické legitimace, převzít antikomunistické „náboženství“ a buržoazní ideologii, začlenit se do pravicových politických lobby a získat nové kontakty, a to nebyl pro mnohé problém. Příslušníkům pravicového disentu, nové generaci nástupců předúnorové buržoasie, emigrantům všeho druhu a šlechtě nebylo sice příjemné, že bývalí komunisté budou najednou příslušníky stejné třídy a že se budou hlásit i o příslušné ekonomické a politické prebendy, pod tlakem reality to však museli akceptovat.

Proces vzniku nové privilegované třídy vlastníků a vládců a pokládání základů kapitalistického systému sledovala doslova s „otevřenou pusou“ všemi opuštěná dělnická třída, která rychle vystřízlivěla ze svých iluzí.

Neméně překvapeně jej sledovaly ty skupiny převážně nižších příslušníků řídicího a mocenského aparátu a inteligence, které z různých důvodů nedokázaly tento veletič uskutečnit, částečně proto, že z něj byly přímo institucionálně vyloučeny (různé složky mocenského, politického a ideologického aparátu bezprostředně politicky i mocensky, někdy i trestně postihované), většinou však proto, že jako konkrétní osoby byli příslušníci těchto vrstev s hodnotami minulého systému (včetně jeho marxistických prvků) příliš těsně spjati a zmíněný přechod by byl v rozporu s jejich bytostným

osobnostním určením. Značná část z nich také byla v předdůchodovém či přímo důchodovém věku.

V kritické chvíli přeměny systému sehráli tito lidé významnou progresivní úlohu. Seskupili se kolem komunistické strany procházející složitou transformací a stali se obránci antikapitalistické myšlenky a hodnot sociální spravedlnosti. Okamžitě se též stali objektem nebyvale masivní a nevybíravé antikomunistické ofenzivy.

Pod tlakem této ofenzivy došlo ovšem u části těchto členů a sympatizantů komunistické strany (od r. 1990 KSČM) k velice neblahému vývoji, který do dneška negativně poznamenává vývoj KSČM a levice jako takové. Jako protiváhu proti antikomunismu a pod tlakem silné potřeby určité útěšné ideologie, respektive jistého obranného „náboženství“, se mnozí tito členové a sympatizanti KSČM obrátili k ideologii vládnoucí třídy minulého systému, která pod vlivem převratu mezitím procházela určitou zjednodušující novelizací, při které našla silné inspirace ve stalinismu. Příklon některých členů a sympatizantů k této dnes již v podstatě reakční a pro vývoj KSČM zcela kontraproduktivní ideologii byl výrazně zesílen u řady zejména věkově starších členů a sympatizantů KSČM silným osobním pocitem urážky a znehodnocení vlastního celoživotního díla započatého v době, kdy byli mladí a nadšení a kdy se nový systém rodil v boji s kapitalismem. Tento pocit brání těmto členům a sympatizantům KSČM vnímat argumenty, které zdůrazňují nezbytnost kritické reflexe vad protosocialistického systému a vyvození příslušných závěrů z této reflexe pro vytyčení strategické orientace strany a formulování projektů socialismu nového. To značně blokuje poznávací a propagandistickou činnost strany a její schopnost oslovovat veřejnost.

Bilance protosocialismu

Zejména od minulou ideologií ovlivněných členů a sympatizantů KSČM často začíná požadavek určité bilance kladů a záporů minulého systému. Takto jednoduše bilancovat však dost dobře nelze. Negativní i pozitivní stránky systému se totiž v realitě postupovaly a doplňovaly do určité výslednice, která v kterémkoli bodě vyjadřovala pouze míru dočasného překonávání systémových nedostatků vložených do základů systému specifickým charakterem „protosocialistického výrobního způsobu“. Zjednodušeně řečeno, nemá smysl řadit vedle sebe skutečnost, že určité auto má pohodlná sedadla a hezkou karosérii, když se každou chvílí zadýchává, není schopno předjet vozidla konkurenční a je jisté, že nakonec se zastaví a ponechá svou posádku osudu.

Kdybychom však přesto tuto ošidnou metodu bilance uplatnili, je to možné pouze v globální historické perspektivě. Pak by zmíněná bilance vypadala asi takto:

Na straně kladů:

- protosocialismus vytvořil určitou mimořádnou koncentraci lidských i materiálových a energetických zdrojů, která v určitém období umožnila prakticky všem zemím (někde více, někde méně) dohánět historické zpoždění vyvolané vývojem předchozích systémů;
- protosocialismus byl významným vkladem k ekonomickému i kulturnímu potenciálu země (opět různě v různých zemích);

- protosocialismus ve svých nejdokonalejších formách dosažených především v ČSSR měl značnou potenci i reálné výsledky při vyrovnávání důsledků nerovnoměrnosti předchozího vývoje země (např. v oblasti vztahu mezi městem a venkovem, mezi regiony a národy a národnostmi, mezi vzdělanostními a profesními skupinami, mezi muži a ženami) – i tato jeho potence však byla v různých zemích různá;
- protosocialismus dokázal zajistit značný sociální a kulturní vzestup nepriviligovaných společenských skupin, zmenšit sociální a kulturní nerovnosti a zvýšit sociální i kulturní mobilitu;
- protosocialismus značně zdemokratizoval společenskou elitu, která vyrostla především z nepriviligovaných vrstev a i v dalším průběhu se z těchto vrstev doplňovala;
- protosocialismus vytvořil určitý sociální systém celospolečenské starostlivosti a solidarity, který pro většinu společnosti dlouhodobě vytvářel významné sociální jistoty;
- protosocialismus přes všechna svá omezení vnášel do společnosti kvalitní poznávací procesy a hodnoty, které měly v podstatě humanistický a progresivní charakter;
- protosocialistická světová soustava poskytla významnou pomoc procesům třídního boje v kapitalistických zemích a národně osvobozeneckému hnutí v třetím světě;
- protosocialismus jako světová mocenská soustava působil ve světě jako protiváha kapitalismu, která nutila kapitalismus, zejména v nejvyspělejších evropských zemích, hledat sociálně snesitelnější varianty svého vývoje (včetně značného posílení prvků sociální solidarity, které po pádu protosocialismu opět ruší) a blokovala řadu jeho agresivních, mocensky rozpínavých a k válce se nachylujících tendencí; jako takový má významnou zásluhu o světový mír.

Na straně negativ:

- protosocialismus nedokázal efektivně sladovat a optimalizovat různé způsoby a oblasti vynaložení společenské práce a společenských zdrojů;
- protosocialismus nedokázal vytvořit společensky žádoucí a progresivnější vazbu mezi individuálním i kolektivním pracovním výkonem občana a úrovní jeho sociálního zabezpečení a spotřeby statků i služeb;
- protosocialismus nedokázal zvládnout procesy intenzivního ekonomického rozvoje a vědeckotechnické revoluce, nedokázal dostatečně využívat a motivovat iniciativu a aktivitu občanů;
- protosocialismus nedokázal vtáhnout nejširší vrstvy občanů do procesu vlastnictví a řízení ekonomiky i společnosti a pěstovat v nich vlastnosti celospolečensky odpovědného hospodáře, nedokázal dlouhodobě vyrovnávat a snižovat rozdíly ve vlastnickém postavení tříd a sociálních skupin;

- protosocialismus nedokázal překonat kapitalismus v úrovni každodenní demokracie a samosprávy a uplatňování lidských práv, naopak v různých obdobích své existence (různě v různých zemích) tato práva hrubě porušoval;
- protosocialismus nedokázal dlouhodobě zajistit, aby do vědomí širokých vrstev pracujících vstupovala progresivní ideologie a hodnotové systémy nepriviligovaných vrstev;
- protosocialismus nedokázal včas a účinně řešit ekologické problémy;
- protosocialismus nedokázal v řadě zemí dlouhodobě a účinně přispívat k procesu rovnoprávnosti a sblížení národů a národností (SSSR, Jugoslávie);
- protosocialismus se nedokázal dostatečně účinně a efektivně zapojit do procesů mezinárodní integrace a dělby práce a zhodnotit práci svých občanů na světovém trhu.

Z bilancování proto vyplývá následující závěr:

Protosocialismus byl velmi omezeným krokem dopředu v základní otázce zespo- lečenštění práce a výroby. I když dokázal dočasně zlepšit každodenní průměrnou životní úroveň a sociální zabezpečení občanů, nedokázal překonat výrazné společen- ské nerovnosti a vytvořit společenskou sílu zainteresovanou na dalším progresivním socialistickém rozvoji a dostatečně vybavenou k prosazování takového rozvoje. Nedokázal zejména dlouhodobě rozvíjet aktivitu, odpovědnost a iniciativu občanů. Dokázal dočasně blokovat excesy kapitalismu, ale nedokázal v dlouhodobé perspekti- vě kapitalismus překonat v dynamice rozvoje výrobních sil, inovací a vědy i v celkovém „zesvětovění“ společenských vztahů. V dlouhodobé perspektivě prohrál soutěž o vyšší stupeň zespo- lečenštění práce a výroby, což se stalo hlavní příčinou jeho zániku. Nedokázal být dlouhodobě životaschopnou alternativou kapitalismu.

Při úvahách o novém nástupu k socialismu je třeba vyvodit ze všech těchto zkuše- ností potřebné závěry. Nová forma socialismu nemůže být v žádném případě nějakou v dílčích prvcích vylepšenou kopií protosocialismu. Protosocialismus byl jen jedno- duchou negací kapitalismu a nedokázal vstřebat a využít i jeho pokrokové dějinné prvky. Nová forma socialismu musí být zásadní systémovou negací kapitalismu i protosocialismu, zjednodušeně řečeno, z obou těchto systémů převzít a přetvořit to pozitivní. Jako klíčový článek celého řetězu příčin a souvislostí se jeví skutečnost, že nový pokus o socialismus nesmí začít způsobem, který bude v sobě obsahovat nerov- nost mezi určitou profesionálně připravenou elitou, která ihned převezme vlastnické, politické a ideologické funkce, a nepřipravenými nepriviligovanými masami, které se ihned dostanou do pozice manipulovaného objektu. Z tohoto faktu vyplývá, že pokus o nový socialismus nemá šanci za podmínek, když začne víceméně jednorázovou politickou revolucí, po níž se teprve zformuje nový způsob vlastnictví, ale že musí dlouhodobě zrát v lůně samotného kapitalismu, jak po stránce ekonomické (jako zá- rodek nového způsobu přivlastňování), tak po stránce politické – jako rozvoj mohut- ného demokratického a samosprávného hnutí. Jen za těchto podmínek budou široké masy pracujících připraveny na skutečné převzetí role vlastníka a politického subjektu schopného udržet pod kontrolou ekonomické, politické i ideologické elity.

Politická strana, která pochopí zákonitosti tohoto procesu a ztotožní se s nimi, nemůže usilovat o svou vedoucí úlohu a udržení výlučného postavení oproti širokým vrstvám a formám jejich politického a veřejného života, ale musí všestranně přispívat k rozvoji demokracie a samosprávy a v průběhu celého procesu se rozpouštět v širokém samosprávném hnutí neprivilegovaných vrstev. Tomu musí odpovídat i principy její výstavby, které musí zvýrazňovat charakter široké demokratické a samosprávné organizace schopné vysílat své členy a sympatizanty do všech oblastí boje za novou společnost. Spolehlivým kompasem pro tyto aktivisty nemůže být nic jiného než tvůrčím způsobem rozvíjená marxistická teorie

¹ Následující text byl převzat z podkladového materiálu Z. Háby pro závěrečnou studii k modelu socialismu. Viz Hába, Z., Příčiny zhroucení sovětského modelu socialismu v ČSSR, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Diskusní projekt KSČM - Socialismus 21. století/Dílčí výstupy.

² Statistická ročenka 91, FSÚ, Praha 1991 a další.

³ Následuje pasáž převzatá z podkladového diskusního příspěvku V. Průchy. Viz Průcha, V., Připomínky k textu Zhroucení socialismu v ČR a jeho příčiny, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Diskusní projekt KSČM - Socialismus 21.století/Diskuse.

⁴ Pokračuje text Z. Háby, viz poznámka 1.

⁵ Za minimální nutný růst národního důchodu, potřebný k udržení životní úrovně na stejné úrovni, se vzhledem k přírůstku obyvatelstva v tehdejší době považovalo 3,5 %. – pozn. Z. Háby.

⁶ Následuje text A. Bála z podkladového příspěvku Bálek, A., Proč ztroskotal socialismus v Československu, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Diskusní projekt KSČM - Socialismus 21.století/Diskuse.

⁷ Pokračuje text Z. Háby. Viz pozn. 1.

⁸ Platí to samozřejmě nejen pro naši republiku, ale i pro jiné země, kde byl uplatňován, v tom i pro sám SSSR. Několik reformních pokusů, ke kterým došlo v SSSR po Stalinově smrti, se rovněž nesetkalo s viditelnými výsledky. (Pozn. Z. Háby)

⁹ Je známo, že ani jedna pětiletka neskončila splněním všech úkolů v podobě, ve které je původně obsahovala. (Pozn. Z. Háby)

¹⁰ Pokusy uvolnit v hospodářské oblasti pouta se promítly do čtyřech ekonomických reforem, datovaných léty 1958, 1965–1969, 1980 a 1987–1989. Žádná z těchto reforem nezaznamenala výraznější úspěch. První a třetí z nich se ani nesnažily o podstatnější změnu systému řízení, ale jen o jeho zdokonalení v daném rámci, který míře „zdokonalení“ kladl pevné hranice. Druhý a čtvrtý pokus o reformu tyto hranice překračoval, avšak oba byly násilně přerušeny. Reforma z r. 1965 skončila spolu s pražským jarem po intervenci spojeneckých vojsk; reforma, schválená v r. 1987, zůstala po dvou letech nedokončena v důsledku listopadových událostí 1989. (Pozn. Z. Háby)

¹¹ Následuje text V.Průchy, viz pozn. 3

¹² Pokračuje text Z.Háby, viz pozn. 1

¹³ Po r. 1990 představitelé Mezinárodního měnového fondu i jiných světových institucí shodně konstatovali, že předpoklady české ekonomiky pro úspěšný hospodářský rozvoj v rámci kapitalistické transformace jsou mezi postkomunistickými zeměmi nejlepší. (Pozn. Z. Háby)

¹⁴ Končí text Z. Háby.

II. část - Současnost

3. kapitola

Soudobý kapitalismus

a předpoklady jeho systémové změny

Napsali Zdeněk Hába, Miloslav Formánek

Představy o socialismu na sobě vždy nesly pečeť historického rámce společnosti, ve které se zrodily – životních problémů, které vykořisťované masy v té které době pociťovaly jako nejnaléhavější, a prostředků, které měly ve své době pro jejich řešení k dispozici. Každá historicky novější představa v sobě zákonitě zahrnovala jak zkušenost minulé epochy, tak i nové momenty, které vyvstaly s novou historickou skutečností. Také v současnosti, v období technologické a informační revoluce a globalizace neoliberální formy kapitalismu, mnohé z dřívějších představ o socialismu mění svůj význam: Socialistické myšlení dneška musí zahrnovat nové, oproti minulosti změněné ekonomické i politické podmínky.

Nová etapa vývoje kapitalismu

V posledních desetiletích vstoupil světový kapitalismus do další etapy svého vývoje. Situace je dnes v mnohém nová, dochází k podstatným změnám. Světový kapitalismus zmohutněl, ale současně je v mnoha směrech oslaben. Vedle dosud zcela nevyčerpaných materiálních i lidských rezerv nachází i nové zdroje, zvláště ve vědeckotechnické, informační revoluci a v možnostech, které pro další rozvoj civilizace nabízí.

Po epoše průmyslové revoluce a svobodného trhu, jehož geniálním analytikem byl Karel Marx, po následující epoše imperialismu, v níž sehrál obdobnou úlohu V. I. Lenin, vstoupil kapitalismus do další etapy svého vývoje, do epochy vědeckotechnické revoluce a ji provázající globalizace ekonomických, politických, kulturních a dalších společenských vztahů.¹

Vědeckotechnická revoluce, ve své současné fázi nazývaná zpravidla technologickou a informační revolucí, je základním materiálním dějnotvorným činitelem dneška. Její technologická stránka ukončuje definitivně předchozí epochu industrializace pracovních činností. Ta byla charakterizována rozšiřováním a rozvojem strojových výrobních prostředků, založených na stále podrobnější dělbě práce a zdokonalovaných převážně jen v rámci mechanických a jiných elementárních technologií. Vedla proto zákonitě ke kořistnému, extenzivnímu způsobu využívání zdánlivě nevyčerpatelných přírodních i lidských zdrojů. Vědeckotechnická revoluce přinesla v poslední třetině minulého století principiálně nové, nemechanické výrobní technologie jako

důsledek všestranného průniku vědy do výroby. Ten revolučně změnil výrobní síly společnosti v průmyslu i v zemědělství, podstatně snížil váhu fyzické složky práce člověka ve prospěch její složky duševní a umožnil, aby v materiální sféře výroby poklesl počet pracovníků pod úroveň jejich počtu v nemateriální sféře, ve službách. To vyvolává v hospodářsky vyspělých státech, v nichž se vědeckotechnická revoluce plně rozvinula, závažné sociální důsledky – mj. i ve složení dělnické třídy – a posléze zasahuje všechny sféry společenského života.²

Vědeckotechnická revoluce znásobuje produktivitu práce a umožňuje novou kvalitu uspokojování lidských potřeb. Vytváří reálnou materiálně technickou základnu budoucí socialistické společnosti – poté, co bude zbavena deformací a omezení, způsobovaných dnes její kapitalistickou formou.

Souběžně probíhající druhá složka vědeckotechnické revoluce, revoluce informační, má neméně významné důsledky. Ve výrobě umožňuje dalekosáhlý rozvoj automatizace, která nyní proniká i do činností menšího rozsahu a dokonce i do činností individuálně vykonávaných. V oblasti řízení dovoluje přenášet informace na libovolné vzdálenosti v zanedbatelně krátkém čase, bleskurychle přesunovat kapitál a vtahovat do finančních her doslova celý svět. Znamená možnost distančního vedení válek pomocí nových druhů zbraní. Má rozhodující význam pro zrychlené získávání vědeckých poznatků: při zkoumání přírodních procesů v živé i neživé hmotě, předvídání dlouhodobých klimatických změn, při dobývání kosmu, stejně jako při hledání nových diagnostických i léčebných metod v medicíně, zdokonalování komunikačních prostředků atd.

Informační revoluce má také svůj rub: Zvyšuje možnost ovládat vědomí lidí, umožňuje vládcům médií v masovém měřítku rozšiřovat a vnucovat lidem informace, které vytvářejí falešný obraz světa, cílevědomě formují vědomí a osobnost občanů i takovým směrem, který je v příkrém rozporu s jejich skutečnými životními zájmy. Obrovský význam má internet; zrodil se v něm informační prostředek, který je mocným potenciálním organizačním nástrojem. Podstatná je okolnost, že internet má povahu sítě (tj. horizontálních vazeb), a vymyká se tedy jednoduché, přímočaré kontrole centrální moci, státní či jiné.

Z hlediska perspektiv socialistické revoluce je závažné, že kapitalistický systém v hospodářsky nejvyspělejších zemích zvládl nástup vědeckotechnické revoluce a osvojil si mnohé její podněty.³ Zvláště jednotlivé kapitalistické podniky a sítě a některé národní či regionální ekonomiky vykazují schopnost (zhusta na úkor jiných zemí a regionů) se této revoluci přizpůsobovat a využívat jí k upevnění své světové ekonomické a politické moci a nadvlády.

Kapitalismus současné doby dosáhl také dosud nevídaného stupně světového propojování ekonomických, politických, kulturních a dalších společenských vztahů. Tento proces je obecně nazýván globalizací.⁴ Globalizace je v obecném smyslu – podobně jako vědeckotechnická revoluce – součástí a znakem civilizačního pokroku. Ve své současné historické podobě vystupuje však jako účinný nástroj ekonomické i politické agrese velkokapitálu, zostřuje rozdíly mezi bohatými a chudými zeměmi, vnucuje zemím, které mají svou vlastní, svébytnou národní kulturu, uniformní ideolo-

gii, životní způsob i spotřební zvyklosti. Ochuzuje vývojově nenahraditelnou rozmanitost světa a zplošťuje mnohostranné společenské vztahy na zákony trhu – zbožní směny a zisku. Globalizace ve své dnešní podobě se tak navenek jeví, a také prakticky funguje, jako proces nastolování a upevňování „planetární nadvlády superburžoazie.“⁴⁵

Monopoly a stát

Nositeli globalizace jsou především nadnárodní společnosti, ve které se proměnily mezinárodní koncerny Leninovy doby. Jsou výrazem kvalitativně nového stupně koncentrace a organizace kapitálu. Zejména největší z nich využívají současných komunikačních možností, aby rozhodily své sítě v globálním prostoru. Koncentrace kapitálu způsobuje, že o osudech celého světa doslova rozhoduje několik stovek milionářů a multimilionářů.⁶

Finanční kapitál, který odedávna aspiroval na nejvyšší místo na ekonomickém trůně společnosti, v současnosti dosáhl této mety ve světovém, národním i občanském měřítku. Nejde tu už v prvé řadě o sféru reálné ekonomiky, ale o její centrum ve finančních trzích. Zde je největší rozsah operací, zde jsou dosahovány překročné přírůstky. Dostupnost a pohyb finančních prostředků leží v pozadí domácí i zahraniční politiky velkých i malých států. Žádná podnikatelská činnost se neobejde bez úvěrových peněz, bez spoluúčasti bank. I život jednotlivců a jejich domácností je opředen pavoučí sítí bezhotovostních plateb, půjček, bankovních účtů, platebních karet a dalších vynucovaných služeb; sítí, ze které dnes již pro nikoho není úniku. Finanční kapitál zrychluje ve smršťujícím se prostoru a čase své operace a stupňuje jejich riskantnost.

Nadnárodní monopoly využívají situace k ostrému konkurenčnímu zápasu. Řídí se svými zájmy, působí nekontrolovatelně. Reagují i na rostoucí potřebu globální komunikace, konsensu, koordinace a řízení, dlouhodobých výhledů a strategií. Podnítily vznik a využívají světové organizace, jako jsou MMF, SB, Světová obchodní organizace a jiné mezistátní instituce a organizace. Tam, kde tyto instituce zasáhnou, nadnárodní monopoly nejen zřetelně profitují, ale také často bezohledně oslabují i likvidují systémy solidarity.

Svými ekonomickými rozměry přerostly TNC (Transnational Corporation) rámeč národních států. Aktivní státní hospodářskou politiku – kterou dříve využívaly a které v mnohých ohledech vděčí za svůj vznik – pocítují již jako přítěž. Příkladem může být jejich chování v dřívější koloniální soustavě imperialismu, která se po II. světové válce rozpadla. Její hospodářský obsah však zůstal zachován: Předchozí politická nadvláda koloniálních mocností byla dokonale nahrazena ekonomickou silou a technologickým náskokem hospodářsky nejrozvinutějších zemí, resp. nadnárodních společností, které v bývalých koloniích působí. Postavení těchto zemí je o to horší, že nadnárodní společnosti nejsou vázány ani chatrnými morálními závazky dřívějších mateřských zemí. Ve svých konkurenčních zájmech podporují politickou nestabilitu bývalých kolonií, včetně pokračování nekonečných kmenových, náboženských, národnostních, územních či jiných sporů a válek.

Charakteristickým znakem soudobého procesu globalizace je neustávající snaha nadnárodního kapitálu odstranit všechny bariéry mezinárodního pohybu zboží a slu-

žeb, kapitálu a zčásti i pracovních sil a privatizací dosavadního státního sektoru vytlačit stát ze sféry podnikání. Nastalo období radikální ekonomické liberalizace – rozuměj, prosazování požadavku uvolnění veškerých pout svazujících činnost nadnárodních společností – období ústupu od dosavadních pokusů o státní regulaci ekonomiky („od Keynesa k Friedmanovi“) i od principů v Evropě tradičního sociálního státu.⁷

Nadnárodní monopoly vždy zacházely se státem velice účelově: Když se jim dařilo, tlačily na jeho další „zeštíhlování“, když je zaskočila krize, požadovaly jeho zásahy. Podobně se chovají dnes v celosvětovém prostoru. Požadavek „méně státu“ tak ve skutečnosti vnesl a vnáší také do celosvětových vztahů pravidla džungle.

Vliv politikou konstruovaných a prosazovaných obecných zájmů v takových podmínkách ochabuje. Zájem o investice nutí státy podrobovat se vůli monopolů, deregulovat, snižovat jim daně a odvody a štedře je subvencovat a přitom „zeštíhlovat“ sociální oblast (počínaje cenou práce). Politikům, chtějí-li uspět, jde o jediné: udržet monopoly v dané zemi jakýmkoli ústupky. S monopoly, které přebírají roli (národního) státu, s prohlubováním služebnosti států tak dochází nejen k erozi vlád, ale jsou dále oslabovány i demokratické formy politiky.⁸

Výsledkem je ústup forem státního kapitalismu a nekontrolovatelné chování zvláště finančního kapitálu. Státní kapitalismus však není zcela vyhaslý. Nejpřednější mocnosti, zvláště USA, velmi silně ve prospěch „svých“ monopolů intervenují. Přijímají řadu ekonomických opatření a využívají i politického nátlaku. Je to mj. zřejmé i na snahách přizpůsobovat formy evropského (či japonského) kapitalismu severoamerickému vzoru i na limitech, které USA vytvářejí pro OSN a její přidružené organizace.

Takovým postupem se však rozpor mezi světovládnými ambicemi jediné světové supervelmoci a jejími reálnými možnostmi, svár mezi politickým hegemonismem a prosazujícím se polycentrismem, jen zostřuje.

Krise kapitalistického společenského systému

Shora popisované charakteristické rysy globálního kapitalismu svědčí o hluboké krizi, v níž se soudobá kapitalistická společnost nachází.

Ukazuje se, že se systém příliš vzdálil od rovnovážného stavu a přibližuje se ke svým konečným limitům. Nedokáže zvládat své protiklady, krize vznikající v jeho strukturách a funkcích a zvláště odvrátit možný kolaps finančního systému. Rozpory, které jeho další existenci provázejí, pouze přeměňuje, odsouvá a vrší a vytváří rozpory nové.⁹

V celospolečenském a globálním měřítku vede soukromé vlastnictví výrobních prostředků a honba za ziskem jako hlavní motivací na jedné straně k plýtvání živou i mrtvou prací, lidskou pracovní silou, surovinami, energií a přírodními zdroji, k nezájmu o všeobecné uplatnění technologické efektivity, ke střetům a ke korupci. Na druhé straně způsobuje zhoršování sociálních a životních podmínek a jistot. Ohrožuje nejen existenci vlastní, kapitalistické formy, ale i existenci a budoucnost ohromných částí světové populace, lidské civilizace a života na planetě vůbec.

Základní rozpor této formy civilizace nadále spočívá v třídně vykořisťovatelském vztahu mezi prací a kapitálem.

Vznikají však nové podoby nejen kapitálu, ale i práce. Ve vyspělých zemích se při tom vyvinuly složité ekonomické a sociální struktury, mezistupně, které základní kapitálový vztah překrývají a znejasňují. Vykořisťovatelská povaha kapitálového vztahu proto není vždy vnímána oběma zúčastněnými stranami tak, jak by to jejich objektivní společenské pozici odpovídalo; mj. i proto, že v ekonomicky vyspělých zemích průměrné zabezpečení obyvatelstva životními prostředky roste, byť i nerovnoměrně a na úkor obyvatel zemí méně rozvinutých.¹⁰

Stále významnější úlohu při tvorbě nadhodnoty sehrává dnes intelektualizovaná, pružná pracovní síla. Kapitál umožňuje části dělnické třídy a zaměstnanců získat vyšší vzdělání a kvalifikaci. Využívá jejich pružnosti a pohyblivosti, ale současně se je snaží zavázat, připoutat ke svému podniku a utužit i jejich celkovou závislost na systému.¹¹

Šetření veškerou lidskou prací však kapitál nezajímá. Znamená to, že dovedně využívat různých prvků vědeckotechnické revoluce, nevyužívá ji však ke zvyšování produkčních schopností všech pracovníků. VTR vcelku přesahuje jeho možnosti.¹²

V honbě za maximálním ziskem zvyšuje tlak zejména na zaměstnance spojené s klasickými dělnickými profesemi, bez kterých se neobejde. Nutí je (konec konců v rozporu se svým vlastním zájmem), aby pro udržení životní úrovně, jíž dosáhli, přijímali další pracovní úvazky a prodlžovali tak i svou pracovní dobu. Omezování celkového počtu pracovních míst s pevnými úvazky a s příliš svazujícími zaměstnaneckými právy využívá ke zhoršování pracovních míst, které jsou na pracovním trhu nabízeny.

Prudké pády na žebříčku kvality pracovních míst se ale nevyhýbají ani vysoce kvalifikovaným zaměstnancům. U těchto zaměstnanců se očekává, že budou pozitivně reagovat na nové, neautoritativní metody vedení a jejich výkon se tak bude zvyšovat. Jakmile je však může zaměstnavatel postrádat, vystavuje i je zvýšenému existenčnímu tlaku, což se přirozeně na jejich odpovědnosti vůči podniku a zájmu o inovace projevuje.

Vykořisťování velmi laciné, málo kvalifikované, tradiční pracovní síly je kombinováno s vykořisťováním méně kvalifikovaného „počítačového“ proletariátu (obsluhy, ukládání a zpracování dat sloužících bezprostředně produkci) i s kořistěním z činnosti kognitariátu, vysoce kvalifikovaných pracovníků, často s vědeckou výbavou. Charakteristické je přizpůsobování trhu pracovních sil jako celku nejhorším podmínkám na světovém trhu.

Kapitál navíc při tomto vývoji naráží na další hranici: Na neschopnost vyrovnat se s narůstajícím problémem „volného času“ (času k dispozici), na nějž odpovídá růstem nezaměstnanosti, nezaměstnatelnosti a průmyslem masové zábavy.¹³

Ve vyspělých kapitalistických zemích se podíl krátkodobě i dlouhodobě nezaměstnaných soustavně zvyšuje. Jejich naděje na získání trvalého zaměstnání jsou malé a relativní chudoba se stává jejich trvalým průvodcem. S nezaměstnaností a chudobou přichází i její generační reprodukce, ztráta naděje na vysvobození z bídy a

sociální vykořeněnost, která zasahuje stále větší procento populace. Je často etnicky podbarvena a neustále vyživována ekonomickou migrací. „Zpružnění“ pohybu pracovní síly dostává do pohybu miliónové masy odcizené pracovní síly. Jsou stále významnější a současně málo vítanou konkurencí na omezeném trhu pracovních míst. Vytváří se tak sociálně výbušná směs, která je manipulovatelná doprava i doleva.

Fakta o příkré sociální nerovnosti a o jejím dalším narůstání, o chudobě, trvalé nezaměstnanosti a sociálním vyloučení ve světovém měřítku i uvnitř hospodářsky nejvyspělejších států jsou sama o sobě dostatečně výmluvná. Svědčí o neschopnosti kapitalistického volnotržního mechanismu zabezpečit racionální a sociálně udržitelnou tvorbu a rozdělování domácího produktu.¹⁴

K největším hrozbám současnosti patří zjm. válečné konflikty a nebezpečí jejich rozšiřování, jakož i postupující militarizace. Naléhavost takových hrozeb stupňují současné světovládné ambice USA. Eskalují tak boje o ovládnání světových trhů, o strategické suroviny, stoupá i napětí v tradičních i nově vytvářených rizikových zónách. Staronové motivy k zahajování válek a nové způsoby jejich vedení zdánlivě zvýhodňují útočníka. Všestranná propojenost jednotlivých zemí, nekontrolovatelné informační sítě a elektronické válečné technologie tak umožňují ve velmi krátké době celosvětové rozšíření potenciálních konfliktů s katastrofickými důsledky ničivé nukleární katastrofy.¹⁵

Nezadržitelné stupňování hospodářských a sociálních rozporů mezi chudou a bohatou částí světa se stává pro některé chudé části světa už zásadní otázkou samotného fyzického přežití. Podněcuje ekonomickou migraci a vyúsťuje do extrémních forem boje proti globální nadvládě bohatých zemí, skrývajících se často za národnostními, náboženskými nebo jinými hesly.¹⁶

Vážnou aktuální hrozbou je neschopnost kapitalismu udržet v přijatelných rozměrech využívání přírodních zdrojů zeměkoule, zachovat jich dostatek pro příští generace a udržet životní prostředí, nezbytné pro život lidstva. Dochází k rozvratu klimatu, se znepokojujícími výkyvy počasí a podnebí, k zamořování životního prostředí, k nedostatku pitné i užitkové vody, k ničení tropických pralesů, k mizení přírodních druhů a k dalším jevům. Skutečnosti ohrožování životního prostředí, lidského zdraví a života na zemi jsou tak průkazné, že mobilizují k rozhodnému odporu rostoucí část obyvatelstva světa.

Ti, kdož bojují za trvale udržitelný rozvoj, vstupují do obtížných střetů s představiteli průmyslových, podnikatelských lobby a s politiky nadbíhajícími jejich zájmům. Poškození se týká celé planety, veškerého lidstva. Nerovnoměrný vývoj však způsobuje zvýšené ohrožování zejména ekonomicky méně rozvinutých zemí a regionů. Rozvinuté, bohaté státy do nich pokoutně či za pakatel umísťují svůj odpad, činí ekologická opatření dalším, lukrativním předmětem obchodu.

Jen hluboké proniknutí do zákonitostí přírody a jejich odpovědné využívání, které je za kapitalismu nedosažitelné, umožňuje, aby se člověk z přírody vyděloval a současně potvrzoval svou jednotu s ní, aby se přírodní prostředí stalo odpovědně provozovanou laboratoří společenské práce.¹⁷

Možnosti občanů ovlivňovat svým míněním světovou politiku, jsou v této společnosti dále omezovány. Neschopnost soudobého kapitalismu při rostoucích sociálních a ekologických rozporech zabezpečit fungování politické demokracie a občanských svobod vede ke znepokojení i deziluzím, ke lhostejnosti i egoismu a podporuje extremistické reakce: terorismus a totalitarismus, různé projevy nesnášenlivosti, xenofobie a rasismu.¹⁸

Globální liberalizace způsobila i závažný posun morálních a společenských hodnot. Před fetišem zisku se v euroatlantické civilizaci, která si činí nárok na vedoucí sílu planety, daly na ústup dosavadní etické principy a morální zásady i v širokých vrstvách obyvatelstva. Navenek formálně vyznávaná demokracie a svoboda se mění ve svůj faktický opak. Korupce, kriminalita, narkomanie se proměnily v běžně přijímané součásti denního života. Degenerativní prvky kapitalistické společnosti jsou stále zjevnější, stávají se nebezpečnějšími a méně kontrolovatelnými.¹⁹

Nové jevy, které do světového kapitalismu vnesla globalizace, ani barvitě spektrum jejich projevů podstatu kapitalismu nezměnily.

Nejhlubší příčinou sociální nespravedlnosti za kapitalismu je modla soukromého vlastnictví výrobních prostředků a honba soukromých podnikatelů za maximálním ziskem. Současná etapa kapitalismu není postkapitalismem, ani třetí cestou v jejím původním hybridním slova smyslu. Nová etapa vývoje kapitalistického společenského systému nepřináší řešení civilizačních problémů lidstva – právě naopak. Reprodukuje klasické rozpory kapitalismu na vyšší úrovni a na širší základně, zčásti pozměňuje a prohlubuje jejich projevy, přenáší je do dalších rovin anebo na jiná území a současně vytváří rozpory nové. S délkou přetrvávání této etapy porostou společenské náklady na odstraňování následků jejich rozporů a budou se zvyšovat jejich rizika.

Díleč mechanismy fungování kapitalismu, přes snahy o jejich zdokonalování, často selhávají a vyvolávají různé krizové situace, které ve svých důsledcích zvyšují vratkost kapitalistické společnosti. Z takových dílečích krizí může vyrůst krize globální a nastartovat revoluční proces přeměny kapitalismu.

Historické možnosti kapitalistické formy civilizace jsou vyčerpány. Úkol nalézt jiné, socialistické řešení, nový směr společenského vývoje tak neztratil nic na své opodstatněnosti ani na své aktuálnosti.

Zárodky a předpoklady postkapitalistického vývoje společnosti

Kapitalismus neznamená „konec dějin“, vrcholnou a konečnou fázi vývoje lidstva.²⁰ Je jen určitou, historicky danou formou vývoje společnosti – má své předchůdce a nepochybně bude mít i své následovníky. Jeho existence má proto dvě stránky: Jednak je výrazem obecných podmínek existence a rozvoje lidské společnosti, které všechny její historické formy spojují, jednak je výrazem jejích stránek specifických, které je naopak od sebe odlišují. Např. v každé společnosti musí existovat nadpráce – jako práce nad míru daných potřeb, která je základem jejího rozvoje; avšak ne v každé společnosti musí tato nadpráce nabývat formu nadhodnoty a stát se prostředkem vykořisťování.

Při analýze kapitalismu, vedené z úhlu předpokladů jeho záměny socialistickou společností, je obtížným, ale nezbytným úkolem rozpoznat, které konkrétní prvky či součásti funkčního systému kapitalismu lze převzít. Které z nich lze převzít bezprostředně nebo až po očistění kapitalistických nánosů, které v případě nutnosti jen dočasně a které zásadně převzít nelze. Konkrétně zní otázka takto: Které prvky soudobého kapitalismu lze považovat za předchůdce či předpoklady sociálně spravedlivé společnosti; které za její rodící se možné prvky, na něž socialistická společnost může navázat; které prvky nejsou přímo socialistické, ale mají povahu katalyzátoru společenských přeměn, a ve kterých dřímají a občas vybuchují prvky násilného revolučního řešení krize kapitalistického systému?

Pokud se týče oblasti výrobních sil, jejich technologické vyspělosti a organizačních forem, nevznikají žádné pochybnosti o tom, že v soudobém kapitalismu jsou již dány dostatečné věcné předpoklady uplatnění principů socialismu. Bezprostředním úkolem bude pouze jejich restrukturalizace v duchu nových společenských cílů a potřeb.

Podobně je tomu i u vztahů technicko-organizačního charakteru, které představují určitý funkční aparát společenské organizace a tvorby a rozdělování společenského produktu. Organizační a informační potenciál, v něm obsažený, lze po nezbytných korekcích v budoucnu naplňovat novým politickým a ekonomicko-sociálním obsahem.

Dokonce i v oblasti vlastnictví – pro marxisty klíčové oblasti společenských vztahů – lze v ekonomice kapitalismu nalézt vlastnické formy a dokonce i subsystémy, které lze s úspěchem převzít. V této pozici je především vlastnictví státní, veřejné, komunální a družstevní. Všechny tyto formy jsou sice v lůně kapitalismu začleněny do logiky kapitalistických výrobních vztahů, zároveň však jsou „hrobařem“ těchto vztahů a současně s politickými přeměnami vydatně přispívají ke změně kvality těchto vztahů. V průběhu svobodné ekonomické soutěže doprovázené politickými přeměnami se snadno mohou přeměnit na funkční součást socialistické ekonomiky.

Díličí organizačně technické předpoklady vzniku a fungování kolektivních forem vlastnictví s možnou perspektivou jejich přeměny na společenské formy vlastnictví vznikají za kapitalismu i jinde: a to i v organizačních formách nadnárodních koncernů, ale především v akciové a podílnické formě majetkové účasti, v systémech zaměstnanecké participace, v existenci pojistných a penzijních fondů zaměstnanců, atd.

Kapitalismus vytváří předpoklady i pro řešení praktického problému správy majetku ve společenském vlastnictví. Velké kapitalistické podniky spravují zpravidla manažeři z pověření a ve prospěch vlastníků. Nic nebrání tomu, aby své specifické znalosti využívali i po změně vlastníků, s tím, že jim budou novými vlastníky – státem, obcemi, samosprávnými zaměstnaneckými kolektivy – stanoveny nové cíle a vymezeny metody jejich dosahování.

V soudobé kapitalistické ekonomice tedy lze nalézt jak objektivní předpoklady pro přechod k vyšší společenské formaci, tak i jednotlivé prvky a tendence, které by se mohly stát prvky takového přechodu anebo v dalším vývoji přímo součástí vyššího společensko-ekonomického systému.

Holým faktem zůstává, že forma civilizace, kterou tento systém představuje, je nezbytná pouze potud, pokud vývoj potřebuje vnější ostruhu: ekonomické donucování, vykořisťování a potlačování rozhodujících tvůrců společenského bohatství.

Spravedlivější uspořádání je tudíž takové, které přináší všeobecně (pro všechny) možnost tvůrčího uplatnění. V takové společnosti jde o to, aby se všeobecná tendence ke schopnosti tvořit uplatnila v každém člověku. Jinak si systém takovými poměry vytváří své hrobaře, jak svého času napsal Marx, a celkovým svým vývojem také prostředky svého pohřbu.²¹ Obviňování socialismu z utopismu, z neuskutečnitelnosti není namístě, nástroje jeho praktického fungování jsou připraveny a na dosah ruky. Slušný člověk, který se nechce podílet na legální krádeži výsledků cizí práce, nemůže nebyť socialistou, komunistou.

Rozporný a krizový vývoj kapitalismu však nemá a ani nenabude charakteru nezadržitelného úpadku. V dějinách žádná formace neodcházela spontánně, za bezmocného přihlížení svých stoupenců a nečinného vyčkávání jejich odpůrců.

Co skutečně dosud chybí, je adekvátní připravenost subjektivního faktoru, který je v současnosti po kolapsu první historické formy socialismu v Evropě v útlumu. Mezi důvody tohoto útlumu patří v hospodářsky vyspělých zemích relativní oslabení počtu a změna charakteru práce průmyslového proletariátu, resp. dělnické třídy v užším slova smyslu, její podílení se na vykořisťování hospodářsky méně vyvinuté části světa, agresivní neoliberální ideologie a intenzita působení sdělovacích prostředků, jimiž se šíří, programová i akční nejednota komunistického mezinárodního hnutí a omezování působení jednotlivých komunistických stran. Na druhé straně však rostoucí deficit demokracie, hospodářská nejistota, růst majetkové diference společnosti, nespokojenost s úpadkovými jevy kapitalistické společnosti vedou k rozšiřování anti-imperialistické fronty, k růstu počtu obyvatel, pohlížejících na soudobý kapitalismus s velkou kritičností a vytvářejících nové široké zázemí pro levicové politické i hospodářské změny.

¹ K marxistickému pojetí pojmu epocha viz Heller, J., *Epochy včera, dnes a zítra*, TAP ÚV KSČM, Praha 2000, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Odborné zázemí/ TAP/Studia a vystoupení.

² „*Běh vědeckotechnické revoluce*.“ jak zdůrazňoval jeden z předních teoretiků, analytiků tohoto procesu, R. Richta, „*se nevyčerpává změnou výrobních prostředků (tím méně pouhou změnou pracovních nástrojů), stojících proti neměnné, abstraktní pracovní síle. To, co určuje její specifiku, co z ní dělá vědeckotechnickou revoluci, je skutečnost, že naopak rychle přechází ve všeobecnou přeměnu, přetvoření všech složek výroby, že představuje revoluci všech výrobních sil společnosti.*“ (Richta, R., *Člověk a technika v revoluci našich dnů*, Čs. společnost pro šíření politických vědeckých znalostí, Praha 1963, str. 12). Zdůrazňoval, že se jí mění „*celé postavení člověka ve výrobě vlastního života a všechny podmínky společenských vztahů...*“ (Člověk, věda, technika, Svoboda, Praha-Moskva 1973, str. 365). Z tohoto hlediska také posuzoval možnosti VTR v kapitalismu a za socialismu.

³ Základní výhoda proti této formě civilizace spočívá v tom, že redukuje člověka na pouhou pracovní sílu. Jak Richta zjišťoval, „*po souhrnu tvůrčích výrobních sil člověka se tu ve výrobě nikdo neptá*“ (Richta, R., *Komunismus a proměny lidského života*. K povaze humanismu naší doby. Čs. společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí, Praha 1963, str. 42, pozn. 179). Hranicí je nadále zhodno-

- cování kapitálu. A ten hodnoty těžil a těžil z nadpráce. Všeobecné zmenšování masy dělnické práce jej znehodnocuje, omezuje zisk. Má proto zájem na zachování masy abstraktní práce. Přesto ji paradoxně – v rozporu se svým základním zájmem - z výroby vytlačuje ve prospěch práce s vyšší úrovní intelektuální, která mu umožňuje obstát v zápasech s konkurenty.
- 4 Srv. Ehl, M., Globalizace pro a proti, Academia, Praha 2001, str. 23-36. Srv. též Malý slovník společenskovo vědních pojmů, Futura, Praha 2004, str. 31-32.
- 5 Předběžné podklady obsahového zaměření VI. sjezdu KSČM pro jednání výročních členských schůzí ZO KSČM, Haló noviny 29. 9. 2003, příloha Společnost, ekonomika, politika. Srv. též Kosík, K., Poslední eseje, Filosofie, Praha 2004, str. 96-98.
- 6 Ehl, M., citované dílo, str. 46-48, Brar, H., cit. dílo, 12-18, 215-218, Bauman, Z., Globalizace. Důsledky pro člověka, Mladá fronta, Praha 1999, str.86-87.
- 7 Kapitalistické státy se podřizují nadnárodním monopolům a finančnímu kapitálu dnes ještě povolněji než dříve. (Srovnej Chomsky, N., Perspektivy moci, Karolinum, Praha 1998, str. 109, 111, 134, 184, Bauman, Z., Globalizace. Důsledky pro člověka, cit. vyd., str. 81-85, Pick, M., Dnešek a zítřek sociálního státu – sociální stát v éře globalizace. In: Sociální stát a kapitalismus, Svoboda Servis, Praha 2007, Holubec, S., Evropský sociální stát a jeho kritické, tamtéž, Stehlik, J., Fenomén sociálního státu, tamtéž, aj)
- 8 Hertzová, N., Plíživý převrat, Dokořan, Praha 2003, str. 105-125. Srv. dále Beck, U., Riziková společnost, SLON, Praha 2004, str. 301, 372; Hauser, M., Sociální stát a emancipační otázka. In: Sociální stát a kapitalismus, Svoboda Servis, Praha 2007, str. 67-71.
- 9 V. I. Lenin mluvil o parazitním a zahňavajícím kapitalismu. Upozorňoval však také na to, že celkově se kapitalismus vyvíjí nesrovnatelně rychleji, než dříve. Jeho vývoj se jen stává všeobecně nerovnoměrnějším, přičemž tato nerovnoměrnost se projevuje i uvnitř zemí kapitálově nejsilnějších a vyvolává jejich rostoucí labilitu (Lenin, V. I., Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu, Spisy, sv. 22, SNPL, Praha 1959, str. 324).
- 10 V období globálního nástupu kapitálu se vystupňovalo očekávání, ale především nejistota. Přenesla se v něm totiž do celosvětového rozměru platnost závěru, že „*akumulace bohatství na jednom pólu je tedy zároveň akumulací bída, útrap práce, otroctví, nevědomosti, zesurovení a morální degradace na opačném pólu...*“ (Marx, K., Kapitál. Sv. I., SNPL, Praha 1954, str. 629).
- 11 K. Marx předvídal problémy, které vyvstanou mezi „dílčím individuem“ a požadovanou „absolutní pohotovostí člověka pro měnicí se potřeby práce“, potřebou „totálně vyvinutého individua, pro něž jsou různé společenské funkce vzájemně se střídajícími způsoby činného uplatnění“. Viděl v nich jednu z hlavních mezí, do nichž se kapitál sám uzavírá (Marx, K., Kapitál. Sv. I., SNPL, Praha 1954, str.517, 518; Engels, B, Anti-Dühring, Spisy, sv. 20, Svoboda, Praha 1966, str. 290). Srv. též Hauser, M., cit. dílo, str. 62-66.
- 12 Marx, K., Kapitál. Sv. III/1, SNPL, Praha 1956, str. 282-284. Kapitalismus si nemůže dovolit poskytnout výrobním silám svobodný průchod. Znamenalo by to konec jeho existence. Jak jsme už uváděli, hranicí je nadále zhodnocování kapitálu. Samou svou podstatou tak nasazuje technice jistou uzdu. Zajde na bohatství výrobních sil, které se převálí přes jeho hlavu. (Richta, R., Komunistum a proměny lidského života, cit. vyd., str. 42 pozn. 179). Srovnej také poznámku 3 k této kapitole.
- 13 Potvrzuje se, že jen cílevědomá společenská organizace lidské součinnosti je schopna vytvořit pro masu „zbytečných lidí“, ale také pro vědce a techniky a jejich dílo (informační technologii) nový prostor. Ve volném čase, který by tak vznikl, by byl člověk zbavován vnější nutnosti, charakteru abstraktní pracovní síly. Mohl by uplatňovat celé bohatství svých tvůrčích schopností. (Richta, R., Člověk a technika v revoluci našich dnů, cit. dílo, str. 68). Srv. Beck, U., Riziková společnost, SLON, Praha 2004, str.142-150).
- 14 Koncentrace bohatství je doprovázena chudnutím většiny. 80 % světového bohatství je v rukou 15 % obyvatel nejbohatších zemí. 358 miliardářů je dohromady stejně bohatých jako 2,5 miliardy lidí (téměř polovina lidstva). Pětina světové populace, která žije v rozvinutých průmyslových zemích, spotřebovává 86 % všech světových zdrojů. Američané spotřebovávají 600 litrů vody denně a Francouzi 240 litrů.
- Polovina lidstva žije pod hranicí bída, přežívá za méně, než dva dolary, jedna miliarda dokonce za méně, než jeden dolar denně. Počet bohatých se během 50 let zdvojnásobil, počet chudých však ztroj-

násobil. Každoročně přibude na 25 miliónů chudých lidí. V 31 státech světa přitom dosahuje průměrná délka života pouhých 46 let (o 32 let méně, než v nejrozvinutějších zemích), ve Svazijsku jen 31,3 roku (v Japonsku více než o 50 let delší). (Zpráva UNDP, Haló noviny, 14. 11. 2006). Ve světě se vyrobí ročně 356 kg obilovin na hlavu a přitom 842 miliónů lidí hladoví a je podvyživených, 40 miliónů jich umírá hlady. 20 % světové populace nemá přístup k pitné vodě. Znečištěná voda je každoročně příčinou smrti 5 miliónů lidí. 25 % lidí je bez elektřiny, 40 % nemá sanitární zařízení. 17 miliónů ročně podlehe epidemiím. Každý pátý dospělý člověk nedovede číst a psát. Na 98 % negramotných přitom žije v rozvojových zemích. Z nich jsou dvě třetiny ženy. 80 % dětí, které nastupují do školy, nikdy nedosáhne středoškolského vzdělání. Lidé v těchto oblastech se stávají předmětem obchodu: Každý rok je prodáno na 600 až 800 tisíc lidí, což překupníkům vynáší desítky miliard dolarů (údaje z fondů OSN a přidružených organizací).

Sociální diference se zostřuje i v nejrozvinutějších zemích. Pro mnohé je překvapivě početná skupina „spodní vrstvy“ společnosti („nová chudoba“, v Česku „lůza“), která se nachází v nejistém pracovním poměru, má většinou nižší vzdělání a vyznačuje se malou profesní mobilitou. Zažívá překerní situaci a přitom upadá do letargie, protože se domnívá, že na její tíživé situaci není možné nic změnit. Podle odhadů je v západní Evropě na 50 miliónů chudých a sociálních vyloučených. (Hospodářské noviny, 16. 2. 1998). V Německu se v této situaci ocitá 8 % obyvatel, tj. 6,5 miliónů osob. Na západě Německa se k ní řadí 4 %, na Východě země do ní patří každý pátý člověk. Dvě třetiny z takto postižených lidí přišly o práci, zbytek se o ni bojí. Mají malé příjmy a velké dluhy, nevlastní byt. (Studie Ústavu veřejného mínění Infratest pro nadaci Friedricha Eberta, cit. podle Práva ze 17. 10. 2006 a Haló novin z 24. 10. 2006). Do této kategorie se řadí 10 až 15 procent (někde až 20 procent) Němců mladších 18 let. Ke zmíněným 6,5 miliónu osob někteří přičítají i další, kteří jsou v ohrožení, pobírají méně než 60 procent průměrného příjmu, tj. představují klasickou příjmovou chudobu. Ta postihuje na Východě asi 21 procent obyvatelstva, na západě 16,5 procenta osob. Zejména mladým lidem, kteří nemohou začít po škole normální život, hrozí celoživotní chudoba (Gert Wagner, Passauer Neue Presse, cit. podle Haló novin, 24. 10. 2006). Znepokojivé jsou údaje o chudobě v USA. V jednom z nejobhatších měst světa je nerovnost větší, než v Guatemale (Chomsky, N., Perspektivy moci, Karolinum, Praha 1998, str. 133). Podle zpráv z tisku, na 15,4 % obyvatel New Yorku nemá peníze na jídlo (o 14 procent více, než tomu bylo mezi lety 2000 a 2003). Plných 11 procent obyvatel je tu závislých na jídle od charitativních organizací a není schopno uživit své rodiny (Zpráva organizace New York City Coalition Against Hunger, opírající se o oficiální data vládních úřadů. Haló noviny, 22. 11. 2006).

¹⁵ Nejen vojenské akce, ale i samotné vojenské myšlení se ocitá v krizi a vytváří vážné hrozby. Teroristický útok na USA pomohl urychlit plánované rozšíření úlohy NATO o roli nejen místního a regionálního, ale i globálního čteníka, chránícího světový kapitalismus. Přitom vzniká i určitá disharmonie s velmocenskými ambicemi USA.

USA ústy G. W. Bushe v jeho nástupnickém projevu do druhého funkčního období vyhlásily v roce 2005 cíl „skoncovat s tyranstvím na tomto světě“ a neustat, dokud „nezkrotitelný oheň svobody nepronikne do nejtemnějších koutů našeho světa“. Protože jen demokratické země spolu nevedou válku, je nutné „demokratizovat“ třeba i s použitím síly. Statut „rizikových zemí“ se tak dále rozšiřuje. Strategie se orientuje na „dlouhou válku“, která může pokračovat i desítky let a v několika desítkách zemí souběžně. Spojenci jsou důrazně vyzýváni, aby v dnešních komplexních výzvách sdíleli rizika a odpovědnost. (Právo, 9. 2. 2005, Haló noviny, 3. 3. 2006. Srovnej již Manifest Cheyneye a Rumsfelda z roku 1997 s názvem Projekt nového amerického století, Haló noviny 4. 12. 2006). Poslední vývoj naznačuje, že studenou válku Washington reálně neukončil. (Cohen, S. F., The Nation, 4.7.2006).

Zahraniční politika USA a její důsledky způsobují, že trvale klesá prestiž USA ve světě. Podle ankety BBC považovalo zahraniční politiku USA za přínos pro svět v roce 2005 36 % lidí a v roce 2006 pouze 29 % respondentů z celého světa. Ještě dramatičtější byl pokles v samotných Spojených státech (Internetové ankety se účastnilo 26,4 tisíce lidí z 25 zemí světa včetně USA. Právo, 26. 1. 2007).

Výdaje na války vzrostly za poslední desetiletí o 18 % a odpovídají 2,6 % celosvětového bohatství. Každoroční vojenské výdaje činí 956 mld. USD.

Srv. rovněž Brar, H., Imperialismus, dekadentní, parazitující, umírající kapitalismus, Orego, 2002, str. 133-135; Chossudovsky, M., Válka a globalizace, nakl. intu, Praha 2003, str. 85-114.

- ¹⁶ Sociální kontrasty jsou zvláště výrazné při porovnání situace zemí nejbohatších a nejchudších. „Obě země Severní Ameriky (Spojené státy a Kanada) jsou dvakrát tak bohaté jako další nejbohatší země (Barbados) a přibližně 20krát bohatší než nejchudší (Haiti). Jejich roční HDP na obyvatele, korigovaný na rozdíl v kupní síle, je 34 562 (USA), 30 677 (Kanada), 15 720 (Barbados) a 1741 (Haiti) US dolarů“ (Kadlec, O., Haló noviny, 16. 10. 2006). V průběhu kolonizace amerického kontinentu se nejchudší oblasti staly nejbohatšími a nejbohatší (Bolívie, Haiti, Mexiko a Peru) jsou dnes chudé. Podobné jsou údaje z dalších regionů. Lidé např. v Norsku jsou 40krát bohatší, než obyvatelé Nigérie, a žijí také dvojnásobně dále (Program OSN pro rozvoj – UNDP, Haló noviny, 14. 11. 2006). Zatímco standard mnoha lidí na planetě se za posledních 30 let zvyšuje, vývoj v řadě regionů rozvojového světa (zvláště v Africe a její subsaharské části) stagnuje. Svět se vyvíjí značně nerovnoměrně, rozhodně není plochý (Friedman, T., *The World is Flat*, cit. podle Právo, 6. 9. 2006). Ve většině rozvinutých zemí přitom neexistuje politická vůle a ekonomický zájem tuto situaci měnit. Opatření WTO na pomoc nejchudším liberalizací světového trhu (v roce 2005 vyhlásila pro nejchudší země možnost přístupu na globální trh s 97 % jejich produktů) jsou nedostatečná. Realizace narazila na stanoviska USA, které odmítají snížit zemědělské subvence, vážou je na snížení cel v EU a na snížení cel na průmyslové zboží v rozvojových zemích (Haló noviny, 15. 12. 2006). Přímá rozvojová pomoc je nedostatečná. Každoroční výdaje dosahují ve světě jen 78 mld. USD. Jih zůstává pro Sever dodavatelem surovin, skladem, odkud se odebírají zdroje všeho druhu, nerosty počínaje a talenty konče (Dávila, C. L., cit. Haló noviny, 14. 11. 2006).
- Srv. rovněž Hertzová, N., cit.dílo, str. 53-57; Brar, H., cit.dílo, str. 105-11 aj.
- ¹⁷ Aby uspokojila své potřeby, zatěžuje pětina lidstva přírodní zdroje a způsobuje stále zhoršování ekosystému planety. Nemilosrdný konkurenční boj krizi světové biosféry dále urychluje: od problému ničení flory a fauny v zájmu obživy, přes napjatost odpadového hospodářství, až k hrozbě skleníkového efektu, epidemiím a pandemiím. Za 30 let ztratila planeta na 30 % svých přírodních zdrojů. Pokud se nezmění způsob nakládání s pitnou vodou, budou v roce 2025 trpět dvě třetiny obyvatel Země nedostatkem vody (údaje z fondů OSN a přidružených organizací). Celkové, kumulující se účinky destrukce klimatu způsobí, že se síla efektu El Niño (sbírajícího svou sílu po několik letů) dále vypustí. Srv. Ehl, M., cit. dílo, str. 106-113.
- ¹⁸ Demokracie vždy působila paradoxně: Měla být vládou všeho lidu, ale posvěcovala třídní panství. Reálně poskytovala jen malé možnosti pro sociální spravedlnost, politická, ale také sociální, ekologická a kulturní práva zůstávala vždy více méně formální. Kapitalistická globalizace vyvíjí značný tlak na další formalizaci občanské suverenity, práv a svobod a demokratických procedur. Demokratické instituce tak přicházejí postupně nejen o moc, ale často i o důstojnost. Do jejich stylu patří snaha argumentovat nejen racionálně, ale i demagogicky, využívat expertů i tváří ze showbyznysu, utíkat se k žoviálnosti a podbízení, k cynismu, zesměšňování a sprostým útokům. Současné demokracie mají k dispozici techniku, „která umožňuje potlesk hrstky lidí zesilovat a pískot davů zeslabovat podle potřeby... Jednou za čtyři roky je z lidu učiněn král karnevalu, poté se opět stává ulicí, kterou stačí jednou za čas pokropit. Přílišná účast na rozhodování by údajně snadno mohla vzbudit vášně a navíc ulice politice stejně nemůže rozumět“ (Keller, J., *Až na dno blahobytu*. Ke společenským kořenům ekologické krize, Vydalo hnutí DUHA v rámci programu Poslední Generace, Brno 1993, str. 107). Do prostoru, z něhož je vytačována veřejnost, se tlačí nejen finanční oligarchie, lumpenburžoazie. Vstupuje do něj otevřeně praktikované násilí. Stále významnějším prostředkem, jak manipulovat s občanskou veřejností a ovládat ji, je využívání a přehánění nebezpečí terorismu. Mezi zločinem a kapitálem je přirozený vztah. Plyne přímo z výskytu a narůstání drsných forem kapitalistického kořistění (zvláště když nenarází na dostatečný odpor). Podle propagandistického klišé, demokracie, která poskytuje místo pluralitě, přináší nutné - s omezením přílišného dohledu a kontroly - i nechtěné důsledky (kriminalita jako „nutná daň“ za demokratizaci). Tím uvolňuje prostor k prosazování i "negativních zájmů" (vlně nacionalismu, mezinárodního organizovaného zločinu apod.). Ve skutečnosti nabývá kriminalita znepokojivého politického i ekonomického dosahu jako důsledek zvyšování nekontrolované moci kapitálu. Pro společnost je zvláště nebezpečné organizované porušo-

vání těch nejzávažnějších z přijatých norem, organizovaný zločin, se svou vlastní soustavou hodnot. Zpětně pak prorůstá s pomocí nekontrolovaných a nekontrolovatelných „špinavých peněz“ (svoboda bankovního podnikání, mnohonásobný přestup přes hranice), daňových podvodů, obchodu s narkotiky, s prostitucí a se zbraněmi ve výši mnoha set miliard USD, do nejvyšších ekonomických a politických struktur a zmocňuje se jich. Pracuje pohotově v celém globálním prostoru, včetně nově uvolněných teritorií ve střední a východní Evropě. Proniká do soukromých, rodinných, regionálních i státních bank (např. pozdržování přesunů peněz) a zakládá vlastní banky. Má značný vnitropolitický význam, jako neobyčejně vlivná „šedá ekonomika“, schopná koupit nejen obchodní zóny, ale celé vlády. Vystupuje jako síla „zavádějící pořádek“ po svém.

I do této sféry tak proniká „podnikatelský duch“: vzniká celý „průmysl kontroly zločinnosti“ (vězeňský systém), jehož posláním je hlavně zlepšovat metody kontroly nad obyvatelstvem a omezovat jeho ústavní práva (např. prohlídky bez zatykače) (Chomsky, N., Perspektivy moci, cit. dílo, Praha 1998, str. 178).

Srv. Formánek, M. a kol., Trendy vývoje a levicová strategie, str. 61-62, 94-95, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Odborné zázemí/TAP/Publikace.

Keller, J., Teorie modernizace, SLON, Praha 2007, str. 151- 162.

- ¹⁹ Otevřeným prohlášením, že se každý jedinec má o sebe postarat sám, hlásáním zásady, že o peníze jde vždy až v první řadě a racionality založené na vztahu koupě a prodeje na trhu, zaútočil neoliberalistický globalismus na sféru mezilidských, mravních vztahů. Lidé jsou ponoukáni, aby ctili krátkodobost, epizodičnost, aby se ničím nevázáli, chápali se příležitostí a tékali mezi nimi. Život přítomným okamžikem, lhostejnost k trvalosti a k hodnotě přetrvání po věky, k nesmrtelnosti, probouzí lhostejnost k důsledkům, k odpovědnosti, jež má být kompenzována návaly pomíjivé starostlivosti a péče o postižené. Při takovém přístupu už nezáleží tolik na tom, co děláte, ale spíše kdo jste (Bauman, Z., Tekutá modernita. Mladá fronta, Praha 2002, str. 174, 202, 203). Rozpor mezi „my“ a „oni“ tu dosahuje svého zatímního vrcholu.

Bezohledná honba za materiálním prospěchem prohlubuje odcizování mezi člověkem a jeho dílem i vzájemně odcizování mezi lidmi, národy, civilizacemi. Důsledkem je růst násilí, které se obrací proti jiným (arogance, politická a etnická nenávisť, brutalita, zločinnost, terorismus) a sebepoškozováním i proti sobě samému (závislost na konzumaci, hracích automatech, drogách, prostituce) a ve znepokojivé míře zasahuje i děti. Stále výnosnějším se stává obchod s lidmi (pašování lidí přes hranice, vývoz žen, sexuální turistika).

Situace budí znepokojení i u předních analytiků, apologetů systému. Z. Brzezinski si stěžuje, že Amerika i západní Evropa se obtížně vyrovnávají s tím, co je označováno jako následek sociálního hedonismu. Příčiny však vidí v dramatickém poklesu významu základních hodnot spojených s křesťanstvím (Brzezinski, Z., Velká šachovnice. K čemu Ameriku zavazuje její globální převaha. Mladá fronta, Praha 1999, str. 213).

Apely na osobní odpovědnost v zájmu obnovení morální rovnováhy se jeví jako naivní. Vzniká vřava, kterou konec konců může uhlídat jen policejní stát.

Srv. dále Formánek, M., Trendy vývoje atd., cit.vyd. str. 101-102; Keller, J., Teorie modernizace, cit. vyd., str. 156.

- ²⁰ Fukuyama, F., Konec dějin a poslední člověk, Rybka Publishers, Praha 2002, str. 11-21.

- ²¹ Marx, K., Engels, B., Manifest komunistické strany, Spisy, sv. 4, SNPL, Praha 1958, str. 439.

4. kapitola

Všeobecná práce – hrobař kapitalismu.

Soudobý kapitalismus pohledem marxistické teorie pracovní hodnoty

Napsal František Neužil

Všeobecná práce v současném kapitalismu

Na soudobém kapitalismu lze názorně ukázat, jak se mění a vyvíjí podstata kapitalistického systému, jak kapitál nalézá nové způsoby vykořisťování, nové formy a metody zisku. Myslím si, že lze říci, že současný kapitalismus je nové vývojové stadium kapitalistické formace a zároveň i nová historická epocha, kterou lze označit za epochu globalizovaného kapitalismu. Soudobý kapitalismus jako nová historická epocha souvisí s internacionalizací výrobních sil při zachování kapitalistické sociálně ekonomické formy, s utvářením nadnárodních a nadstátních ekonomických celků. Globalizovaný kapitalismus můžeme vymezit jako kapitalismus nadnárodně a nadstátně monopolní. Jako nové vývojové stadium kapitalistické formace souvisí soudobý kapitalismus s naplněním Marxovy vize o všeobecné práci jako základní společenské výrobní síle a zdroji společenského bohatství.

Koncentrovaným výrazem všech společenských výrobních vztahů globalizovaného kapitalismu je výrobní cena zboží, jež má povahu monopolní výrobní ceny. Globalizovaný kapitál ovšem dosahuje monopolu nízkých výrobních nákladů a monopolního zisku díky volnému pohybu po světě. Vlastnickou a podnikatelskou strategií globálních kapitalistických monopolů charakterizují následující momenty:

1. Výroba zboží obsahujícího nadhodnotu se přesouvá do zemí s nejnižšími výrobními náklady, tedy především s co nejlevnější pracovní silou.
2. Realizace vyrobené nadhodnoty probíhá naopak ve státech s vyšší masovou koupěschopnou poptávkou a kupní silou obyvatelstva.
3. Firemní sídlo si globální koncerny zakládají v zemích s nejnižším daňovým zatížením, především v takzvaných „daňových rájích“ – k bohulibému účelu vyhnout se kontrole daňových úřadů slouží i zakládání virtuálních firem na internetu. Nadnárodní průmyslové, finanční a obchodní řetězce se snaží přenést odpovědnost za řešení sociálních a ekologických dopadů svých kapitálových investic na národní státy.

Základní objektivní příčinou krize a oslabování role buržoazních národních států v epoše globalizovaného kapitalismu je proces akumulace a koncentrace kapitálu,

kteřý již ve druhé polovině sedmdesátých let definitivně překročil hranice národních států a vedl k vytvoření fungujících nadnárodních kapitalistických vlastnických struktur. Globální kapitalistický monopol znamená při uchování systému kapitalistického vykořisťování, jež dostává vskutku planetární rozměry, zároveň takovou úroveň zespolečenštění práce a výroby, jež není dosažitelná v rámci žádného buržoazního národního státu a jeho schopnosti regulovat hospodářský rozvoj. V krizi se ocitá především buržoazní národní sociální stát, neboť se dostal do rozporu jak s procesem akumulace a koncentrace kapitálu, tak i s procesem zespolečenštění práce a výroby. Globální kapitalistické monopoly se zcela vymaňují z dosahu daňové politiky i těch ekonomicky, politicky a vojensky nejsilnějších buržoazních národních států, jakými jsou stát americký, německý či britský. (Z toho především vyplývá, že obrana hodnot národního státu je možná pouze na základě využití zákonitostí ekonomické a politické integrace.)

Globální kapitál dokáže velmi pružně přesouvat investiční aktivity z jednoho kouta planety do druhého, rychle vyrovnává národně státní rozdíly v úrovni vědeckotechnického a technologického pokroku, produktivity živé i zvěcnělé práce. K dosažení monopolu nízkých výrobních nákladů a tím i monopolního zisku mu zbývá využívání především národně státních rozdílů v podmínkách prodeje a koupě a stupni vykořisťování pracovní síly, lavírování mezi odlišnými národními a regionálními mírami nadhodnoty.

Ekonomická strategie globálních kapitalistických monopolů vede k omezení výroby (nabídky) v zemích, kde se realizuje nadhodnota a omezení poptávky v zemích, kde se nadhodnota vyrábí. Globalizovaný kapitál nalézá řešení prohlubujícího se rozporu mezi procesem výroby nadhodnoty a procesem realizace nadhodnoty ve změně vzájemného vztahu mezi ekonomickým a sociálním, jež přestává být oblastí, v níž se pouze spotřebovává společenské bohatství, ale stává se oblastí rozvoje individuálních lidských schopností.

Současný globalizovaný kapitalismus je tak nucen realizovat Marxovu vizi o přeměně všeobecné práce v základní výrobní sílu a zdroj společenského nadvýrobku: „Nejde tedy vůbec o to říkat se požitku, nýbrž rozvíjet produktivní síly a schopnosti k výrobě a tedy i schopnosti a prostředky požitku. Schopnost požitku je podmínkou požitku, tedy jeho prvním prostředkem, a tato schopnost znamená rozvoj nějaké individuální vlohy, produktivní síly. Úspora pracovní doby se rovná růstu volného času, tj. času pro plný rozvoj individua, který zase působí zpětně na produktivní sílu práce jako největší produktivní síla. Z hlediska bezprostředního výrobního procesu může být pokládána za produkci fixního kapitálu, přičemž tento fixní kapitál je sám člověk“.¹

Ve třetím díle Kapitálu se Marx zmiňuje o tom, že „je třeba rozlišovat mezi všeobecnou prací a společnou prací. Obě hrají svou úlohu ve výrobním procesu, přecházejí jedna v druhou, ale obě se také liší. Všeobecná práce je každá vědecká práce, každý objev, každý vynález. Je podmíněna jednak kooperací současníků, jednak využíváním prací předchůdců. Společná práce předpokládá bezprostřední kooperaci jednotlivců“.²

V klasickém kapitalismu, který zkoumali Marx a Lenin, měla všeobecná práce podobu strojů a technologických výrobních procesů, které ovládají pracovní rytmus dělníka s neúprosností přírodního zákona. Proto zde mohly hrát stroje sociálně ekonomickou úlohu konstantního kapitálu, který vysává nadhodnotu z živé a bezprostřední práce dělníka. Z toho plynula i nutná – a relativně pokroková – společenská role buržoazie jako třídy akumulující do výrobních prostředků. Ty jsou v klasickém kapitalismu produktem konkrétní, živé a bezprostřední práce vědců, konstruktérů a inženýrů, kteří hrají v bezprostředním výrobním procesu sociálně ekonomickou roli soukromovlastnických malovýrobců a jejichž práce není přímo a bezprostředně produktivní pro kapitál. Klasický kapitál neustále zkracuje podřízením živé práce práci mrtvé pracovní dobu nutnou a tím produkuje volný čas, zároveň však tento volný čas neustále přeměňuje v nadpráci a nadhodnotu.

V soudobém „postmoderním“ kapitalismu, jehož logiku naznačuje Marx v „Grundrissech“, má všeobecná práce nejen zvěcnělou podobu, nositelem všeobecné práce se stává i práce konkrétní, živá a bezprostřední práce dělníka – práce společná, tedy různým způsobem specializovaná, koordinovaná a kooperovaná. Práce vědců, inženýrů a konstruktérů se stává přímo a bezprostředně produktivní pro kapitál a klade se jako práce společná v „továrnách“ na vědecké poznatky, v nichž se rozvíjí základní a aplikovaný výzkum i výrobně technická a technologická aplikace vědeckého poznání přírodních zákonů.

Je samozřejmé, že kapitalismus rozvíjí individuální lidské schopnosti krajně odcizeným a pokřiveným způsobem. Jde mu o zvýšení produktivní užitné hodnoty námezdní pracovní síly pro kapitál, tedy o schopnost pracovní síly produkovat vyšší masu a míru nadhodnoty, vyrábět dodatečný a mimořádný zisk. Aby však toho kapitál dosáhl, musí investovat do růstu vzdělání a kvalifikace námezdních pracovníků. Kapitál, který investuje do růstu kvalifikace a vzdělání pracovní síly, můžeme označit jako *kognitariární kapitál* a novou formu dodatečného a mimořádného zisku, jež takto vzniká, můžeme nazvat *kognitariární zisk*.

Kognitariární zisk

Marxistická filosoficko-ekonomická pracovní teorie hodnoty praví, že konkrétní, živá a bezprostřední práce je zdrojem hodnoty zboží a jejím měřítkem je pracovní doba. Ovšem hodnota zboží znamená množství jednoduché a průměrné (neboli abstraktní) práce společensky užitečné, společensky nutné a uznané. Z toho vyplývá vzájemný vztah mezi prací kvalifikovanou složenou a prací nekvalifikovanou jednoduchou. Marx v Kapitálu speciálně nezkoumá kapitalistické využívání kvalifikované práce, pouze na okraj poznamenává: „Složitější práce je jen umocněnou či spíše znásobenou jednoduchou prací, takže menší množství složité práce se rovná většímu množství práce jednoduché“.³ Na jiném místě Marx pokračuje: „Na druhé straně se musí v každém hodnototvorném procesu vyšší práce vždy převádět na průměrnou společenskou práci, např. jeden den vyšší práce na x dnů jednoduché práce“.⁴ Práce klenotnického dělníka je prací kvalifikovanější, než práce přadláckého dělníka. Produktem práce klenotnického dělníka může být například vybroušený diamant, zasaže-

ný do náramku. Ten obsahuje a kondenzuje větší množství společensky nutné a uznávané jednoduché průměrné práce, než jednotka užité hodnoty práce přadláckého dělníka – čili určité množství přize. Pro kapitalistické využívání kvalifikované práce ovšem platí: „Ale ať je rozdíl ve stupni mezi přadláckou prací a klenotnickou prací jakýkoli, ta část práce, kterou klenotnický dělník jen nahrazuje hodnotu své vlastní pracovní síly, se kvalitativně ničím neliší od další části práce, kterou tvoří nadhodnota. I tentokrát je nadhodnota jen důsledkem kvantitativního přebytku práce, důsledkem prodloužení téhož pracovního procesu: v jednom případě procesu výroby přize, v druhém případě procesu výroby klenotů“.⁵ Práce klenotnického dělníka může zároveň být „úrodnějším polem“ pro výrobu nadhodnoty, než práce přadláka, což, jak Marx zdůrazňuje, není žádná výhoda, nýbrž naopak smůla.

Kvalifikovanější pracovní síla má vyšší hodnotu a cenu a kapitál ji bude zaměstnávat jedine v případě, že mu to přinese minimálně stejnou míru nadhodnoty jako u pracovní síly méně kvalifikované. Mějme tedy určitý objem pracovní síly, který pokrývá variabilní kapitál o velikosti v a objem investovaných výrobních nákladů $(c+v)$ plodí nadhodnotu o velikosti m , takže společenská výrobní cena (a hodnota) takto vyrobeného zboží je $(c+v+m)$. A nyní předpokládejme, že kapitál bude investovat do růstu kvalifikace tohoto objemu pracovní síly, což povede ke zvýšení nákladů na investovaný variabilní kapitál z v na $2v$. Je jasné, že kapitál provede tuto investiční operaci jenom tehdy, pokud mu kvalifikovanější pracovní síla, do níž investoval $2v$ variabilního kapitálu, přinese minimálně stejnou míru nadhodnoty jako pracovní síla méně kvalifikovaná, do níž mu stačilo investovat jenom v variabilního kapitálu: Kvalifikovanější pracovní síla musí tedy vyrobit alespoň $2m$ nadhodnoty. Zdá se, že zde je minimální dolní hranice kapitálového investování do rozvoje lidských schopností.

Je jasné, že $(2m/2v=m/v)$. Není také těžké dokázat, že $[2m/(c+2v)>m/(c+v)]$, což je, jak se alespoň při prvním přiblížení zdá, minimální úroveň míry dodatečného zisku, kterou přináší kapitálové investování do rozvoje lidských schopností. Příčina je v tom, že výrobní náklady na m hodnotových jednotek nadhodnoty, které vyrobí méně kvalifikovaná pracovní síla, jsou $(c+v)$, kdežto výrobní náklady na m hodnotových jednotek nadhodnoty, které vyprodukuje kvalifikovanější pracovní síla, jsou v našem případě $(1/2c+v)$ a celá struktura hodnototvorného procesu při kapitalistickém využívání kvalifikovanější pracovní síly bude v námi zkoumaném případě $[(1/2c+v+m)+(1/2c+v+m)]$. Hodnota, kterou vyprodukovala nekvalifikovaná pracovní síla, činí $(c+v+m)$ hodnotových jednotek. Hodnota, kterou vyprodukovala kvalifikovanější pracovní síla, činí $(c+2v+2m)$ hodnotových jednotek. Rozdíl činí $(v+m)$ hodnotových jednotek, které vyrobila kvalifikovanější pracovní síla navíc. Kvalifikovanější pracovní síla je „úrodnějším polem“ pro výrobu nadhodnoty; vzniká situace obdobná té, kterou popisuje Marx ve třetím díle Kapitálu, když analyzuje různé formy diferenciální pozemkové renty: Na pšeničných polích o stejné plošné výměře a různé úrodnosti půdy se při investování stejného objemu živé a mrtvé práce vypěstují za stejnou dobu odlišná množství pšenice.

Kvalifikovanější pracovní síla je pro kapitál zdrojem kognitárního zisku. Jeho vznik si můžeme představit tak, že místo jednoho člověka jakoby pracují lidé dva, že

po stejnou pracovní dobu jakoby souběžně působí dva pracovní kolektivy, každý používající jednu polovinu investovaného konstantního kapitálu. Jakoby investovaný konstantní kapitál vysával nadhodnotu z dvojnásobného počtu lidí. Hodnotová struktura výrobního procesu je pak následující: $[(1/2c+v+m+1/2c+v+m)=(c+2v+2m)]$. Tak „vaří“ kognitariární kapitál dodatečný a mimořádný zisk.

Působení kvalifikovanější práce v hodnototvorném procesu pro kapitál můžeme porozumět i tak, že i když je pracovní den u kvalifikovanější i méně kvalifikované pracovní síly stejně dlouhý a prodlužování pracovní doby naráží na přirozené hranice, platí zároveň, že pracovní den kvalifikovanější pracovní síly se rovná několika pracovním dnům pracovní síly méně kvalifikované. Vyděme z toho, že délka normálního pracovního dne činí 8 hodin. Víme, že míra nadhodnoty se rovná poměru nadpráce ku práci nutné, neboli pracovní doby nadbytečné ku pracovní době nutné. Předpokládejme, že průměrná jednoduchá práce koná v osmihodinovém pracovním dni 6 hodin nadpráce a 2 hodiny práce nutné. Míra nadhodnoty je tudíž $(6/2=3/1)$. (Symbol „/“ znamená v tomto případě a ve všech dalších matematických výrazech „lomeno“, „děleno“.) Kvalifikovanější pracovní síla bude mít, jak jsme uvedli, dvojnásobnou hodnotu a cenu, zároveň ale vyrobí dvakrát větší množství nadhodnoty. Znamená to, že pracovní den kvalifikovanější pracovní síly v sobě obsahuje dva pracovní dny méně kvalifikované pracovní síly. (Opět si to můžeme představit tak, že dva souběžně pracující pracovní kolektivy konají společensky průměrnou jednoduchou práci po 8 hodin normálního pracovního dne.) Tedy 16 hodin. Z tohoto počtu pracovních hodin koná kvalifikovanější pracovní síla nadprací po 12 hodin, v nichž tvoří nadhodnotu, práci nutnou pak 4 hodiny, v nichž vyrábí hodnotový ekvivalent své hodnoty. Míra nadhodnoty je $12/4$, což se opět rovná $3/1$.

Dvojnásobné investiční náklady variabilního kapitálu na pokrytí dvakrát vyšší hodnoty kvalifikovanější pracovní síly znamenají, že kvalifikovanější práce pobírá dvojnásobnou mzdu v porovnání s prací jednodušší a méně kvalifikovanou. Kvalifikovanější práce může být ovšem ještě „úrodnějším polem“ pro výrobu nadhodnoty. Předpokládejme, že kvalifikovanější práce je schopna vyrobit takové množství nadhodnoty, že poměr nadpráce ku práci nutné bude nikoli $2m/2v$, nýbrž $6m/2v$, přičemž mzda kvalifikovanější práce zůstane na úrovni dvojnásobku práce jednodušší a společensky průměrnější, takže investiční náklady variabilního kapitálu zůstanou ve výši $2v$. V tom případě bude osmihodinový pracovní den kvalifikovanější pracovní síly v sobě kondenzovat čtyřicet hodin méně kvalifikované práce: Práce nutná bude trvat 4 hodiny a nadpráce 36 hodin – míra nadhodnoty bude devět ku jedné. (Vše si můžeme zase představit tak, že šest souběžně působících pracovních kolektivů koná společensky průměrnou jednoduchou práci: Nadpráce u každého z nich trvá 6 hodin, práce nutná 40 minut a celek pracovního dne se zkracuje na 6 hodin čtyřicet minut.) V tomto případě dochází k růstu masy i míry vyprodukované nadhodnoty a hodnotová struktura celého výrobního procesu bude $[(1/6c+1/3v+m+1/6c+1/3v+m+1/6c+1/3v+m+1/6c+1/3v+m+1/6c+1/3v+m+1/6c+1/3v+m)=(c+2v+6m)]$.

Zatím jsme předpokládali, že kvalifikovanější pracovní síla pobírá dvakrát vyšší mzdu, než pracovní síla méně kvalifikovaná. Ovšem kognitariárnímu kapitálu nic

nebrání, aby nesnížil objem investovaného variabilního kapitálu do kvalifikovanější pracovní síly na úroveň mzdových nákladů na společensky průměrnou jednoduchou práci. V námi uvažovaném případě budou investiční výrobní náklady konstantního a variabilního kapitálu na m hodnotových jednotek vyprodukované nadhodnoty $(1/6c+1/6v)$.

Logiku fungování kognitariárního kapitálu můžeme znázornit v obecné formě. Nejdříve vyjdeme u toho, že výrobní náklady na kvalifikovanou pracovní sílu budou nv ve srovnání se společensky průměrnou a jednoduchou („abstraktní“) pracovní silou a díky tomu vyrobí kvalifikovaná složitá práce nm hodnotových jednotek nadhodnoty. Společenská výrobní cena zboží, v němž se zpředmětní kvalifikovaná práce, bude $(c+nv+nm)$. Z našeho zkoumání vyplývá, že náklady na m hodnotových jednotek nadhodnoty budou $(1/nc+v)$ a kvalifikovaná pracovní síla vyrobí o $[v(n-1)+m(n-1)]$ hodnotových jednotek více než pracovní síla nekvalifikovaná a hodnotová struktura výrobního procesu bude $[(1/nc+v+m+1/nc+v+m)+... \text{ atd. } =(c+nv+nm)]$.

Kognitariární kapitál pak může masovým investováním do rozvoje schopnosti námezdni práce produkovat nadhodnotu, snižovat hodnotu a cenu kvalifikované pracovní síly až na úroveň hodnoty a ceny pracovní síly nekvalifikované. Z našeho schématu je vidět, jaké „úrodné pole“ pro shrabování dodatečného kognitariárního zisku se tu pro kapitál otevírá. Je známo, že nadnárodní počítačové firmy rády zaměstnávají indické programátory, neboť jejich práce je lacinější než práce programátorů amerických. Z toho důvodů prý také čeští programátoři prohrávají v konkurenci s programátory rumunskými. Patří k zákonitostem epochy globalizovaného kapitalismu, že kognitariární kapitál lavíruje mezi různými národními a regionálními stupni vykořisťování a snaží se stlačovat hodnotu a cenu vysoce kvalifikované pracovní síly na úroveň hodnoty a ceny pracovní síly nekvalifikované. (Znovu připomínám: Všechny naše úvahy vycházejí z předpokladu, že u kvalifikované i nekvalifikované pracovní síly se vždy jedná o stejný objem námezdni pracovní síly – z toho důvodu vždy uvažujeme stejný celkový objem investovaného konstantního kapitálu rovný c .)

Zdá se, že můžeme uvažovat i práci na takové kvalifikační úrovni, jež bude koncentrátem nekonečného množství abstraktní, společensky průměrné a jednoduché práce – všeobecnou práci v nejvyšším stupni dokonalosti, která se klade jako přímo a bezprostředně produktivní pro kapitál. Pro pracovní sílu, jež má tuto sociálně ekonomickou funkci pro kapitál a je ve své užitné hodnotě nositelem nekonečného hodnototvorného potenciálu, platí Marxova charakteristika, že je „zbožím-nezbožím“, které má pouze symbolickou hodnotu a cenu a pro něhož „směnná hodnota přestává být mírou užitné hodnoty“.⁶ Chce-li se konkrétní živá všeobecná práce (vědecká či umělecká) stát pramenem dodatečného kognitariárního zisku, musí si osvojit sociálně historické formy komunikace mezi různými generacemi nositelů všeobecné práce, jež představují lidskou „podstatu“ a „substanci“. Z toho plyne, že se úloha člověka jako nositele všeobecné práce v nejvyšším stupni dokonalosti nemůže v bezprostředním výrobním procesu vyčerpávat náklady na variabilní (čili oběžný) kapitál. Soudobý kapitalismus je nucen osvojovat si i vyčerpání funkčnosti hodnotového zákona a přechod od zákona hodnoty k působení zákona ekonomie volného času.

Vědecky kvalifikovaná pracovní síla má ve své užité hodnotě nekonečnou hodnototvornou kapacitu, přičemž tato užitná hodnota nemůže být měřena směnnou hodnotou. Kapitalistický tržní mechanismus řeší rozpor mezi hodnotou a užitnou hodnotou vědecky kvalifikované pracovní síly tím, že se tato užitná hodnota v bezprostředním výrobním procesu jakoby odděluje od hodnoty směnné a přeměňuje se v „dodatečný“ konstantní kapitál v nepředmětné, nevěcné, činné podobě. Tento „dodatečný“ konstantní fixní kapitál – neboť si uchovává svou užitnou hodnotu a postupně přenáší na výrobní produkt svůj hodnototvorný potenciál – můžeme označit jako c_d , který se účastní výrobního procesu spolu s konstantním kapitálem „běžného typu“. Klasický konstantní kapitál můžeme označit jako c_k . Hodnotová struktura bezprostředního výrobního procesu pak bude $(c_k + c_d + v + m)$, neboli konstantní kapitál „běžného typu“ + „dodatečný“ konstantní fixní kapitál + variabilní kapitál + nadhodnota. Všeobecná práce v aktivní, činné podobě funguje ve výrobním procesu tak, že se člověk rozdojuje na dva produktivní subjekty: na nositele pracovní síly – čili variabilního (= oběžného) kapitálu – a nositele „dodatečného“ konstantního fixního kapitálu. Myslím si, že tyto kategorie umožňují pochopit, jak si „postmoderní“ kapitalismus osvojuje Marxovu myšlenku o člověku jako „fixním kapitálu bezprostředního výrobního procesu“. Kognitariární kapitál si „dodatečný“ konstantní fixní kapitál přivlastňuje vlastně zadarmo.

Pro podnikání kognitariárního kapitálu tak zcela neplatí poučka klasické marxistické pracovní teorie hodnoty, že v kapitalismu není cílem výroby užitná hodnota produktu, nýbrž maximalizace masy a míry nadhodnoty, jež se realizuje v zisk; pro kognitariární kapitál je stejně tak důležitá nadhodnota v rovině abstraktní práce, tak i „nadhodnota“ – dá se vlastně říci „společenský zisk“ – ve smyslu konkrétní práce a užité hodnoty výrobku a ve smyslu rozvoje individuální produktivní schopnosti člověka.

„Dodatečný“ konstantní kapitál vzniká ve výrobním procesu díky účinkování forem sociálně historické komunikace mezi různými generacemi badatelů, výzkumníků, konstruktérů a inženýrů, kteří představují dějiny určitého výrobního oboru – čili nejenom jeho minulost, nýbrž především jeho budoucnost. Osvojováním všeobecné vědecké (či umělecké) práce se konkrétní, živá a bezprostřední práce jednotlivce pozdvihuje na úroveň produktivní tvořivé schopnosti lidského rodu. Nekonečný hodnototvorný potenciál užité hodnoty vědecky kvalifikované pracovní síly se tak v určitém konkrétním bezprostředním výrobním procesu formuje působením všeobecné produktivní síly lidské součinnosti, jejíž výrobně vztahový rozměr utváří člověka jako subjekt „dodatečného“ konstantního kapitálu.

V soudobém kapitalismu se ve stále větší míře stává živá konkrétní práce vědců, inženýrů, konstruktérů, počítačových programátorů atd. přímo a bezprostředně produktivní pro kapitál. Svou objektivní vlastnickou rolí spočívající v tom, že svou práci směňují za peníze jako variabilní kapitál, se tyto vysokoškolsky a vědecky kvalifikovaní pracovníci stávají příslušníky *kognitariárního proletariátu* (neboli proletariátu vědomostního, znalostního) – nové profesně zaměstnané skupiny vysoce kvalifikovaných příslušníků dělnické třídy, zosobňujících všeobecnou práci v „nejvyšším

stupni dokonalosti“. (Je zcela nesmyslné tvrzení, že „dělnická třída mizí“, neboť dělnická třída není socioprofesionální skupina manuálních pracovníků. V současnosti tvoří společenskou třídu proletariátu především klasický industriální proletariát s kognitariánním proletariátem, v budoucnu bude naprostá většina příslušníků dělnické třídy náležet ke kognitariánní dělnické třídě.) Konkrétní živá práce kognitariánního proletariátu (Marx by řekl, že jde o práci všeobecnou, jež se klade jako práce společná, pospolitá) se stává zdrojem kognitariánního zisku z toho důvodu, že v soudobém kapitalismu se bezprostředně produktivní pro kapitál stávají i služby, jež mění osobnostní systém člověka: činnost vzdělávací soustavy, v první řadě systému vysokoškolského vzdělávání.⁷

Zisk a moderní informační technologie

Pokusme se ukázat, jakým způsobem vzniká kognitariánní zisk v oblasti moderních informačních technologií, kde se produkuje softwarové zboží. Při výrobě programové informace jako zvláštního zboží obsahujícího nadhodnotu musíme rozlišovat tyto etapy: 1. Návrh a vývoj programové informace a výroba prototypu softwaru – na konci této etapy se programová informace jako ideální produkt uloží na předmětný, materiálně substanční nosič (pevný disk počítače, CD-ROM, DVD disk atd.). 2. Proces kopírování, reprodukce a rozmnožování programové informace pomocí těchto předmětných nosičů. Programovou informaci navrhuje a vyvíjejí softwaroví inženýři (počítačoví programátoři), masovým kopírováním na nosiče ji pak mnohonásobně rozmnožují počítačoví operátoři. Už na konci první etapy se programová informace stává zbožím, jež může obsahovat nadhodnotu; ani práce počítačových programátorů není jenom čistě intelektuální činností, nýbrž oblastí materiální výroby. Pracovní síla počítačových programátorů má vždy řádově vyšší hodnotu a cenu než pracovní síla počítačových operátorů, neboť je kvalifikovanější.

Ukážeme si vše na jednoduchém příkladu. Předpokládejme, že určitý kapitálový vlastnický a podnikatelský subjekt – dejme tomu, nadnárodní počítačový concern – vyvíjí nový počítačový operační systém, přičemž na etapu návrhu, vývoje a výroby prototypu nového softwaru ihned navazuje etapa masové velkovýroby kopií této programové informace na 100 tisíc nosičů a všechny nosiče se prodají. Předpokládejme dále, že obě etapy materiální výroby nového softwaru budou probíhat za stejných výrobních podmínek, takže míra nadhodnoty se bude v obou etapách rovnat jedné. Softwaroví inženýři i počítačoví operátoři budou zaměstnanci a námezdními pracovníky našeho kapitalistického podnikatele. Návrh, vývoj a výroba prototypu nového operačního systému si vyžádá 1 milion dolarů konstantního kapitálu (c_1), 5 milionů dolarů variabilního kapitálu (v_1) a zplodí 5 milionů dolarů nadhodnoty (m_1). Produkce 100 tisíc nosičů bude vyžadovat 0,5 milionu dolarů konstantního kapitálu (c_2), 0,2 milionu dolarů variabilního kapitálu (v_2) a zplodí 0,2 milionu dolarů nadhodnoty (m_2). Hodnotová skladba práce obsažené jak ve vývoji prototypu daného softwaru, tak i ve výrobě jeho kopií na nosičích bude, počítáme-li v milionech dolarů: $1(c_1)+5(v_1)+5(m_1)+0,5(c_2)+0,2(v_2)+0,2(m_2) = 11,9$ milionu dolarů. Při 100 tisících

nosičů bude výrobní cena jednoho nosiče 119 dolarů a celková míra zisku přibližně 0,8.

Programová informace je výrobní prostředek, jehož užitná hodnota se neopotřebovává mnohonásobným kopírováním a rozmnožováním a zastarává pouze tak říkajíc „morálně“. Náš výrobce počítačového softwaru může vyrobit dalších 100 tisíc nosičů – opět samozřejmě předpokládáme, že se všechny nosiče prodají. Míra nadhodnoty práce počítačových operátorů, kteří nový počítačový operační systém kopírují a rozmnožují, bude opět rovna jedné. Za daných výrobních podmínek bude hodnota tohoto počtu nosičů – neboli společensky nutné množství práce v nich obsažené – rovna zase 11,9 milionu dolarů. Je to proto, že pokud by chtěl jiný vlastnický subjekt vyrábět daný software, musel by investovat za uvažovaných výrobních podmínek stejný objem konstantního a variabilního kapitálu, čili 1 milion dolarů c_1 a 5 milionů dolarů v_1 , což by opět zrodilo 5 milionů dolarů m_1 . Do individuálních výrobních nákladů našeho výrobce však budou tentokrát vstupovat pouze c_2+v_2 , neboli $0,5 + 0,2 = 0,7$ milionu dolarů, jelikož náklady na c_1 a v_1 se teď už pro něj rovnají nule; jakmile kolektiv softwarových inženýrů vyrobí nový počítačový operační systém a prodají se všechny z první série nosičů, má jej kapitalistický vlastník věcných podmínek masové výroby softwarového zboží už vlastně zadarmo; individuální výrobní cena našeho výrobce softwaru tak nyní bude $0,5(c_2)+0,2(v_2)+0,2(m_2) = 0,9$ milionu dolarů. Celkový zisk bude 11,2 milionu dolarů, dodatečný a zvláštní zisk, plynoucí z rozdílu mezi společenskou výrobní cenou a individuální výrobní cenou našeho výrobce, bude 11 milionů dolarů. Vydělíme-li těchto 11 milionů zvláštního zisku pěti miliony mzdových nákladů na práci počítačových programátorů, kteří nový operační systém vyrobili, dostaneme 2,2, což můžeme pokládat za míru jejich „supernadhodnoty“, která se bude s rozvojem výroby kopíjí informace a růstem mimořádného zisku dále zvyšovat.⁸

Pracovní doba a volný čas

Všeobecná práce kognitariárního proletariátu, kladená jako práce konkrétní a živá i jako práce společná, různým způsobem diferencovaná a specializovaná, koordinovaná a kombinovaná, stírá hranici mezi pracovní dobou a volným časem, takže kapitalistické vykořisťování všeobecné práce stírá hranici mezi výrobou absolutní nadhodnoty a výrobou relativní nadhodnoty, a proto by pro kognitariární kapitál nemělo být problémem reálné podřízení práce kognitariárního proletariátu. Pro reálné podřízení práce vědecko-inženýrského a počítačově informačního proletariátu logice fungování kognitariárního kapitálu ovšem schází jeden moment, který byl typický pro klasický industriální proletariát, totiž výrobně technická podoba práce klasického industriálního dělníka, jež spočívala v obsluze stroje: Klasický industriální proletář byl přívěškem stroje, byl absolutně podřízen jeho rytmu a chodu, takže stroj mohl zároveň sloužit i jako nástroj vysávání nadhodnoty z konkrétní a živé práce klasického industriálního dělníka i prodlužování pracovního dne a intenzity kapitalistického vykořisťování. Je pochopitelné, že i pro výrobně technickou podobu práce kognitariárního proletariátu platí podřízení živé konkrétní práce práci mrtvé, zvěcnělé: Podřízení práci počítače je jakousi obdobou obsluhy klasického stroje, jež si podmaňoval práci kla-

sického industriálního dělníka s neúprosností přírodního zákona. Tvořivá vědeckovyzkumná práce v „továrnách“ na vědecké objevy a radikální technologické inovace a stejně tak práce při vývoji programové informace však vyžaduje, aby měl kognitářní dělník možnost využívat informačních technologií, počítačových komunikačních sítí, energetických zdrojů atd.: Výrobci bankovního softwaru mají kupříkladu možnost proniknout díky znalosti přístupových kódů počítačových systémů k citlivým datům velkokapitalistických bankovních domů. Kognitářní proletář má prostě mnohem více „stupňů volnosti“, než měl klasický industriální dělník a práce s počítačem jako typická výrobně technická forma práce kognitářního dělníka nemá pro kapitál onu sociálně ekonomickou kvalitu pro reálné podřízení živé a konkrétní práce, jíž měla obsluha klasického stroje.

Aby dosáhl reálného podřízení práce kapitálu, musí kognitářní kapitál připoutat kognitářní proletariát především sociálně ekonomicky. Na první pohled se zdá, že k tomuto účelu postačí, že kognitářní proletář (například počítačový programátor) má vyšší mzdu a může dosáhnout i vyšších kariérových možností než industriální dělník klasického typu. Kognitářní kapitál, který investuje do „průmyslu“ rozvoje lidských schopností, ovšem může lavírovat mezi odlišnými národními a regionálními stupni vykořisťování a stlačovat mzdu kognitářního proletariátu na úroveň mzdy společensky průměrné pracovní síly. K reálnému podřízení logice fungování kognitářního kapitálu nestačí ani, že naprostá většina příslušníků sociálně ekonomické vrstvy kognitářního proletariátu náleží zatím k aktivním nositelům militantně anti-komunistické buržoazní ideologie. I v tom případě zůstává totiž kognitářní proletariát nositelem objektivní vlastnické role a z ní vyrůstajícího celotřídního zájmu na revoluční negaci vykořisťovatelské podstaty kapitalistického společenského zřízení: Nezáleží na tom, co si v dané chvíli většina příslušníků kognitářního proletariátu myslí, rozhodující je aktivní sociálně ekonomické bytí kognitářních dělníků.

Kognitářní kapitál musí dosáhnout cílové situace, kdy vědecky kvalifikovaná pracovní síla zůstává zdrojem kognitářního zisku, ovšem vlastník této pracovní síly ztrácí i formální možnost s tímto svým vlastnictvím svobodně disponovat: To znamená, že zbožím již vlastně není samotná pracovní síla, nýbrž především kognitářní proletář jako člověk – nositel této pracovní síly; přivlastňování kognitářního zisku vyžaduje úplné podřízení osobnosti kognitářního dělníka kognitářnímu kapitálu. (Zároveň samozřejmě platí, že historický vývoj lidské společnosti se nemůže ani co do formy vrátit k jakémusi novému vydání otrokářského či feudálního systému a že s vědeckými pracovníky nelze obchodovat stejným způsobem, jako se dnes prodávají a kupují špičkoví fotbalisté či hokejisté – u nich vysoce nadstandardní finanční příjmy postačují k integraci do kapitalistického ekonomického a politického systému, neboť jde o příslušníky služebné třídy). Zdá se mi, že můžeme formulovat hypotézu: Nejúčelnější formou sociálně ekonomického připoutání kognitářního proletariátu ke kognitářnímu kapitálu je *vlastnická spoluúčast zaměstnanců*, jež kognitářnímu kapitálu umožní i volně po planetě přesouvat masy vědecky kvalifikované pracovní síly v souladu s logikou utváření monopolní výrobní ceny zboží v epoše globalizovaného kapitalismu. Vlastnická spoluúčast zaměstnanců vyplývá z rozboru třídně soci-

álního antagonismu mezi kognitariárním kapitálem a kognitariárním proletariátem jako nikoli pouze nahodilý, nýbrž nutný a zákonitý sociálně historický jev, z čehož plyne, že kognitariární kapitál je nejpokrokovější složkou globalizovaného kapitálu.

Rozvíjení struktur vlastnické spoluúčasti zaměstnanců je na celospolečenské úrovni hodnotově ekvivalentní formování člověka jako subjektu a nositele „dodatečného“ konstantního kapitálu. Z toho důvodu může být i vlastnická spoluúčasť zaměstnanců zdrojem dodatečného zisku vyššího řádu, který můžeme označit z_x . Hodnotová skladba zboží vyrobeného v podmínkách vlastnické spoluúčasti zaměstnanců bude $(c+v+z)$. Vyprodukovaný zisk tvoří běžný zisk + dodatečný a mimořádný zisk vyššího řádu: $[z=(z_b+z_x)]$. Spoluvlastnická aktivita zaměstnanců je součástí jejich pracovní aktivity, proto lze výrobní náklady na z_x pokládat za součást výrobních nákladů běžného zisku; to znamená, že se limitně blíží nule. Z toho plyne, že *masa dodatečného, mimořádného zisku vyššího řádu může být malá, avšak míru tohoto zisku lze pokládat za nekonečně velkou*. Podle zdroje a povahy můžeme rozlišovat dva druhy dodatečného zisku vyššího řádu: z_x lokální a z_x globální.

Příkladem vznikání lokálního dodatečného zisku vyššího řádu mohou být družstevní podniky ve spoluvlastnictví dělníků, které jsou známy již z Marxovy doby. Ve třetím díle Kapitálu uvádí Karel Marx, že „z veřejných účetních zpráv družstevních továren v Anglii je vidět, že – po odečtení mzdy ředitele, která úplně stejně jako mzdy ostatních dělníků tvoří část vynaloženého variabilního kapitálu – měly větší zisk než průměrný, ačkoli místy platily mnohem vyšší úrok než ostatní továrníci. Příčinou vyššího zisku bylo ve všech těchto případech hospodárnější používání konstantního kapitálu.“⁹ Obecně o družstevních továrnách pak Marx píše: „Družstevní továrny jsou důkazem, že kapitalista se stal jako funkcionář výroby úplně zbytečným, jako on sám na vrcholu svého vývoje považuje za zbytečného velkého pozemkového vlastníka. Pokud práce kapitalisty nevyvěrá z výrobního procesu jako jen kapitalistického, tedy pokud tato práce sama sebou nemizí s kapitálem, pokud se neomezuje na funkci vykořisťování cizí práce, pokud tedy vyvěrá z formy práce jako práce společenské, z kombinace a kooperace mnoha lidí, aby se dosáhlo společného výsledku, je na kapitálu stejně nezávislá jako je na něm nezávislá sama tato forma, jakmile protrhne kapitalistický obal“.¹⁰

Ve druhé polovině dvacátého století se rozvinuly různé formy akciového vlastnictví zaměstnanců (takzvané ESOP) nebo mondragonských družstevních podniků, jejichž hospodaření je založeno na systému individuálních kapitálových účtů zaměstnanců. Tyto formy vlastnictví a podnikání, jež realizují vlastnické právo zaměstnanců na podíl na řízení, zisk podniku i právo na kapitál, dokládají, že i když vlastnická spoluúčasť zaměstnanců není v žádném případě automaticky hospodářsky efektivnější než klasický kapitalistický podnik, přesto také není v žádném případě automaticky neefektivní a inflační, jak to líčí neoliberální ekonomická doktrína. Proto můžeme také pochopit na první pohled paradoxní fakt, že ekonomický zájem na rozvíjení vlastnické spoluúčasti zaměstnanců mají především nadnárodní kapitálové vlastnické a podnikatelské korporace. Je ovšem třeba objektivně uznat, že tyto formy a struktury vlastnické spoluúčasti pracujících jsou sice adekvátní formování „dodatečného“ kon-

stantního kapitálu v nepředmětné, aktivní a činné podobě všeobecné práce na celospolečenské úrovni, ovšem v soudobém kapitalismu jsou podřízeny vlastnické subjektivitě kapitalistického vlastníka a slouží v podstatě ke zvýšení intenzity vykořisťování pracovní síly – tak, jak to popisují klasické Marxovy rozborů ve třetím dílu Kapitálu o příčinách, jež působí v protisměru k sestupné tendenci průměrné ziskové míry.

Lidský kapitál

Zdrojem dodatečného a mimořádného zisku vyššího řádu globální povahy je přímé a bezprostřední kapitalistické vykořisťování všeobecné práce, tedy „průmysl“ rozvoje lidských schopností, který má v soudobém globalizovaném kapitalismu podobu různých investičních programů do takzvaného „lidského kapitálu“ – rozvíjení individuálních lidských schopností, růstu kvalifikace námezdní pracovní síly na úroveň kvalifikace vysokoškolské a vědecké, které se zaměřují do oblastí vysokoškolské vzdělávací soustavy. Ve struktuře těchto investičních projektů lze vyčlenit následující ekonomicko-vlastnické subjekty: a) kapitálový fondový investor; b) podnikatel, který provozuje školskou a vzdělávací soustavu kapitalistickým způsobem; c) námezdní pracovník u kapitalistického školského podnikatele, který pomáhá vytvářet zvláštní a mimořádnou nadhodnotu; d) klient školské soustavy, čili vlastníci pracovní síly, která prochází procesem růstu kvalifikace až na úroveň kvalifikace vědecké – tento vlastník pracovní síly se také spolupodílí na vzniku kognitivní nadhodnoty ze zvýšené schopnosti pracovní síly produkovat nadhodnotu; e) kapitalistický podnikatel – budoucí zaměstnavatel pracovní síly se zlepšenou kvalifikací.

Fondy – investoři si vzájemně konkurují při získávání klientely, uzavírání smluv s vysokoškolskými zařízeními. Poskytují část prostředků na vzdělání, čímž odstraňují problém bariéry rozpočtového omezení domácností a rozšiřují dostupnost vzdělání nezávisle na majetkových poměrech. Tyto fondy jsou silní investoři, mají ve svém portfoliu aktiva v podobě závazku mnoha tisíc studentů odvádět po absolvování školy určitou procentuálně stanovenou částku z té části příjmu, která přesahuje určitý základ (například celostátní statisticky vyčíslený průměrný příjem). Současně s výnosy takto koncipovaných investic (čimž dochází k úhradě závazku) získávají fondy informace o uplatnitelnosti svých klientů v průběhu několika let (do doby vyrovnání úročeného závazku). Takto průběžně získávané informace umožňují investorům optimalizovat svoji investiční strategii, vyvolávají rovněž konkurenci mezi vzdělávacími zařízeními, vedou je ke zvýšení efektivity a upozorňují je na oblasti, kde lze formou inovace vzdělávacího servisu výrazně zvýšit úroveň absolventa. Systém odvodů probíhá stejným kanálem, jako je dnes odváděno např. sociální pojištění, nevyžaduje si prakticky žádné transakční náklady. Tyto investiční fondy mají podobu veřejných a soukromých fondů penzijního pojištění či připojištění. Aktiva těchto fondů jsou nevytupitelná, neznehodnotitelná a prokazatelně výnosná. Projekt kapitálově fondového investování do vzdělání a růstu kvalifikace vytváří základ pro vzájemnou mezigenerační solidaritu.¹¹

Zopakujme si v nejjednodušší formě princip projektu investování do „lidského kapitálu“: Vysokoškolský student si vypůjčí na studium u kapitálového fondového in-

vestora a úvěr pak splácí až ze mzdy od budoucího zaměstnavatele, pokud tato mzda alespoň dvojnásobně překročí celostátní průměr; jde vlastně o systém odložených plateb za vysokoškolské studium. Není těžké podrobit takový projekt kritice. Programy investování do rozvoje individuálního „lidského kapitálu“ vidí jenom „pozitivní“ stránku rozvíjení individuálních lidských schopností. Nevidí a odmítají vidět, že v systému kapitalistických ekonomických vztahů investuje kognitariární kapitál do vznikání vysokoškolsky a vědecky kvalifikované pracovní síly jenom potud, pokud se stává „urodným polem“ pro výrobu kognitariárního zisku, který si v projektech přivlastňuje budoucí kapitalistický zaměstnavatel a z něhož lze pokrýt i kognitariární rentu kapitálového fondového investora a zisk školského kapitalisty. Je příznačné, že autory těchto projektů ani nenapadne, že by investované peníze mohli kapitálovým investorům vracet budoucí kapitalističtí zaměstnavatelé, kteří si vyráběnou „supernadhodnotu“ přivlastňují jako první. (Je také otázkou, jak by to vypadalo v případě, že absolvent vysoké školy nebude moci úvěr na studium splácet. Úvěr má být garantován státem, takže sice může být pravda, že zmíněný investiční projekt umožňuje přístup k vysokoškolskému vzdělání většímu počtu studentů ze sociálně slabších vrstev než systém „bezplatného“ studia na státních vysokých školách, zároveň ovšem vytváří pravděpodobně situaci, že se na financování projektu budou podílet fondy na veřejné účely, financované z daňových odvodů od všech daňových poplatníků.)

V kritice investičních projektů do zdokonalování užité hodnoty pracovní síly vyrábět kognitariární zisk by bylo možné pokračovat i dále. Přesto jsou však nesmírně zajímavé: 1. V „průmyslu“ rozvoje lidských schopností vzniká kognitariární proletariát, neboť práce nositelů všeobecné práce se stává bezprostředně produktivní pro kapitál. 2. Užitnou hodnotu pracovní síly kognitariárního proletariátu si kognitariární kapitál přivlastňuje vlastně zadarmo, neboť má nekonečný hodnototvorný potenciál a je zbožím-nezbožím – užitnou hodnotou, kterou nelze měřit směnnou hodnotou. 3. Kapitálový fondový investor je aktivně jednajícím vlastnickým subjektem vyjadřujícím veřejný, celospolečenský zájem a vytváří – i na nadnárodní a nadstátní úrovni – systém sociálně ekonomických vazeb, jež propojují lidské zdroje společnosti s oblastí vysokoškolského vzdělávacího systému a vědeckovýzkumné základny a sférou budoucích zaměstnavatelů vysokoškolských studentů, čili hospodářského růstu společnosti, který již není zcela podřízen kritériu maximalizace masy a míry zisku.

A právě tím vzniká samospráva, společenské přivlastňování, jež si podřizuje vlastnickou roli státní byrokracie – kapitálový fondový investor jako nejzajímavější moment projektu zde může být tvůrcem samosprávných vlastnických forem, neboť i klienti vysokoškolské vzdělávací soustavy mohou celý program investování do „lidského kapitálu“ spolufinancovat tehdy, budou-li se spolupodílet na vlastnickém řízení projektu. (V procesu přechodu k socialismu by projekty investování do „lidského kapitálu“ mohly vskutku sehrát roli obdoby projektu GOELRO – programu elektrifikace Ruska po říjnové revoluci, napomoci k prolamování výrobně technické i sociálně ekonomické podoby klasické společenské dělby práce. Z toho důvodu je trochu paradoxní i zpozdilé, že jak sociální demokracie, tak i komunistická strana kritizují celý koncept odložených plateb za dosažené vysokoškolské vzdělání proto, že by přý

jeho přijetí uzákoňovalo školné na státních vysokých školách. Přitom by například komunisté mohli na základě aplikace marxistické filosoficko-ekonomické pracovní teorie hodnoty na proces všeobecné práce už v současnosti navrhnout, aby se práce vysokoškolského studenta chápala právě jako práce všeobecná, takže by student úspěšným absolvováním vysoké školy splatil úvěr – nebo alespoň jeho část – od kapitálového fondového investora: Vždyť bez individuální práce studenta by se jeho osobnostní systém nemohl stát „úrodným polem“ pro tvorbu kognitariárního zisku budoucímu kapitalistickému zaměstnavateli.)

Všeobecná práce prolomuje hranici mezi pracovní dobou a volným časem. Globalizovaný kognitariární kapitál produkuje vykořisťováním všeobecné práce *volný čas ve formě stále masovější a trvalé nezaměstnanosti*. Taková je vývojová logika soudobého kapitalismu, způsob, jakým si současný kapitalismus osvojuje historicky nevyhnutelný „skok z říše nutnosti do říše svobody“. Vývojová logika „postmoderního“ kapitalismu bude osvobozovat stále širší masy pracujících od systému kapitalistického vykořisťování, jež objektivně přestane být sociálně ekonomickým poutem mezi „horními“ a „dolními“ vrstvami společenské hierarchie. Globalizovaná velkoburžoazní finanční oligarchie ovšem realizuje toto sociálně ekonomické osvobození obdobně děsivým způsobem, jako se svého času v systému tovární dělby práce Marxovy a Engelsovy doby uskutečňovala objektivní nutnost tělesné práce pro zdravý fyzický a rozumový vývoj dětí. Kapitalistický společenský řád se vykořisťováním všeobecné práce ocitá na *hranici svých vývojových možností*.

Výrobně silovou základnou kapitalistického způsobu výroby se kdysi na přelomu osmnáctého a devatenáctého století stala masová strojová průmyslová velkovýroba, jež zrodila i klasický industriální proletariát. Výrobně silovou základnou překonání kapitalismu je „průmysl“ rozvoje lidských schopností, který globalizovaným kapitalistickým vykořisťováním všeobecné práce plodí kognitariární proletariát a *zárodky třídy samosprávných vlastníků* v lůně kapitalistického výrobního způsobu z příslušníků vědecko-inženýrského a počítačově informačního proletariátu (a některých profesních skupin klasického industriálního proletariátu) a určitých skupin kapitalistických vlastníků investujících do výroby kognitariárního zisku. K nositelům revolučního překonání kapitalismu by tedy vedle kognitariárního proletariátu, tradičního industriálního proletariátu a dalších socioprofesionálních skupin námezdně pracujících měla patřit i část buržoazie – část kognitariární finanční oligarchie. (Podobně jako se v šestnáctém století v Anglii stala „nová šlechta“ nositelem zárodků kapitalistických výrobních vztahů v lůně feudalismu a v osmnáctém století ve Francii přešla část feudální šlechty na stranu rodící se buržoazie.)

A nyní si můžeme položit logickou otázku: Ve které kapitalistické zemi „to nejdříve praskne“? Jinak řečeno: Ve kterých kapitalistických státech je největší šance na revolučně demokratický průlom do struktury kapitalistických sociálně ekonomických vztahů, když si uvědomíme, že na rozdíl od Leninovy doby nemá slabý článek řetězu imperialistických států lokálně zeměpisnou, nýbrž strukturálně systémovou povahu? Především je třeba říci, ve kterých zemích není podle mého názoru reálná šance na socialistickou revoluci. K těmto státům patří především Rusko a další bývalé země

reálného socialismu (včetně České republiky), jež patří z hlediska společenského pokroku k ostrovům nejhorší reakce v současném světě. Vzorem pro proces socialistických přeměn nemůže být ani vývoj v Číně, v níž pod vedením komunistické strany (čili vládnoucí třídy řídicího aparátu reálného socialismu) probíhá zřejmě spíše proces rekapitalizace společnosti. Myslím si, že perspektivu revolučního překonání kapitalismu neskýtá ani „nová bolívarská revoluce“ pod vedením Huga Cháveze ve Venezuele či zapatistické hnutí v Mexiku. (I když mi jsou tato a další latinskoamerická sociálně pokroková hnutí velmi sympatická.)

Myslím si, že největší šance na socialistickou revoluci je ve Spojených státech spolu s Kanadou a v Západní Evropě (v tom pořadí, jak uvádím), neboť tyto části současného světa obsahují největší podíl kognitariárního kapitálu a kognitariárního proletariátu, nejvýrazněji se zde rozvíjí – a to právě především ve Spojených státech – investování do „průmyslu“ rozvoje lidských schopností. Víím, že můj názor může některým lidem připadat jako naprostá fantasmagorie. Jenomže, kdo by se například v roce 1900 odvážil veřejně prohlásit, že v carském Rusku vypukne za pět let demokratická revoluce, jež do základů otřese carským samoděržavím a za dalších dvanáct let poté i revoluce proletářská, socialistická? Vždyť přece desítky milionů ruských mužiků byly na přelomu devatenáctého a dvacátého století zcela oddány kultu „cara báťušky“! (Pouze Marx a Engels již v osmdesátých letech devatenáctého století upozorňovali na to, že centrum revolučního hnutí se přesouvá do Ruska.)

V této souvislosti si dovoluji uvést jeden trochu delší citát: „Úspěšné revoluce dělají silní! Úspěšnou revoluci je ta, již vzniká nový společenský systém, již začíná nová etapa vývoje společnosti. ... Existence násilí při revolučním skoku není podstatná. To je jen prostředek, který je používán podle okolností. Prakticky všechny buržoazní revoluce byly násilné, ale existují i početné nepatrné výjimky. Podstatou je tedy kvalitativní skok z jednoho společenského systému do jiného, nového, odpovídajícího vyššímu rozvoji výrobních sil. Úspěšné revoluce nebyly nikdy dílem slabých, bouřících se kvůli svému utrpení. Ty dělali vždy silní, protože se jim dosavadní společenský systém stal již příliš těsným a bránil jim ve využití schopností a sil, které získali. Pokud bychom ale proletariát chápali ne jen jako průmyslové dělníky pracující rukama, ale jako všechny ty, kdož nevlastní výrobní prostředky a jsou proto jako zaměstnanci v podřízeném postavení vůči vlastníkům, mohli bychom dostat moderní pojem proletariátu, představujícího nositele budoucího výrobního způsobu. ... Nová třída „silných“ se rodí všude kolem nás. Ale ještě zůstává neznámou, nerozpoznanou silou. Smrtelné nebezpečí pro kapitalistický výrobní způsob by tím nebylo zažehnáno s pádem komunismu, ve skutečnosti by leželo před ním, v neznámé budoucnosti a hrozilo by ze strany dosud nepoznaného, ale o to nebezpečnějšího protivníka. ... Těto přechodné formě mezi kapitalismem a komunismem by pak ovšem neodpovídalo státní – centralizované vlastnictví výrobních prostředků, ale ekonomika založená na podnicích vlastněných jejich zaměstnanci.“¹²

Ekologické souvislosti

Všeobecná práce, jež rozvíjí lidské schopnosti a spočívá i v otevírání časového prostoru pro vlastnické spolurozhodování pracujících, spojování pracovních aktivit s aktivitami spoluvlastnickými, zahrnuje také změnu postoje lidské společnosti k řešení ekologické problematiky. Musíme ovšem přiznat, že pracovní teorie hodnoty zapomínala na skutečnost, že proces výroby zboží produkuje zároveň emise a odpady, které také mají hodnotu a cenu. Platí-li pro „normální“ zboží, že za společensky žádoucí se pokládá kladný hospodářský růst, pak se u škodlivých zplodin výrobního procesu pokládá za společensky žádoucí hospodářský růst co nejmenší, směřující v perspektivě k nule.

Mezi objemem „běžné“ výroby a objemem výroby škodlivých zplodin není jednoduchý vztah přímé úměrnosti. Sníží-li se objem škodlivých zplodin na jednotku výroby, zvýší se tím zároveň objem výroby na jednotku škodlivých zplodin. Objem škodlivých zplodin na jednotku výroby lze regulovat pomocí ekologických norem. Odpovídá-li určitému objemu „běžné“ výroby určitý, ekologickou normou určený objem škodlivých zplodin a snížíme-li dále tento objem, pak lze zvyšovat objem „běžné“ výroby. Objem škodlivých zplodin, který povoluje ekologická norma, pak bude odpovídat zvětšenému objemu „běžné“ výroby.

Škodlivé zplodiny jsou na rozdíl od „normálního“ zboží zbožím „zvláštním“. Hodnota zplodin jako „zvláštního“ zboží se rovná práci společensky nutné k jejich likvidaci: $c_e + v_e + m_e$. (Index „v“ znamená výrobní, index „e“ znamená ekologické, sloužící k likvidaci emisí). (Dialektikomaterialistická filosofie praví, že ve světě není nic než pohybující se hmota, jejíž formy se neustále vzájemně přeměňují. Zaváděním ekologicky stále méně náročných výrobních technologií se lidská výrobní, předmětně přetvářecí praxe přibližuje úrovni samopohybu přírodní, hmotné substance, takže v zásadě lze všechny odpady výrobních procesů odstranit a zpětně využít. Obecně však zřejmě platí, že likvidace škodlivých zplodin procesu výroby určitého zboží je mnohem náročnější společenský úkol, než zajištění tohoto výrobního procesu samotného.)

Pod ekologickým konstantním kapitálem (c_e) rozumíme především náklady na zavádění ekologických zařízení – odlučovačů emisí, čističek vody atd. Ekologický variabilní kapitál (v_e) zahrnuje náklady na živou práci spojenou s provozem ekologických zařízení a uskutečňování ekologických opatření – odvoz odpadků, recyklace, instalace čističek, dekontaminace a rekultivace půdy a vody atd. Ekologická nadhodnota (m_e) je nadhodnota, při které se likvidace škodlivých zplodin výrobního procesu stává ekonomicky atraktivní. (Stejnou roli jako pojem ekologická nadhodnota hraje pojem ekologický zisk – z_e). Práci, která likviduje škodlivé zplodiny, určuje hodnotu zplodin jako „zvláštního“ zboží a produkuje i ekologickou nadhodnotu, můžeme vymezit jako *práci ekologizační*.

Každý „běžný“ výrobní proces je zároveň procesem výroby škodlivých zplodin, a proto je i přírodní a životní prostředí vlastně produktem lidské práce. Z toho plyne, že má užitnou hodnotu, hodnotu i cenu, což se projevuje zvláště při obnovování „kusů“

přírodního a životního prostředí zničeného odpadem, které mohou být jako produkt ekologizační práce na trhu zcela běžným zbožím.

Mějme určitý objem „běžné“ výroby o_1 , na nějž se váže určitý objem škodlivých zplodin r_1 . Snižme-li objem škodlivých zplodin z r_1 na r_2 , vznikne možnost – založená na růstu poptávky – zvýšit objem „běžné“ výroby z o_1 na o_2 , na nějž se pak bude vázat původní objem škodlivých zplodin r_1 . Investováním ekologického konstantního a variabilního kapitálu vzniklá hodnota zlikvidovaného množství škodlivých zplodin se rovná objemu dodatečné výroby, což je zároveň hodnotovým ekvivalentem růstu hodnoty příslušného „kusu“ přírodního a životního prostředí: Ekologizační práce tedy v soudobém kapitalismu plodí další možnost tvorby dodatečného a mimořádného zisku. Zdůrazňuji ještě jednou: Jde o hodnotový potenciál růstu dodatečné výroby, o možnost investovat do budoucích zisků. Přeměna této možnosti ve skutečnost závisí především na růstu tržní poptávky.

Hodnotová stránka přírodního a životního prostředí je relativně nezávislá na stránce užité hodnoty. Mějme určitý objem „běžné“ výroby, na který se váže určitý objem škodlivých zplodin. Povede-li ekologizační práce ke snížení vázaného objemu emisí, hodnota životního prostředí vzroste, a to jak v případě, že se jeho užitná hodnota zlepší, tak i v případě, že zůstane stejná. Nedošli bychom ke stejnému výsledku, kdybychom absolutně snížili uvažovaný objem „běžné“ výroby? Nikoli. Hodnota příslušného „kusu“ životního prostředí je přímo úměrná hodnotě škodlivých zplodin, kterou zase určuje množství ekologizační práce. Pokud by se zmenšil objem „běžné“ výroby, klesla by i hodnota „kusu“ okolního přírodního a životního prostředí.

Ekologickou problematiku neboli problém devastace přírodního a životního prostředí nelze řešit zavedením nulového či záporného hospodářského růstu, což by vedlo mimo jiné ke skokovému růstu nezaměstnanosti. Lidská společnost nemůže přestat vyrábět, odvrátit se od orientace na kladný hospodářský růst k orientaci na „duchovní hodnoty“, jak to navrhuje tak zvaná „hlubinná“ ekologie. Příčiny ekologických problémů neleží v samotném rozvoji výrobních procesů, v hospodářském růstu jako takovém, nýbrž ve výrobně vztahovém, sociálně ekonomickém (= vlastnicko–třídním) rámci, v němž probíhá jak proces „běžné“ výroby, tak i proces výroby a likvidace škodlivých zplodin. (To samozřejmě neznamená, že bychom zcela odmítali rušení ekologicky náročných výrobních procesů. Musí se tak však díť v souladu s logikou přechodu k intenzivnímu typu hospodářského růstu.)

Jednotlivé části přírody – pole, louky, lesy, vodní zdroje atd. – mohou být v soukromém vlastnictví, avšak přírodní a životní prostředí jako celek může být převlastňováno pouze celospolečensky; je vlastnictvím všech a každého, které musí být zosobněno v *aktivním a činném vlastnickém působení orgánu hospodářské demokracie, vyjadřujícímu celospolečenský zájem*: Může to být stát nebo jiná struktura vlastnického spolurozhodování na celospolečensky integrující úrovni. (Skutečnost, že příroda jako celek je soukromě nepřivlastnitelná, ilustruje jedinečným poetickým způsobem nádherná pohádka Jiřího Wolкера „O milionáři, který ukradl slunce“.) Způsobí-li americký chemický koncern ekologickou katastrofu v Indii, poškozuje tím přírodu i ve Spojených státech. Z toho plyne, že práce produkující škodlivé zplodiny

výrobního procesu má přímo a bezprostředně společenský charakter, a to v každém společenském zřízení. Společenský charakter práce, jež škodlivé zplodiny odstraňuje, se prosazuje zprostředkovaně. Hodnotu a cenu emisí a odpadů může určovat spojení plánovitého řízení (třebas v podobě státní, příkazově administrativní regulace) s fungováním trhu, a to i v podmínkách kapitalismu.

¹ Marx, K., Rukopisy „Grundrisse“ sv. II.; Svoboda, Praha 1974, str. 343.

² Marx, K., Kapitál. Sv.III/1; cit. vyd. str. 117.

³ Marx, K., Kapitál. Sv. I.; cit. vyd., str. 61.

⁴ Tamtéž, str. 217.

⁵ Tamtéž, str. 216-217.

⁶ Marx, K., Rukopisy „Grundrisse“ sv. II., cit. vyd. str. 336.

⁷ Kognitariární proletariát není žádnou „spekulativní pojmovou konstrukcí“. S tímto pojmem (a jeho různými modifikacemi – „kybertariát“, „tvořivá třída“ atd.) pracuje kupříkladu Richard Barbrook ve studii The Class of the New; práce stažená z internetové stránky www.theclassofthenew.net, například str. 7-9, 15-48, 93-104.

⁸ Viz Fuchs, Ch., Software Engineering and the Production of Surplus Value, str. 16-21. Práce z internetové adresy <http://eserver.org/clogic/2002/fuchs.html>.

⁹ Marx, K., Kapitál. Sv. III/1; cit. vyd., str. 409.

¹⁰ Tamtéž, str. 407.

¹¹ Popisovaný projekt investování do „lidského kapitálu“ je spjat se jménem docenta Radima Valenčíka – viz internetový časopis Marathon, například číslo 2/2001.

¹² Valach, M., Marxova filozofie dějin; nakladatelství L. Marek, Brno 2005, str. 51-53.

5. kapitola

Možné cesty změny vznikající v soudobém světě

Napsali Miloslav Formánek, Josef Heller, František Neužil

Krise kapitalismu

Charakteristické rysy globálního kapitalismu ukazují hloubku krize, v níž se nachází a jež postihuje jednotlivé funkce i systém jako celek. Základní existenční problémy, které vyvolává, jsou v jeho rámci neřešitelné.

Sociální diferenciacie a ohrožení se prohlubuje i v rozvinutých zemích, zvětšují se armády nezaměstnaných a nezaměstnatelných. Nevypočitatelné jsou dopady neviditelné ruky trhu s drtivými finančními důsledky pro celé národní ekonomiky. Rozpor mezi oslnivým technickým rozvojem a způsobem jeho využívání způsobuje, že dalekosáhlé technologické změny slouží často, namísto ke zkvalitnění života, naopak k růstu úpadkových rysů kapitalistické společnosti. V důsledku globalizace zasahují doslova všechny země světa, bez ohledu na jejich ekonomickou vyzrálost. Stále vážnější problémy s omezenými zdroji zeměkoule jsou zostřovány jejich bezohledným kořistěním nadnárodními společnostmi. To všechno jsou imanentní znaky společenské formy, která by byla i vlastním samovývojem odsouzena k zániku, jež si však vytváří i své vlastní hrobaře. Je těžko předvídat, kolik času historie kapitalismu ještě poskytne, je však očividné, že se jeho čas neodvratně krátí.

Dílčí mechanismy fungování kapitalismu již dnes selhávají a vyvolávají krizové situace v politické, hospodářské, environmentální, ale i v kulturní, mravní aj. oblastech. Ty si vynucují různá nouzová - a to i nesystémová - řešení, která ve svých důsledcích zvyšují labilitu této společenské formy.

Každá z takových dílčích krizí může systémem nejen vážně otřást, ale i vyústit v kolaps celkového kapitalistického uspořádání v konkrétní zemi či regionu. Může být dokonce počátkem procesu jeho zásadní, revoluční přeměny. Situace umožňující kvalitativní zvrát bude nazrávat v jednotlivých zemích diferencovaně. Síly, kterým jde o zásadní přeměny či dokonce o nahrazení kapitalismu jinou vývojovou alternativou, mohou upevnit a postupně posilovat své pozice. Dopravit své snahy, dosáhnout svých cílů však mohou jen v rámci mezinárodního společenství dostatečně silného k tomu, aby v globálním světě mohlo zásadní progresivní zvrát nejen uskutečnit či podpořit, ale také vzniku dokonalejší politické a ekonomické struktury, schopné dalšího dlouhodobého rozvoje, účinně napomáhat.

Neoddělitelnost cíle socialismu a cesty k němu

Alternativní hnutí si musí ujasňovat cestu i cíl, potřebuje nejen kompas, ale také mapu terénu. Pro politické uvažování má tak mimořádný význam pochopení vzájemné závislosti, podmíněnosti cílů, prostředků a subjektu, tj. aby kvalita cíle určovala volené prostředky a aby užití prostředků cíli odpovídalo. Zvláště silná je vazba mezi zvoleným přiměřeným prostředkem a sledovaným (stanoveným) účelem.

Hloubání o konečném cíli není otázkou akademickou, odkazuje na základní smysl usilování, je „duší boje“. Pro radikální levicové hnutí zkrátka „není praktičtější otázka než otázka konečného cíle“, bez něho ztrácí základní orientaci a smysl i samotné hnutí. Stane-li se minimální program konečným cílem, skutečný cíl, održený od reality, se stane revoluční frází.¹

Volba prostředků a cíle další postupné etapy ve vývoji lidské společnosti se nezbytně vztahuje také k východisku, z něhož se k dalšímu postupu startuje.

Překonání kapitalismu je spojeno s osvojením hodnot, které vytvořil. Předpoklady socialismu rodící se již v rámci současného kapitalismu dále narůstají. Množí se – mj. i pod tlakem sociálních hnutí a občanských iniciativ - postkapitalistické prvky, jejichž vzniku systém nedokáže zabránit a jichž se sám snaží, nepříliš úspěšně, využívat.

Roste význam různých forem účasti a organizace, samospráv a družstev. Nová společnost může převzít také některé okrajové prvky z ekonomiky kapitalismu, z forem její organizace a řízení v rámci podniků a sítí. Monopoly zkoušejí a ověřují různé formy, které mohou budoucí globální socialistické podniky využít.²

Povaha kvalitativního skoku

Do popředí zájmu sil uvažujících o alternativě ke kapitalismu se proto dostává otázka revoluce. Již sám tento pojem vyvolává zuřivou protireakci obránců kapitalismu, zvláště těch „skalních“, leckdy takových, kteří mají velmi zajímavou minulost, pokud jde o „kolaboraci“ s vládoucí třídou protosocialismu, a zřejmě proto si nyní chtějí vysloužit politické ostruhy svou „nesmiřitelností“ a neplodným, až humorným ideologismem. Tito „antirevolucionáři“ zřejmě již zapomněli na vyzvedávání a oslavování „sametové revoluce“ nebo různých „oranžových“ či jinobarevných revolucí a pokoušejí se kriminalizovat každého, kdo toto slovo používá.

My pochopitelně vycházíme z marxistického pojetí sociální revoluce jako kvalitativní, komplexní a progresivní změny společensko-ekonomické formace³. Toto marxistické pojetí v žádném případě nezotožňuje revoluční změnu s určitými, konkrétně historicky podmíněnými, násilnými formami přeměn v politické oblasti, při nichž šla většinou práva jednotlivce a i celých tříd stranou v zájmu tříd, které byly hegemonem celého procesu a vyjadřovaly momentálně nejvýrazněji neúprosnou logiku společenského pokroku. Právě u klasiků marxismu najdeme nejvýrazněji myšlenku, že takováto forma pokroku jako nelítostného pohanského bůžka, který pije nektar z lebek zavražděných, je vlastní spíše těm stadiím dějinného vývoje, ve kterých člověk nebyl ještě skutečným člověkem, tj. stadiím třídně vykořisťovatelské společnosti.⁴ Právě u klasiků marxismu můžeme nalézt myšlenku, že teprve dělnická třída je s to uskutečnit revoluci kultivovaným způsobem, který bude navazovat na nejvyšší humanistické a

demokratické standardy dějin a dále je prohlubovat.⁵ V tomto smyslu klasikové koncipovali i svou představu o diktatuře proletariátu.⁶ „Skalní“ bojovníci proti pojmu revoluce by se měli více začíst do dějin svého vlastního společenského řádu a přečíst si něco: 1. O drastických formách, jimiž uskutečňovala revoluce jejich vlastní třída – buržoazie, např. v Anglii nebo ve Francii. 2. O formách, jimiž probíhala takřka neznatelně, ale nezvratně přeměna od feudalismu ke kapitalismu, např. v Německu, Rakousku, Japonsku či ve Skandinávii.

Pro erudovaného marxistu samozřejmě není pojem „revoluce“ totožný s konkrétní formou přechodu od kapitalismu k protosocialismu, zvláště s tou formou, kterou tato přeměna, v mnohém nahrazující chybějící dějinnou úlohu buržoazie, probíhala v Rusku či v Číně. Daleko více ho zajímá, zda nedochází k opožďování v kvalitativní přeměně základů současné civilizace v důsledku hrozícího kolapsu společnosti i života na planetě. V tomto smyslu navazuje na poznatky, vyplývající již z vášnivých diskusí mezi marxisty vedených ve 20. století a dospívajících k závěru, že revoluce s objevením se monopolního kapitalismu a imperialismu již nemůže být předčasnou.⁷ Tím méně může být předčasnou v éře kapitalismu globálního, který vstoupil na práh třetího tisíciletí.

V důsledku svého nerovnoměrného vývoje zažehává kapitál různá nová ohniska odporu. Dopouštěli bychom se chyby, kdybychom sázeli výlučně na možnost, že kapitalismus vyprodukuje síly, které ho dokážou odstranit relativně bezbolestně a včas.⁸ Nebrali bychom vážně a přehlíželi krajně nebezpečné formy ohrožení, které může vyvolat při dnešní propojenosti světa neoimperialistická arogance.

Není příliš pravděpodobné, že v nejbližším období jednotlivé krizové jevy vyústí v náhlý totální hospodářský a politický kolaps, z něhož se po krátkém období chaosu nakonec vynoří nově sociálně a politicky organizovaná společnost. Lze spíše očekávat, že se pod tlakem událostí budou postupně otrásat a přetvářovat jednotlivé opěrné sloupy kapitalistického hospodářského a politického systému, budou pokusně nahrazovány jinými, i za cenu rizika oslabení jeho systémové konzistence. Kapitalistický systém bude stále labilnější, méně schopný získávat podporu, stále více se, podobně jako starý Řím, bude udržovat při životě za cenu integrace prvků likvidujících jeho systémovou kvalitu, až nakonec skončí svou pouť na smetišti dějin.

Strašidlo gradualismu

V diskusích o formách přeměny směrem k nekapitalistické společnosti získává stále větší pozornost přístup, který je velmi nepřesně charakterizován jako „gradualismus“. Podle některých vykladačů gradualistický přístup počítá pouze s postupným zvyšováním kapacity sil usilujících o hluboké sociální změny, a to v parlamentu i v aktivitách mimoparlamentních. Předpokládá, že bude docházet k postupnému „vrůstání nového obsahu do původních, starých forem“. Bude tak:

- umožňováno pracujícím učit se odpovědnému chování vlastníka podporou různých forem participace (účasti), podílnictví na řízení a na zisku, samospráv, vklady do nedělitelných penzijních aj. fondů – tedy vesměs forem existujících a

rozvíjejících se již v rámci kapitalismu, zatím samozřejmě limitovaných mírou ochoty vládnoucích vrstev je strpět;

- podporován sociální stát;
- možné, aby socialistická revoluce vyrůstala z revoluce demokratické, z vystoupení mas lidí proti politické tyranii, či z revoluce národní, z boje za obnovu národně státní suverenity;
- zvyšována obecná kulturnost ve společnosti.

Komentátoři tzv. gradualistického přístupu však již neuvádějí, resp. dostatečně nezdurazňují, že tento přístup:

- vychází především z historicky mnohokrát zopakované zkušenosti, že tlak objektivních krizových jevů systému na vládnoucí třídu nutí alespoň její flexibilnější složky překračovat rámec systému a přejímat prvky, které možná v krátkodobé perspektivě jakoby řeší problémy systému, ve skutečnosti však systém dlouhodobě podkopávají;
- počítá s rozpory a konflikty uvnitř samotné vládnoucí třídy, které přibližují konec systému;
- počítá i s určitou legitimizací úsilí mimosystémových složek a subjektů, která napomáhá méně bolestivému průběhu přechodu od systému k systému nástupnickému;
- počítá v prvé řadě s určitou vžitostí humanistických hodnot a forem mírového soužití lidí, která dále omezuje manévrovací prostor těch rigidních složek vládnoucí třídy odcházejícího systému, které se řídí filozofií „po nás potopa“;
- počítá s tím, že již vzhledem k vývoji vojensko-technické stránky války přestává být válka, včetně války občanské, efektivním prostředkem pokračování politiky;⁹
- počítá i s tím, že s přezráváním kapitalismu se rozvolňuje v minulých dějinných etapách striktní determinace různých rolí člověka jeho rolí třídní, jeho určením „průměrného třídního individua“, a objevuje se možnost nabídnout i individuům z třídy krácející k zániku atraktivní individuální životní perspektivu oslabující jejich třídní odhodlání jít až do krajnosti.

Gradualistický přístup v širokém pojetí ovšem neznamená:

- že lze krok za krokem, bez kvalitativních změn, téměř nepozorovaně vklouznout do socialismu. Ke schopnosti uskutečňovat revoluční změny je nutná i specifická průprava sil, které o takovou změnu usilují;
- že lze bezbolestně využívat základních zákonů země, ústav, formulovaných k podpoře a prosazování zájmů velkých vlastníků výrobních prostředků.

V této souvislosti se jako neobyčejně významný moment pro prognózování forem revolučního procesu, včetně možnosti vyhnout se v dalším vývoji k socialismu drastickým formám třídního boje pošlapávajícím práva individuí a demokratické svobody, jeví Ransdorfov objev tří etap vývoje každé společensko-ekonomické formace vycházející z myšlenek Hegela i Marxe, který lze do značné míry aplikovat i na proces překonávání kapitalismu a vznik společensko-ekonomické formace komunistické.

M. Ransdorf charakterizuje především situaci, kdy při nízké zralosti podmínek pro vznik nové formace dochází k menšinovému, omezenému průlomu. Nová formace ve své nezralé podobě, jako tzv. „werdende Form“ přebírá a přeměňuje prvky (rysy, struktury) starší formace a přeměňuje je ve své vlastní „organické“ tělo, její vlastní prvky, rysy a struktury zůstávají v menšině. Formace se nedokáže pohybovat na svých vlastních základech. „Je dokonce nucena k překonání starých struktur zpočátku dovést k plnému výrazu jejich možnosti, dodělat úkoly staré vládnoucí třídy“.

Ve druhé fázi vznikání nové formace, ve fázi vzniklé formy („gewordene Form“) se dílčí, menšinové základní struktury mění v určující a dominující, prorůstající celým společenským systémem. Formace se mění v plně rozvinutý, organický celek, ve společenskou skutečnost. Současně se již ale objevují zárodky prvků, rysů a struktur, které objektivně směřují z formace ven a překračují ji. Jak uvádí M. Ransdorf, „odhalení základního rozporu vede k nutnosti plně rozvinout sféru zprostředkování a ta výrazně přesahuje přítomné (anticipace budoucího fixuje přítomné, ale zároveň je ruší)...“

Třetí fáze vývoje formace, tzv. fáze imperiální, už reaguje na narušenou jednotu produkčních vztahů a produktivních sil, neboť staré produkční vztahy ještě jistý prostor ponechávají, a to v zájmu dílčího využití výdobytků, rysů, struktur, které patří již budoucí formaci a které hranice dosavadního systému objektivně výrazně překračují. Uschopňují ji však k další existenci, vedle nové formace v její první fázi. Často jich využívá dokonce lépe, než nová formace sama.¹⁰

Dosud zvrtné stadium „werdende Form“ nové formace můžeme aplikovat na protosocialismus a protosocialistické drastické revoluce uskutečňující se za nepříznivých podmínek. Stadium „gewordene Form“ naopak můžeme aplikovat na období zralosti postkapitalistických vztahů uvnitř samotného kapitalismu a umožňující tak vysoce demokratický, humanistický a kultivovaný průběh revolučních přeměn. Uvědomíme-li si, že obě stadia mohou být v celosvětovém vývoji oddělena od sebe jednak časově, jednak imperiální fází kapitalismu, hovoří Ransdorfova teorie jak ve prospěch výše uvedených charakteristik protosocialismu, tak ve prospěch právě zmíněného gradua-listického přístupu k současnému revolučnímu procesu. Už proto je třeba Ransdorfovu teorii důkladně studovat.

Problém krizových zauzení a sociálních výbuchů

Střízlivá analýza a prognóza forem zániku kapitalismu, chápaného jako proces sociální revoluce, samozřejmě nevyklučuje možnost náhlého, násilného převzetí rozvrácené či povalené moci kapitálu v konkrétní zemi či regionu některou organizovanou sociální skupinou (ne nutně levicovou) na kterémkoli stupni jeho rozpadu, tedy případ, kdy takzvané „moc leží na ulici“.¹¹ Nepovažujeme však tento případ ani za šťastný, ani za pravděpodobný. Za šťastný jej nepovažujeme zejména proto, že hrozí opakováním alternativy, kterou historie vyzkoušela a odvrhla v protosocialistických revolucích, kdy důsledkem podobných situací bylo rychlé konstituování nové vládnoucí třídy řídicího aparátu, a to za podmínky, kdy široké masy nebyly na revoluci připraveny, nedokázaly ji dostatečně podpořit, nemluvě již o možnosti, že reálně

přeberou moc do svých rukou. V těchto případech naopak docházelo k intenzivnímu odporu bývalé vládnoucí třídy, který novou moc značně destabilizoval a napomohl rozvoji neúnosných forem nejprve „revolučního“, později však již spíše všeobecně kontraproduktivního teroru.

Je třeba brát vážně názory, které poukazují na zrychlený vývoj negativních tendencí ve vývoji kapitalismu, na zostřování jeho rozporů a nevypočitatelnost důsledků řady tendencí (tendence k devastaci životního prostředí, ohrožení světového míru agresivitou globálních mocností, zejména USA, destruktivní vliv terorismu či neofašismu). Je třeba objektivně, nicméně kriticky reflektovat určitou revoluční netrpělivost danou skutečností, že milióny lidí trpí zbytečně, protože hmotnými i kulturními prostředky k vyřešení mnoha problémů lidstvo již disponuje. Různé levicové složky na vstup na cestu k socialismu nechtějí a – jak zdůrazňují – ani nemohou čekat (viz heslo Komunistické strany Jihoafrické republiky: Socialismus je budoucnost lidstva, budujme ho teď.¹²). S těmito tendencemi je nutné počítat a nelze je apriori odsuzovat.

Řada ohnisek (občanské) nespokojenosti, jak je představují války a jejich důsledky, ekologické ohrožení, ostré společenské rozdíly (které reprodukuje tísnivou situaci třetího světa a ostrou sociální diferenciaci i v nejvyspělejších zemích kapitálu), politické diktatury (fašismus) - to vše rozšiřuje možnost neočekávaných vzpour, útoků a vážných sociálních výbuchů doprovázených násilnými akty. Vznikají tak „explozivní komunity“, které reagují na stoupající vratkost systému jako celku a současně ji prohlubují. Z takovýchto explozivních, atakujících ohnisek může dojít k překvapivým útokům a k případným závažnějším a dokonce i trvalejším úspěchům. Atakující mohou více méně úspěšně reagovat, unikat či uhýbat snahám o koordinovanou „pacifikační“ a kontrarevoluční akci. Je však otázkou, nakolik mohou úspěšně provést kroky vedoucí k vytváření podstatných podmínek pro socialismus.

Je vysoce pravděpodobné, že se kapitalismus bude bortit nerovnoměrně, se zastávkami a dílčími návraty zpět, než konečně po „porodních bolestech“, trvajících dlouhá desetiletí (jak očekával K. Marx a později také R. Luxemburgová) vykrystalizuje a ustálí se nový společenský systém, odpovídající novým životním podmínkám lidstva.

Časové dimenze přechodu (kontinuita a pulzace sociálního času)

Významnou roli bude hrát časový faktor, a to v závislosti na řadě specifických podmínek existujících v jednotlivých zemích i v makroregionech (např. v Evropě, Latinské Americe, Číně apod.). Analýza současného stavu světa a různých pokrokových a alternativních hnutí, nevyjímaje hnutí komunistické, nasvědčuje zatím spíše tomu, že půjde o období relativně dlouhé, že se nacházíme na jeho počátku.¹³ Může se ale projevit pulsace sociálního času, s tím, že mohou nastoupit dny a měsíce, které vydají za roky a desetiletí.¹⁴

Vztah revoluce a reform

S otázkou pojetí revoluce velmi těsně souvisí a neobyčejně se aktualizuje otázka vztahu revoluce a reform.

Jak bylo uvedeno, procesu socialistických změn, vytvářejících v politice podmínky pro nový kvalitativní stupeň vývoje společenského ekonomicko-vlastnického sektoru, předcházejí etapy, ve kterých podmínky pro socialistický vývoj vznikají ve svých zárodečných formách, kvalitativně zrají a jejich rozsah a dosah se zvyšuje.

Současná strategie revolučního hnutí předpokládá stále těsnější spojení, vzájemné doplňování a podmiňování reforem a kvalitativních, revolučních změn. Reformy nelze rozhodně odmítat (pod záminkou, že „kapitalismus přece nebudeme reformovat“), jde-li o možnost využít příležitosti ke zlepšení života lidí, zejména neprivilegovaných vrstev. Je dokonce možno konstatovat, že z dlouhodobého hlediska každá reforma přijatá v jejich zájmu oslabuje kapitalismus a nahrává tak jeho odpůrcům. Politiku revolučního subjektu ovšem nelze utopit v pragmatických reformách, které nemají vnitřní logiku, nesměřují k zásadním změnám, byť i v dlouhodobější perspektivě. Mají-li se požadavky na reformy prosadit, musí mít ucelenou podobu. Musí přinášet postupná a současně původní, originální, inovační a také proveditelná řešení („od odporu k projektu“). V nich jsou odlišovány akce kontinuitní, vedené za dlouhodobé, zásadní cíle, a akce spíše obranné a dílčí, směřující k cílům specifickým a krátkodobým.¹⁵

Otázka moci

V pojetí socialistické revoluce má značný význam otázka politické moci. V této otázce se nahromadilo nejvíce pozůstatků minulého pojetí, ve kterém i klasikové byli příliš poplatní dějinným limitům a omezeným poznatkům z vývoje v době „prehistorie lidstva“. Vzhledem k tomu tato otázka pro mnohé příslušníky a sympatizanty komunistického hnutí zůstává otázkou zásadní.

V procesu sociální revoluce znamenaly až dosud změny politické moci vždy poměrně hluboký zásah do jejího průběhu. Bez jejího „dobytí“ a uplatňování nebyla možnost společenský řád úplně přebudovat (jak se R. Luxemburová obrazně vyjádřila: „vylopnout jádro socialistické společnosti z kapitalistické skořápky“). A nejen to, dlouho se uplatňoval názor, že její získání je nejen výchozím bodem, ale také „konečným cílem“ každého dějinného období, protože umožňuje bránit a ubránit změny proti snahám je znovu zvrátit.¹⁶

Z těchto úvah se však postupně zrodila i značně zjednodušená představa, která rozhodně nebyla významným činitelům dělnického hnutí vlastní, že politická revoluce je nejen výchozí, ale také v podstatě jednorázové vystoupení.¹⁷

V tomto, dnes zastaralém, pojetí se otázka politické revoluce koncentrovala do otázky „kdo s koho“, do zteče (namnoze v podobě ozbrojeného střetu), k němuž mělo docházet v souvislosti s krajními otřesy, např. válečnými událostmi či alespoň značně vystupňovaným napětím v příslušné zemi.¹⁸ Takové chápání dějinného zvratu pak podněcovalo a ospravedlňovalo snahu získat moc jen pro ni samotnou, rodilo abstraktní usilování o moc „jako takovou“.

Zrodila se tak zjednodušená „strategie dvou kroků“, přičemž prvním krokem bylo uchopit státní moc a dalším pomocí této moci změnit společnost a vlastně i celý svět.¹⁹

Praxe ukázala poměrně časté úspěchy prvního kroku, tj. uchopení moci. (Tak tomu bylo jak při dobytí Zimního paláce v Petrohradě, tak při prosazení demise reakčních ministrů v únoru 1948 v ČSR.) Úspěšnost takového kroku v různých zemích nebyla jen dílem dovedné strategie, ale také důsledkem nesnesitelnosti poměrů, s nimiž se lidé již nebyli ochotni smířovat. V dalším kroku, při využívání moci k přestavbě společnosti, se však velmi často ukazovaly problémy. Nezřídka se tak prokazovalo, že otázka získání a využívání moci je sice nezbytným, ne však postačujícím předpokladem pro „vyloupení socialistického jádra z kapitalistické slupky“ a pro dosažení úspěchů v socialistické výstavbě. Vynořovaly se pochyby, zda možnost úspěšně provádět zásadní změny v různých oblastech života společnosti je opravdu podmíněna jakýmsi prvotním jednorázovým převzetím politické moci.

Uchopení moci totiž pomáhalo konstituovat novou vládnoucí třídu a oddělovat ji od mas, ze kterých vzešla. Navíc, zákony moci, relativně autonomní a procházející beze změny různými společensko-ekonomickými formacemi, vedly v počátečních stádiích vývoje nového systému k urputným střetům uvnitř nové vládnoucí třídy, projevujícím se množstvím zbytečných obětí, a to nejen mezi privilegovanými vrstvami, ale mezi nejširšími vrstvami společnosti. V tomto smyslu se ve vývoji směrem k protosocialismu zdiskreditovalo období politických procesů a způsobilo těžko vyčíslitelné škody ve vědomí celých generací.

V této souvislosti je nutné zkoumat i případné jiné možnosti, vracet se k historickým zkušenostem, včetně těch, které lidstvo získalo v době revolučního přechodu od feudalismu ke kapitalismu. Podmínky pro revoluci tu dozrávaly v lůně feudální ekonomiky a vedly k postupným změnám třídní struktury. Politické konflikty, revoluce a občanské války celý proces spíše dovršovaly a uzavíraly a nezřídka probíhaly v několika etapách (Francie).

Zkušenost ze „strategie dvou kroků“ potvrdila, že formy politické moci je nutné využívat promyšleně, ke konkrétním opatřením, spojovat rozbor funkcí a kritiku systému s projekty alternativ, se zásadovým a pružným postojem. Skutečně obecně prospěšný smysl opatření je vždy nutno posuzovat se zřetelem k reálně se uplatňujícím zvláštním zájmům, a to v demokratických procedurách.

Důraz je tak kladen na „měkké“ formy moci, na získávání, udržování a posilování pozic a vlivu na základě trvale společensky prospěšné a společností stále oceňované činnosti.

Zvláště pozorně je nutné vnímat a důsledně respektovat dialektiku vztahů a změn v ekonomicko-vlastnické a politické oblasti, kterou postihují kategorie „prvotnosti ekonomiky vůči politice“ při současném „prvenství politiky před ekonomikou“.²⁰ Rozhodující je, aby stále větší moc v rozhodujících sociálně ekonomických procesech získávali samotní pracovníci, právě tak jako ve státě a v občanské společnosti skutečně všichni občané.

V zemích, které prošly první historickou formou socialismu, se negativně projevovala zvláště skutečnost, že se v tomto společenském systému věnovala nedostatečná pozornost rozvíjení reálné vlastnické aktivity dělnické třídy a dalších neprivilegovaných vrstev, že se zde dělníci nestávali skutečnými hospodáři na svých pracovištích

a podílníky na politické moci. Této skutečnosti vydatně využily různé skupiny pravcového disentu, které převedly dělníky pod vliv buržoazie, ze kterého se dnes velmi těžce dostávají. Je tudíž třeba více sázet na prvotní a určující vývoj ekonomiky, v níž budou narůstat předpoklady pro socialismus již před zásadní změnou kvality politické moci. Široké vrstvy zaměstnanců i drobných a středních podnikatelů v ní budou získávat významné zkušenosti pro zapojení do řízení společnosti a prosazování se jako vedoucí vlastnická i politická síla. Je však samozřejmé, že vývoj ekonomiky musí probíhat za aktivní, koncepční a organizátorské role politiky pokrokových sil, která bude razit cestu ekonomickým procesům a prosazovat změny, jež budou pro takový postup příznivé.

Úloha násilí v kvalitativní změně

Diskuse o vztahu reforem a revoluce mají leckdy bezprostřední návaznost na diskuse o úloze násilí v novodobém revolučním procesu.²¹ Současný svět dává dost příkladů toho, že vládnoucí struktury rozhodně pasivně nesledují a už vůbec nijak nevítají snahy pokrokových a alternativních sil prosadit nutné společenské reformy, natožpak pokusy o podporu ohnisek, z nichž by se rodily revoluční přeměny. Prosazování socialismu bude samozřejmě doprovázeno názorovými, ideologickými střety a nutno předpokládat, že bude kladen i mocenský odpor. V kterémkoli momentě společenského vývoje směrem k socialismu je možno očekávat, že ze strany vládnoucí třídy dojde k násilným, ozbrojeným excesům, že tato vládnoucí vrstva vnutí pokrokovým silám formu násilného konfliktu.²²

U některých příslušníků revolučních a pokrokových sil proto vzniká hluboce nesprávná, fatalistická představa o tom, že jakýkoli pokojný vývoj směrem k socialismu není možný, že otevření cesty k socialismu je možné jenom ozbrojeným konfliktem, případně v důsledku vnějšího zásahu, např. v průběhu válečných událostí a v jejich důsledku.²³ Procesy probíhající bez násilí ve formě ozbrojených střetů a jednorázových politických zvratů se považují za jakési zběhnutí z pole třídních srážek. Z toho jsou pak vyvozovány i nesprávné představy o samotném modelu socialismu. Je zpochybňováno „přílišné“ spoléhání na demokratické procedury, naopak je považována za nezbytnou „vláda silné ruky“ a opětné vnucování vůle jakési elitní menšiny využívající i masových represivních opatření.

V takových představách se projevuje především obrovská necitlivost k historickým skutečnostem, neschopnost pochopit, že lidé v dějinách řeší své problémy různými prostředky, ale že ani vládnoucí třídy a jejich představitelé nemohou volit tyto prostředky libovolně.²⁴

Třídní boj má v různých historických obdobích různou podobu a rozhodně jej nelze ztotožnit jen s násilnými formami uplatňovanými vůči konkrétním příslušníkům reakčních tříd. Vztahy tříd nelze redukovat jen na střet, který pohání touha dosáhnout cíle co nejrychleji, bezprostřední akcí. Jakási „přímá zteč“ třídních pozic protivníka ne vždy přinášela a přináší skutečné, dlouhodobé či trvalé výhody. Takové střetání však také nemůže být odstrkáváno stranou jako „surový“ jev, nemá-li se základem snah stát prázdná fráze o „spravedlnosti“.²⁵

Hledání nových možností postupu, který by vedl k zužování prostoru pro globální superkapitál, je neslučitelné nejen s jakýmkoli doktrinářstvím, ale také s přizpůsobivou „reálpolitikou“. Nenastupuje bezkonfliktní reformistická idyla. Připomínáme, že do ostrých střetů budou pracující tlačeni samotnými neradostnými skutečnostmi globálního kapitalismu.

Síly starého pořádku přitom nebudou požadavkům změn pasivně přihlížet. Budou svá privilegia nejen obhajovat, ale o jejich uchování také všemi způsoby bojovat.

Moc současné globální buržoazie je značná. Vývoj k socialismu však bude charakterizován řadou dílčích faktorů a rozporů, které jí budou postupně zabraňovat použití násilí. Budou v jejich řadách vyvolávat diferenační tendence, ústup před požadavky reformem a v rámci jejich možností i pokusy o další racionalizaci systému, kterých může organizované hnutí lidových mas dobře využít. Nové technologie vedení války a nové formy terorismu ostatně ukazují, že válka postupně přestává být schopna sloužit k „pokračování politiky jinými, násilnými prostředky“ (krach USA v Iráku a Afghánistánu). Na druhé straně přináší vědecký a technický vývoj, zejména vývoj v oblasti informačních sítí, pokrokovému hnutí řadu nových prostředků, jak působit na rozhodování vládnoucích elit a jak blokovat jejich nežádoucí aktivity. Samozřejmě, i pro revolucionáře platí Leninova teze, podle které musí být revoluční hnutí vždy připraveno na jakékoli formy boje.²⁶

Nelze tudíž ani zcela přecházet možnost „přímé cesty“. Revoluční hnutí (včetně národně osvobozenického) nemají často při svém prvním kroku jinou možnost, nemají-li se nechat protivníkem rozdrtit, i když získají často jen problematickou šanci přeměny rozvinout či dokonce dovršit.

Jak se mohou revoluce bránit?

Revoluce, jako vrcholně demokratický akt sociální většiny, se musí umět bránit. Sociální revoluce jsou demokratickým aktem, projevem lidové vůle. Úspěšnou je obrana revolučních změn za tři předpokladů: Musí prokazovat vznik vyšší úrovně demokratismu než odmítnutý režim a schopnost bránit se demokratickými metodami; musí brát v úvahu regionální i globální podmínky a opírat se o internacionální solidaritu; a konečně, musí usilovat o průnik do hlubinných vrstev společnosti. Základní formou obrany revolučních vymožeností jsou úspěchy v socialistické výstavbě.

Pro vývoj k socialismu by byla cesta násilí a války mimořádně škodlivá, ne-li smrtelná. Takový vývoj naopak není možný bez demokracie a široké podpory mas.²⁷

Úvahy o cestě ke změně současné společnosti a vytvoření předpokladů pro vývoj k socialismu nám připomínají mimořádnou naléhavost a aktuálnost myšlenek klasiků o vztahu demokratické a socialistické revoluce. Lenin řešil tyto otázky v podmínkách zaostalého Ruska s přetrvávajícími feudálními přežitky, kdy boj za jejich odstranění měl plynule přerůst do boje za socialismus.²⁸ Dnes se dostáváme do situace, kdy buržoazie přeměněná v globální buržoazii ve značné míře svůj demokratický potenciál ztrácí a boj za demokracii se fakticky stává bojem za socialismus. Hranice mezi oběma typy revoluce mizí, ve srovnání s Leninovou dobou mají obě revoluce nejen společného hegemonu v podobě dělnické třídy a dalších vykořisťovaných vrstev, ale i

společného protivníka. Táž síla, která brání rozšiřování a kultivování demokracie, brání i systémové změně společnosti. Její porážka ve sféře všeobecně demokratických úkolů zahrnujících i rozšiřující se podíl na vlastnictví výrobních prostředků bezprostředně otevírá cestu k socialismu. Pro pokrokové a revoluční síly zde ovšem vzniká významný závazek – vývoj k socialismu a socialismus sám nemůže v žádném případě představovat nižší stupeň demokracie, než je ten, který je nucena strpět globalizující se kapitalistická společnost. Pokud by se tak stalo, byla by porážka nového historického pokusu o socialismus neodvratná.

Možnosti socialismu v podmínkách růstu celosvětových styků (globalizace)

Socialismus nemůže být dovršen v jedné zemi, ale nemůže také vzniknout na celém světě naráz.

Nezbytnost velkého politického a ekonomického celku pro uskutečňování a zejména dovršení zásadních přeměn byla vždy jejich významnou podmínkou. Její nezbytnost v současnosti narůstá.

„Budování socialismu v jedné zemi“ může dnes být bez dalšího sotva úspěšné v malých a středních státech, které jsou vpletené do globální ekonomiky a nadnárodních struktur. Jejich trh je zcela závislý na výkyvech globálního trhu a nemůže jej významněji ovlivňovat (nemluvě již o mocensky závislém postavení takového státu). Pokud by měl mít socialismus šanci v jedné zemi, musela by to být země typu USA, Ruska, Číny či blok zemí, jako je Evropská unie. Příznivější podmínky tu nabízí evropská forma kapitalismu, se svým poměrně rozvinutým výrobním způsobem, ale také se svou rozvinutější sociální politikou a tradicí revolučních, socialistických hnutí. Evropocentrismus by ale takové snahy spíše poškodil.

Nepochybná je možnost socialistické revoluce v jedné zemi. Na cestu k socialismu budou častěji vstupovat země, které jsou kapitalistickými poměry silněji postižené, tj. země menší, chudé. Otázku hlubokých přeměn a převzetí politické moci řeší každá taková země samostatně. Varovat, odstrašovat před takovým postupem a znevažovat jej je nepřijatelné.

Pokrokový politický subjekt by neměl znevažovat, omezovat či dokonce napomáhat při blokování reformních či revolučních procesů v určité zemi či makroregionu, s odkazem na nutnost, aby byly nejprve vytvořeny podmínky v širším rozsahu. Jakýkoli krok dopředu, který logicky vyplyne ze situace v příslušné zemi či makroregionu a který bude odpovídat vědomí a organizaci, ke které dozrály masy, musí být učiněn.

Výchozí podmínky, různá vývojová stadia podmiňují také skutečnost, že existuje různé plynutí času v různých zemích a regionech (existuje multiplicita sociálního času). Právě tyto okolnosti ovlivňují mnohost konkrétních forem (modelů) socialismu.

Nezávislý, alternativní postup může trvat i řadu desetiletí a může přinést občanům, pracujícím lidem řadu vymožeností. Může být také výzvou k následování. Jeho úspěch závisí na objektivních podmínkách, ale také na odpovědném a dovedném jednání subjektu revoluce (v jedné ze „sociálních laboratoří“, kterou fakticky taková situace představuje).

V této souvislosti nelze dost zdůraznit potřebu studovat a respektovat specifiku přechodové etapy ve Venezuele, v JAR a v řadě dalších zemí, které volí levicovou orientaci. V nich se prakticky ověřují různé možnosti cesty k nekapitalistické společnosti v podmínkách kapitalistické globalizace. Ověřuje se reálný význam a dosah zamýšlených a uskutečněných operací.²⁹

Vzniklé trvalejší hodnoty by měly být uchovány a podle možností dále rozvíjeny. Pokrokový či revoluční subjekt pouze musí zvážit prostředky, které použije a které musí odpovídat dané historické odpovědnosti pokrokových sil.³⁰ Tyto síly by měly usilovat o to, aby z dané aktivity v případech protireakce pravice zůstaly některé trvalejší momenty, které bude možno dále rozvíjet.

Šanci na dovršení výstavby socialismu, na jeho dobudování však mají země, kde je civilizační rozvoj v kapitalistické formě v okamžiku startu nejvyšší. Dosavadní poznatky a zkušenosti ukazují, že úspěšná socialistická výstavba předpokládá její organizaci ve velkém životaschopném ekonomickém i politickém celku účinně se prosazujícím v globalizovaném světě. Roli tu hraje nejen velikost území, ale zejména celkový potenciál (včetně přírodních zdrojů), ekonomický výkon a celkový celosvětový dosah a vliv, jehož může taková země dosáhnout. Z tohoto hlediska se na základě zkušeností konkretizuje závěr, že „nemůže k dobytí politické moci dělnickou třídou nikdy dojít »předčasně«“.³¹

Vzhledem k nadnárodnímu charakteru kapitálu jeví se zatím jako nejpříznivější případ, kdy by hnutí formující alternativní ekonomické a společenské struktury mělo rovněž nadnárodní, globální charakter. Z tohoto hlediska je vytváření podmínek pro socialismus nedílně spojeno s procesem regionální i celosvětové integrace, bez ohledu na to, že tato integrace probíhá v rámci kapitalistických společenských vztahů a obrací se proti národním zájmům řady menších zemí a národů.

Pokrokové síly se obracejí proti sociálně destruktivním důsledkům postupu globální buržoazie, nikoli proti tomu, že odbourává překážky volného celosvětového pohybu výrobních sil, styků a kontaktů lidí, překonává různé formy zaostalosti, uzavřenosti a omezenosti, odstraňuje různé přežitky starého nastřádané v průběhu historického vývoje.³² Pokrokový subjekt usiluje o to, aby toto odbourávání překážek celosvětové integrace nevedlo ke zhoršování sociálního postavení lidí, k prohlubování nerovnosti, útlaku národů a menšin různého typu. Prosazuje své pojetí integrace založené na principech demokracie, sociální spravedlnosti, suverenity a rovnoprávnosti národů a národností.

Schopnost alternativního či revolučního hnutí sladit a integrovat zájmy občanů zemí různého typu k dosažení společných, dlouhodobých cílů je významnou podmínkou pro socialismus.

Obecné, zvláštní a jedinečné rysy kvalitativní změny

Velmi složitou otázkou je, jak konkrétně aplikovat dialektiku podstaty a jevu, obecného, zvláštního a jedinečného v otázce samotného modelu socialismu. Je jisté, že jak utváření tohoto modelu, tak podmínek pro jeho realizaci v každém jednotlivém případě (např. i ve velké oblasti světa) bude mít řadu jevových forem, řadu zvláštnos-

tí, národních či regionálních specifických rysů. Různé výchozí pozice vyvolají i různé podoby jak přechodného období, tak socialismu. Negativní zkušenosti s vnucováním jediného modelu první historické formy socialismu jsou pobídkou pro důsledné respektování těchto zvláštností a specifík. Na druhé straně však tyto mnohotvárné jevy formy budou mít společnou podstatu (v reálném zespolečnění, zejména práce a výroby). Tuto společnou podstatu nelze relativizovat a odmítat např. s odvoláváním se na to, že modelů může být neomezené množství a že je nelze nijak srovnávat a hierarchizovat.³³ Společnou podstatu měla i první historická forma socialismu v různých zemích, měl ji kapitalismus i ještě starší společenské řády.

Bezprostředně je ovšem vývoj světa i vývoj kapitalismu jako dominující společenské formace ještě příliš roztržštěný a nerovnoměrný, takže tato společná podstata příliš zřetelně do popředí nevystupuje. Různé země světa měly různé startovací čáry a stojí před velmi rozdílnými úkoly. V zájmu reálného vybědnutí z krize kapitalismu a kvalitativní změny společenské formy ji však nelze nerespektovat.

Subjekt kvalitativních změn

Dějiny mají svou logiku, nikomu však nestrání. Jestliže sice zvolna, se zákruty a pro mnohé nepozorovaně směřují pokrokovým směrem, pak je to také dílo subjektu, který do dějů zasahuje, jeho tvořivých schopností, strategického umění, které osvětluje.

Náročnosti úkolů zatím příliš neodpovídá stav sil, které by se úkolu měly ujmout. Subjektivní činitel postupně obnovuje a v nové situaci hledá další, nové ideové inspirace a nové způsoby organizace.

Dělnická třída dnes usiluje o vymanění z podřízeného postavení vůči kapitálu a posílení svých pozic a vlivu za těžších podmínek než dříve. Kapitál nejen zvyšuje tlak na její pracovní a existenční zajištění, ale využívá také dalších možností, jak staré a nové složky námezdních pracovníků korumpovat a postavit navzájem proti sobě.

Řady těch, kteří se nesmiřují s daným uspořádáním, jsou dnes doplňovány uskupením z různých společenských skupin a vrstev, které si postupně uvědomují ohrožení, jež jim globalizace ve své kapitalistické formě přináší. Subjekty, spjaté s dělnickým hnutím, k nim hledají cestu a snaží se tak obohatit klasické formy působení o nové ideové inspirace a organizační možnosti.

Zásadní objev o historické úloze, kterou sehrává při přeměně společnosti dělnická třída, má nadále plnou platnost. Dělnická třída plní svou historickou roli tím, že ruší vykořisťování, soukromé vlastnictví výrobních prostředků i starou společenskou dělbu práce, že ruší i sama sebe a vytváří beztrždní společnost. Nemůže nic fixovat jen pro sebe, nemůže osvobodit sebe sama jinak, než když zároveň osvobodí celou společnost. Teprve tehdy se také sama úplně zruší.³⁴

Vzhledem ke směru, kterým se od Marxových a Leninových dob posunula sociální struktura společnosti, však bude mít revoluční pohyb už sotva podobu klasické proletářské revoluce. Její původní sociální subjekt, proletariát, prochází závažnými změnami. Mění se počet a struktura námezdních pracovníků a dělníků, povaha a or-

ganizace jejich činností, jejich vztah k podniku, regionu i společnosti, proměňují se i jejich kulturní a psychické vlastnosti.

Změny v početnosti oddílů dělnické třídy jsou sice významné, nikoli však rozhodující. Úbytek počtu průmyslového proletariátu v rozvinutých zemích je navíc doprovázen jeho nárůstem při vývoji ekonomiky v různých zemích rozvojových. Proces proletarizace obyvatelstva planety v průběhu globalizace nesporně dále postoupí. Problém však s růstem počtu „autentického“ proletariátu v nerozvinutých podmínkách nemizí.

Na změny v historickém poslání dělnické třídy nemají zásadní vliv ani závažné proměny její profesní struktury. Nelze ovšem přehlížet, do jaké míry narušuje vědeckotechnická, informační revoluce původní formy velkovýroby a tím i původní předpoklady organizovanosti. Působí na vznik nových forem komunikace, s jejichž pomocí je nutné hledat nové způsoby pěstování sounáležitosti a utváření společného zájmu.

V minulosti naplňovaly tuto Marxovu, ale i Engelsovu a Leninovu představu klasické profesní skupiny industriálního proletariátu. Tyto skupiny tvořily svými specifickými rysy (netvůrčí práce obsluhy stroje, organizovanost, soustředění ve velkých kolektivech) základ původních forem úspěšného odborového a politického hnutí. Dnes se jejich povaha a tím i povaha revolučního subjektu mění.

V podmínkách, kdy se prosazují horizontálně spletané sítě a fúze doprovází decentralizace, se kapitál zbavuje nákladů na námezdní sílu, pracovní kolektivy se fragmentarizují, pracovní proces se stále více individualizuje. Zaměstnanci ztrácejí pevný, trvalý status. V rámci tzv. flexibilizace práce jsou pracovní smlouvy krátkodobé, otevřené, často nejsou uzavírány vůbec. Pracovní proces se štěpí, pracovní síla je prodávána po částech v podobě různých úvazků ad hoc, trvalá práva a vymoženosti námezdních pracovníků jsou ohrožovány, o mnohé přicházejí. Ti, kteří obstáli, vědí, jak epizodická je jejich situace a s obavami čekají na další úder. Rozporný vliv na ně mají i různé formy formálního začleňování do vlastnických struktur („švarcsystém“, zaměstnanecké akcie apod.). Konzumní charakter společnosti způsobuje, že se více uzavírají při konzumaci statků i v práci. Od solidarity je odvrací i propracovanější „institucionalizace“ konfliktů a činnost kompromisnických odborů. To vše má značný vliv na jejich možnou roli subjektu hlubokých sociálních změn.

Zásadní změny proběhly také ve vnitřní struktuře dělnické třídy, zejména ve vyspělých zemích. Roste úloha pracovníků kapitalisticky provozovaných služeb (materiálních i sociálních), kteří představují daleko početnější a vlivnější skupinu, než klasický industriální proletariát. Vzhledem k některým nejasnostem v přístupu samotného Marxe však nebyli a nejsou řadou marxistických autorů za součást dělnické třídy považováni.³⁵

Rozpornost současného subjektu sociálních změn dotváří skutečnost, že s měnícím se profesním charakterem práce, který souvisí s vědeckotechnickou, informační revolucí, ubývá pracovníků ve skupině fyzicky pracujících, zvětšuje se podíl práce duševní. Skupina těch, kteří pro kapitalistu bezprostředně produkují nadhodnotu, se rozšiřuje o pracovníky v informatice, o „počítačový“ proletariát. Vznikající kognitariát neboli znalostní proletariát má všechny podstatné rysy třídního postavení shodné

s klasickým industriálním proletariátem (vykořisťování, odměňování z variabilního kapitálu, produkce nadhodnoty, postavení bez jakékoli vlastnické subjektivity). Objektivně se uchází o postavení nového³⁶ jádra dělnické třídy a perspektivního nositele její historické mise. S jeho existencí se tudíž nic nemění na tom, že práce je v celkové své masě na kapitálu závislejší.

Problémem ovšem je, že tyto nové a perspektivní skupiny dělnické třídy mají specifické pracovní podmínky, které silně působí na jejich životní způsob a mentalitu, což se projevuje v jejich sebezařazování. Klasické vrstvy dělnické třídy si i při prosazování vyšších úrovní konzumu uchovávají dichotomické vnímání společnosti, kterou rozdělují na privilegované („oni“) a diskriminované („my“). Nové vrstvy dělnické třídy jsou dnes ve velké většině ovládnuty ideologií buržoazie a nemají solidární třídní psychiku. Nespolehají na solidaritu, ale většinou jen samy na sebe a možnost individuálních kariér. Přesto obě tyto skupiny zůstávají objektivně nejprogresivnějším sociálním subjektem, o který se budoucí pokrokové či revoluční hnutí bude muset opírat, a to nejen v podmínkách vyspělých zemí, ale v celosvětovém měřítku.

Úloze současné dělnické třídy jako subjektu revoluce napomáhá skutečnost, že se dále objektivně sblíží s dalšími zaměstnaneckými skupinami, které tvoří její přímou součást. Také tyto skupiny jsou vykořisťovány, i když je možnost kořistění z jejich práce odvozována od čerpání a přerozdělování nadhodnoty, kterou vytváří dělnická třída. Jde o pracovníky obchodu, marketingu a reklamy, administrativy, peněžnictví a další. Ve svém postavení se s dělníky sblíží i skupiny zaměstnanců státu, samosprávy i institucí občanské společnosti vykonávající zejména různé sociální či obecně užitečné služby (úředníci, sociální pracovníci, vědci, lékaři, učitelé, kulturní pracovníci, pracovníci sféry informací a komunikace i skupiny vykonávající některé mocensko-správní a ideologické funkce, včetně policistů, pracovníků sdělovacích prostředků, kněžích apod.). Využívat sblížení v postavení těchto skupin pro koordinovaný a společný postup je nesnadným, ale významným úkolem strategie.³⁷

Postavení dělnické třídy jako subjektu změn nepodmiňují jen nosné a progresivní složky dělnické třídy a dalších zaměstnanců. I v těch nejvyspělejších zemích zahrnuje dělnická třída také skupiny postupně ustupující do pozadí, jako je klasický industriální proletariát, jakými jsou dělníci z maloburžoazních podniků, různí pomocní a přechodní nekvalifikovaní fyzici pracovníci poloproletářského charakteru. Přimykají se k nim i lumpenproletářské živly.

Situaci subjektu změn by mohlo příznivě ovlivňovat otevírání hranic pro přelévání pracovní síly umožňující výměnu zkušeností a přímou vzájemnou podporu. Zatím jí však spíše značně komplikuje. Dochází k přílivu legálních i nelegálních migrantů ze zemí „druhého“ či „třetího“ světa, přinášejících si různé etnické i náboženské zvláštnosti a stereotypy, které vedou ke střetům s většinovou populací a zejména brání jejich sjednocení s vyspělými skupinami dělnické třídy. Dělalí z některých z nich zálohu různých extremistických sil a vedou dokonce k jejich propojování se strukturami organizovaného zločinu.

K problémům, kterými dělnické revoluční hnutí trpí, napomohly i procesy, ke kterým došlo v sociální struktuře jako celku a které přispěly k jeho roztržitosti. V současnosti vystupuje více než kdy jindy do popředí osamělý, nejistý, úzkostí naplněný jedinec, který obtížně hledá cestu ke společenství a společnému prosazování zájmů.³⁸ Takový výkyv není jen projevem nerozvinutého či otřeseného sebevědomí, i když nejen dělnické, ale i národně osvobozenké a mírové demokratické hnutí ve světě bylo silně dezorientováno porážkou první formy socialismu v řadě zemí a dočasným vítězstvím a nástupem kapitalismu. U určitých vrstev je také projevem některých změn v přístupu k prostředkům, které je třeba k účinnějšímu sebeuplatnění zvolit.

Vystupňovalo se tak očekávání, vzrostla však i nejistota. Hranice mezi sociálními skupinami jsou rozmazanější, ale lidé se v každodenním životě často náhle ocitají na jedné či druhé straně předělů mezi třídními pozicemi, mezi bohatstvím a chudobou. Ostrá sociálně třídní diferenciaci se neotupila. Postavení, vývoj a orientace různých sociálních skupin a vrstev však silně ovlivňuje ideologie.

Dělnické hnutí zůstává v současné době velmi různorodým. Do popředí vystoupila různorodost zájmů, oslabila se úroveň vzájemné komunikace.

Širší spojenecký svazek

V rámci soudobého globálně kapitalistického světa existují i další významné složky potenciální široké antiimperialistické koalice, se kterými musí počítat jak pokrokové hnutí ve vyspělých kapitalistických zemích, tak jeho oddíly v zemích bývalého „druhého“ (socialistického) světa, jakož i světa, který se hlásí k socialismu dnes a a překrývá se zatím se zeměmi třetího světa.

Mezi tyto složky patří především maloburžoazie, která je ve vyspělejších zemích zahrnována do tzv. drobných a středních podnikatelů. Jde o vedlejší třídu, jejíž jevové formy se mohou i měnit, zejména pokud jde o rostoucí veličnost maloburžoazních podniků a počet zaměstnanců. Stále však naplňuje charakteristiky rozpracované zejména V. I. Leninem.³⁹ Maloburžoazní podnikatel se s kapitalistou shoduje tím, že je vlastníkem výrobních prostředků (u řady z nich je toto vlastnictví pouze fiktivní), může mít dokonce i větší počet zaměstnanců. S dělnickou třídou se shoduje tím, že sám pracuje. Nadhodnotu, kterou vytváří sám se členy své rodiny, případně s dalšími zaměstnanci, mu i dnes odebírá na trhu velký kapitál, který vyrábí, resp. poskytuje služby podstatně laciněji a díky tomu diktuje tržní ceny. Probíhá tak osudová diferenciaci na část, která v konkurenci s velkým podnikáním obstála a stala se i jeho součástí, a na podstatně početnější část, kterou konkurence zdecimovala a vytlačila do míst, o jejichž obsazení neprojevuje kapitalistický podnikatel vážnější zájem.

V řadě zemí světa zůstává svým objektivním zájmem, potenciálně či dokonce velmi aktuálně, spojencem pokrokového hnutí rolnictvo. Zejména ve vyspělejších má rolnictvo charakter maloburžoazní a týkají se ho problémy spojené s krizí středních vrstev. Nalezneme v něm však i různé skupiny na přechodu k dělnické třídě. V třetím světě existují skupiny vykořisťované polofeudálními až otrokářskými metodami. Zejména v takových regionech může mít rolnictvo, např. z řad různých utlačovaných

či přehlížených národností, značný revoluční potenciál. Nelze však nevidět možnost zneužití jeho zoufalé situace, zaostalosti, výbuchů hněvu superradikalistickými či dokonce teroristickými uskupeními a především jeho obrovskou zaostalost až negramotnost ztěžující mu účast na tvorbě a uskutečňování projektu socialismu.

S globalizací došlo v tradičních oblastech malého a středního podnikání, zvláště s růstem konzumace zboží a služeb, k silným sociálním turbulencím. Do sektoru služeb proudí stále další skupiny. Jisté možnosti tu získávají ti, kteří mohou nabídnout schopnosti a nápady (od manažerů a reklamních pracovníků přes stavební inženýry a moderátory až k režisérům, sportovcům a hvězdám popu), pokud si najdou zdatné provozovatele a movité zákazníky. Nadnárodní korporace mnohým z těchto „symbolických analytiků“⁴⁰ vděčí za své úspěchy. Situace všeobecné nejistoty se však nevyhýbá ani jim. Mohou snadno a rychle získat postavení a bohatství, mohou však o ně také poměrně snadno přijít, zejména s ubýváním svých dynamických schopností ve vyšším věku.

Zkoumáme-li situaci těchto vrstev odpovědně, zjistíme, že „střední vrstvy“, považované po určitou dobu za produkt nivelizace ve společnosti a činitele konsolidace a stability, ve skutečnosti tají, prožívají pocit degradace, sestupují do skupiny „nepotřebných“. To se týká především „starých“ středních vrstev, ale ohrožovány jsou postupně i „nové“ střední vrstvy, spojované s nástupem nové technologie.⁴¹

Tyto skutečnosti činí i v současném světě jak staré, tak nové střední vrstvy potenciální zálohou antiimperialistického boje. Oceňování a vyzdvihování jakéhosi narůstání nivelizace a s ní spojené pěstování politického klimatu sociálního smíru a stability tu bere za své. Stejně jako v minulosti pomáhají ale vytvářet i iluze o svobodných a rovných příležitostech, jež poskytuje princip soukromého vlastnictví všem. Mají ospravedlňovat tlak na snižování nákladů na pracovní sílu zaměstnanců, povzbuzovat je k ochotě přijímat buržoazní ideologie. V určitých podmínkách mohou zbídačované střední vrstvy být zneužity a posloužit i zájmům reakčních pravicových hnutí.

V podmínkách, kdy se globální velký kapitál se svojí nelítostnou honbou za superzisky a svým rozbíjením národních struktur dotýká zájmu řady skupin relativně společensky privilegovaných, mohou se dalšími spojenci dělnické třídy v rámci široké antiimperialistické fronty stát i části buržoazie a s buržoazií spjatých manažerů. Jde o ty skupiny buržoazie (u nás označované jako střední podnikatelé), které sice realizují určitý zisk, ale nejsou s to dostatečně konkurovat nadnárodnímu kapitálu, zvláště jeho parazitní, spekulativní finanční složce, a mohou se snadno propadnout až mezi námezdní zaměstnance.

Stoupenci a někdy i aktivisté různých ekologických či sociálně levicových hnutí se mohou rekrutovat i z manažerů. Jde o takové jejich skupiny, které jsou třeba i dobře placeny, ale kterých se dotýká rozpor mezi obecně užitečnou stránkou jejich manažerské funkce a omezeným zájmem vlastníků, na nichž jsou závislí. I k nim bude hnutí usilující o socialismus hledat cestu.

Je pochopitelné, že možné hranice široké antiimperialistické fronty nemůžeme odvozovat pouze z objektivních zájmů jednotlivých složek třídně sociální struktury. Potenciálními spojenci se stávají záložní skupiny tříd - ekonomicky neaktivní rodinní

příslušníci (důchodci, ženy v domácnosti, studenti a učňové, nezaměstnaní). Z nastavbových charakteristik společnosti je možno odvodit společné protiimperialistické zájmy s příslušníky politicky i právně diskriminovaných menšin (politických, etnických, náboženských, sexuálních či genderových aj.). Společné, ale i odlišné zájmy se projevují ve skupinách obyvatelstva ve městech a na venkově, u mladých a starších, u podnikatelů a ochránců přírody atd. V každé takové skupině se navíc liší zájmy krátkodobé a dlouhodobé. Působí tu i mnoho ryze individuálních, iracionálních a emotivních motivačních faktorů vznikajících u mnoha jedinců nejrozumnější příslušnosti, frustrovaných různými jevy kapitalistické společnosti, které by bylo možno za určitých podmínek přivést mezi odpovědné příslušníky protiimperialistického hnutí.

Politický subjekt v kvalitativních změnách

Společenská změna směrem k socialismu bude mít nejen svůj sociální subjekt, ale i subjekt politický. Rozsáhlé diskuse vznikají v této souvislosti nad otázkou revoluční strany. Celkové spojení vývoje k socialismu s širokou demokratizací společnosti, s rozvojem samosprávných ekonomických i politických struktur, jasně ukazuje, že žádoucí forma politického subjektu společenské přeměny by měla být modelována tak, aby se vyhnula chybám, které se projevíly v působení strany toho typu, který známe z přelomu 19. a 20. století a z první formy socialismu.⁴² Nemůže to být strana, v níž zůstává reálná moc nakonec pouze v rukou vrstvy profesionálního řídicího aparátu a vůdců, která pod záminkou revoluční kázně fakticky vnucuje členům strany své pojetí ideologie a normy jednání.

Je přirozeně třeba brát v úvahu skutečnost, že v podmínkách řady zemí, zejména v reakčních polofašistických režimech, nevyčerpal ani typ strany, uskutečňující jakoby převážně „revoluci shora“, ještě plně svou historickou úlohu. Může sehrávat určitou pozitivní roli při vytváření nezbytných výchozích podmínek pro pozdější cestu k socialismu. Přirozeně platí, že strany (ale také hnutí a iniciativy) by měly mít silné politické vedení, jasnou teoretickou pozici, být takticky pružné a pevně v konečných strategických cílech a že by měly usilovat o obnovu efektivního internacionálního působení. Plnit tyto předpoklady a vstupovat na cestu k socialismu vyžaduje stranu-hnutí a stranu informační, s hluboko zabudovanými samosprávnými principy vylučujícími působení uzavřených elit a otevřenou vůči nejrozmanitějším strukturám občanské společnosti.⁴³

Nové možnosti přináší zvětšující se počet odpůrců neoliberální a neokonzervativní verze kapitalistické formy globalizace, různá alternativní hnutí, představující tzv. „novou levicí“. V alterglobalizačních a ekologických hnutích, v hnutí za práva menšin a antimilitaristických vystoupeních se ve velkém počtu zúčastňují hlavně mladí lidé. Významná jsou vystupování představelek zájmů žen, zpochybňujících třídní a mužsky šovinistické přístupy a postoje ve výrobě a v zaměstnání, v sociální a kulturní sféře i v životním způsobu. Rychlý a rozsáhlý nárůst migrace umožňuje sjednocovat etnicky rozdílné pracovníky a utvářet tak zaměstnanecké poměry také s ohledem na jejich multietnickou skladbu a kulturní rozdílnosti. Fronta těchto alterglobalizačních a alternativních hnutí a škála jejich aktivit je velmi pestrá. V této šíři, pestrosti a dyna-

mismu, s rozhodností, s jakou vystupují, představují – přes volnou formu své organizovanosti – významný zdroj reformní politické energie.

Nové možnosti vznikají v internacionální politice. Objevují se nové možnosti kolektivního posuzování zkušeností. Roste význam společných přímých akcí v konkrétních směrech. Narůstají předpoklady pružných forem společného posuzování problémů, přijímání závěrů a jejich uplatňování v praxi. Dohody o všem, co levice spojuje, jsou přijímány v rámci levicových stran budovaných na nadnárodní základně nejen v EU,⁴⁴ ale na celoevropské úrovni.

Aktivní účast členů strany v různých hnutích a společenských organizacích na národní a internacionální úrovni musí být samozřejmou podmínkou prosazování její politiky a zároveň účinnou zpětnou vazbou proti sektářství a strnulosti, planému politikaření či mocenské aroganci a svévoli. Taková strana musí mít schopnost komunikace s různými společenskými skupinami a jejich organizacemi, schopnost analyzovat a formulovat jejich zájmy a tyto zájmy sjednocovat. Může úspěšně působit nikoli jako uzavřená nadstruktura, ale jako přirozený partner schopný se v občanské společnosti rovnoprávně účastnit společenské komunikace v demokratických a samosprávných strukturách.

Poznámky ke strategii kvalitativních změn

Ve složité současné realitě světa se rýsují následující procesy, které, i když dnes mohou být v zárodečném stadiu a musí projít dalším vývojem, už nyní mohou ovlivňovat realitu, měnit ji a vytvářet příznivé předpoklady pro budoucnost.

Rozbuškou, která podnítlá vystoupení nejen alterglobalizačních, ale i antikapitalistických sil, může být odpor proti neoliberalní expanzi, aroganci a totalitarismu, zoufalá vzpoura chudého Jihu proti bohatému Severu, jakož i prohloubení krize přírodního prostředí. Může jí být zhoršení životní úrovně širokých vrstev obyvatelstva v důsledku ekonomické krize nebo válečných událostí stejně tak, jako vyhrcožený odpor proti rozkladu racionality, zesílenému nástupu iracionalismu, relativismu a mystiky, proti manipulaci a duchovnímu zotročování. Může jí být vzrůst znepokojení nad důsledky boje skupin nadnárodních společností o moc v kontinentálním nebo světovém měřítku.

Produktem kapitalistické globalizace je nerovnoměrný vývoj, v jehož důsledku plní v různých částech současného světa levicové, alterglobalizační či revoluční síly různé úkoly.

Tyto síly vystupují:

- proti strukturám globálního kapitálu, jako jsou nadnárodní společnosti, světové organizace typu MMF, SB, WTO apod., jejichž politika se obrací proti zájmům nejširších vrstev občanů;
- proti velmocenské politice sloužící zájmům nadnárodního kapitálu, především politice USA a NATO, jejíž významnou stránkou je agresivita, válkychtivost, tendence ke světovládě a potlačování zájmů států a národů, třeba i ozbrojenou silou;

- proti domácím privilegovaným strukturám ekonomickým i politickým ovládajícím klíčová ekonomická odvětví (těžbu ropy a dalších surovin a přírodních zdrojů), zaujímavým klíčové politické pozice a podporujícím reakční totalitární režimy;
- za demokracii, lidská a občanská práva, proti různým antihumánním, fašistickým, rasistickým, xenofóbním, teroristickým apod. silám;
- proti snahám nadnárodního kapitálu i kapitalistických outsiderů o omezení sociálních práv a jistot občanů, o likvidaci sociálního státu a další výrazné oklešťování sociálních vymožeností a práv zaměstnanců;
- proti útlaku národů, národností i diskriminovaných menšin různého typu;
- proti kořistění z přírodních zdrojů a vážným hrozbám proti samotnému životu na planetě;
- za sladování mnoha roztržštěných zájmů dílčích skupin v rámci těch společenských tříd a skupin, které mají objektivní zájem na antikapitalistickém vývoji, probouzení a formování jejich vědomí.

Politickým imperativem pro levice bude správně rozpoznat politické a sociálně ekonomické pozadí každého daného konkrétního konfliktu – necht' bude jeho bezprostřední příčina a vnější podoba jakákoli – inspirovat a podpořit objektivně pokrokové proudy (které se v něm bezpochyby nemusí uplatňovat jako jediné) a podílet se na něm způsobem, který jej usměrní historicky pokrokovým směrem.

Strategie prvních kroků a dlouhodobého působení

Na tomto základě by ve strategii „prvých kroků“⁴⁵ mělo jít o toto:

- podílet se na mobilizaci za prosazování i dílčích, bezprostředních sociálně ekologických požadavků s perspektivou hlubších, podstatnějších změn;
- spolu s mimoparlamentní taktikou využívat (v zájmu ochrany bezprostředních zájmů lidových vrstev, obrany dosažených výhod a k minimalizaci ztrát) pragmatickou volební taktiku, a v ní přirozeně respektovat pluralitu levicových sil;
- hlasitě, všude a trvale uplatňovat – pokud jde o zájem a prospěch obyčejných lidí - taktiku „více, mnohem více“, a to i vůči vládám „levého středu“;
- požadovat, aby pravice jednala v duchu svých slibů, objasnila fatální odklon od své praxe a aby sama hradila škody, které její politika vyvolává;
- rozhodněji prosazovat demokratismus, rovné možnosti a jednání v každé společenské sféře, a to proti demagogii, která lidských práv a svobody zneužívá;
- odmítat tendenci převracet vše ve zboží (heslo „dekomodifikace“).

V dalších krocích jde o:

- vytváření širokých politických front a aliancí v jednotlivých kapitalistických zemích, které se snaží demokratickou cestou sjednotit nejrůznější třídy, skupiny a vrstvy. Tato uskupení by se potenciálně orientovala na rozšiřování demokracie, regulaci trhu, zastavení privatizačních náporů kapitálu, omezování prostoru pro nadnárodní korporace, zajištění zaměstnanosti, podporu státních, družstevních a komunálních podniků, podporu participace zaměstnanců na ří-

zení a široké účasti občanů v činnosti všech politických i primárně nepolitických organizací, na obranu sociálního státu, boj za mír a proti agresivní politice USA, NATO i dalších zemí a za práva rovnoprávné účasti národů a zemí ve správě globalizovaného světa;

- boj proti devastaci životního prostředí a za trvale udržitelný růst, snahy o propojení hnutí za demokracii, mír, sociální spravedlnost i ekologickou udržitelnost;
- procesy transformace států, v nichž se udržuje socialistická orientace, do nové podoby, ve které by po stadiu oživení ekonomického vzestupu mohlo dojít k dalšímu postupu v oblasti demokratizace vlastnictví i politického života;
- podporu a aktivizaci určitých národních, protiimperialistických a demokratických sil v řadě zemí třetího světa využívajících národní státnosti k formování nových demokratických a sociálně spravedlivějších struktur;
- zaměstnanecké a družstevní vlastnictví v lůně samotného kapitalismu reagující na určité procesy ve vývoji kapitálového vztahu, na změnu charakteru práce a potřebu nové, účinnější motivace k pracovnímu výkonu, o vlastnictví, které by za jistých okolností mohlo sloužit k vytváření základů pro socialismus.

Možné etapy v procesu změn

V souvislosti s vytvářením modelu socialismu pro současné podmínky logicky vzniká otázka, nakolik je možné předvídat jednotlivé dílčí mezietapy procesu vytváření podmínek pro přechod k socialismu, ať už v celosvětovém měřítku či v rámci dostatečně vlivného dílčího územního komplexu. Prognózování těchto dílčích mezietap je daleko obtížnější a náročnější než prognózování již vyhraněných rysů budoucího socialismu. Snaží se postihnout proces vyznačující se vysokou mírou neurčitosti, variantnosti, do něhož zasahuje množství nahodilostí, o nichž ve výchozím stadiu prognózování nelze získat potřebné informace. Toto prognózování na rozdíl od prognózování určitého vyvrcholení dlouhodobých dějinných tendencí (nástupu nového systému) nabývá nutně značně hypotetické podoby, kdy se pracuje s abstraktními možnostmi. Nemůže tedy konkrétně charakterizovat např. perspektivy současných revolučních procesů v podmínkách Latinské Ameriky či stanovit, kde ve světě se zrodí určitá revoluční tendence. Vývoj světa jako celku bude probíhat v celé řadě možných variant.

V každém případě však nelze cesty a prostředky postupu oddělovat od povahy cíle, k němuž směřují a jemuž mají sloužit, tj. od celkového projektu socialismu jako takového. Připomíná se tak významná souvislost mezi cíli a prostředky. Nevyjasněné, abstraktní pojetí cílů uvolňuje prostor pro svévolné zacházení s prostředky. Takový postup pak zase degraduje cíl na úroveň pouhého účelu, což může vést i k ospravedlnování pochybných záměrů a postupů.

Kdybychom se měli přesto o prognózu možných cest k socialismu pokusit, musíme mezníky a trajektorie těchto cest odvodit jednak z celkového projektu socialismu, jednak ze zmapování výchozího stavu v různých makroregionech a zemích světa.

V prvé etapě jde o konsolidaci a sjednocování pokrokových sil zainteresovaných na progresivní přeměně společnosti směrem ke skutečnému, demokratickému a humanárnímu socialismu. Těžiště vývoje je převážně v rámci národním. Také v mezinárodním měřítku se ale vytvářejí různě pevné kontakty a vazby spojující různorodá hnutí usilující o alternativu ke globálnímu kapitalismu či přežívajícímu systému ztělesňujícímu pozůstatky prvního historického pokusu o socialismus. Tato etapa se vyznačuje největší variantností a specifícností vývoje jednotlivých zemí či makroregionů. Země či celé skupiny zemí vstupují do této etapy z různých úrovně - z různých společensko-ekonomických systémů, nemluvě již o různorodosti stupňů ekonomického vývoje, třídně sociální struktury, politického systému, kulturní úrovně a tradic. Každá země či skupina zemí prochází touto etapou různě dlouho.

Obecně můžeme rozčlenit následující typy zemí:

- a) víceméně vyspělé kapitalistické země (včetně části bývalých socialistických zemí) s rozvinutou tržní ekonomikou a dlouhodobě uplatňovanými buržoazně demokratickými institucemi a mechanismy (USA, Kanada, Japonsko, Austrálie, Izrael, EU, ČR, SR, Polsko, Maďarsko, Slovinsko aj.);
- b) kapitalistické země třetího světa s rozvinutou tržní ekonomikou, v jejichž vlastnických vztazích, třídní struktuře, politickém systému i kulturních tradicích přežívají prvky předkapitalistických společenských vztahů a struktur, zejména nestabilita buržoazní demokracie (Latinská Amerika, Jižní Korea, Tchajvan, Singapur, Thajsko, Indie, Turecko, Pákistán, Indonésie, Jihoafrická republika aj.);
- c) bývalé socialistické země, v nichž rámcově převládl kapitalismus a které zůstávají ekonomicky relativně zaostalé, s velkými vnitřními disproporcemi, labilnější demokratickou strukturou, častěji v nich hrají značnou roli struktury organizovaného zločinu (Rusko, Ukrajina, Bělorusko, Moldova, Rumunsko, Bulharsko, Srbsko, Chorvatsko);
- d) bývalé socialistické země, ekonomicky slabé, které prošly jak prvotní socialistickou, tak pozdější kapitalistickou přeměnou jen na povrchu a kde přežívají silné feudální a polofeudální struktury a mechanismy (středoaasijské státy bývalého SSSR, kavkazské státy, Mongolsko);
- e) zaostalé země třetího světa s nedostatečně konsolidovanými kapitalistickými strukturami, s převládajícími feudálními či dokonce kmenovými strukturami, politicky nedemokratické a nestabilní, prostoupené organizovaným zločinem a terorismem (mnohé arabské a africké země);
- f) země s trvajícím prvním historickým typem socialismu (Kuba, KLDLR);
- g) bývalé socialistické země procházející rekapitalizačním procesem, se silnými pozůstatky původních struktur a značně nedemokratickým politickým uspořádáním (Čína, Vietnam);
- h) země ve stavu akutního rozpadu společenských struktur, kde se propojuje klanový systém se strukturami organizovaného zločinu (Afgánistán, Čečensko, Kosovo, Somálsko, Súdán, Libérie, příp. další africké země apod.);

Tyto rozdílné typy zemí procházejí různými vývojovými trajektoriemi. V některých z nich elementární pokrokové síly vůbec neexistují v podobě určitých organizovaných struktur, v jiných existují v zárodečné podobě, roztržité, nemají potřebné institucionální zázemí, v jiných prodělávají složité adaptační procesy, jejich různé složky spolu nekomunikují, působí zde vlivy různých reakčních ideologických komplexů apod.

Ve většině z těchto zemí převládá kapitalismus a buržoazně demokratické struktury. Pro některé země je na pořadu dne využití státně byrokratických mechanismů v boji s globálním kapitalismem a neokolonialismem globálně kapitalistických supervelmocí, zejména USA. Jiné jsou ovládnuty militantními až teroristickými strukturami sloužícími zájmům specifických elit. Pro další je překážkou pokroku stranická a státní byrokracie prvního typu socialismu. Většina pokrokových hnutí se formuje na hlavní trajektorii, kterou představuje boj s rozvinutým globálním kapitalismem v politické formě buržoazní demokracie, jiné musí teprve položit základy relativně konsolidovaného kapitalismu. V některých zemích není zcela vyloučena možnost obejít stadium kapitalistické restaurace a přejít do další etapy přímo z podmínek poznamenaných prvním typem socialismu. Všechny tyto proudy by spolu měly komunikovat, navazovat vzájemná spojení a sjednocovat se do širokých front.

Po dořešení různých úkolů souvisejících s přetrváváním feudálních i předfeudálních společenských struktur jednotlivé země vstupují na hlavní trajektorii, kde před jejich pokrokovými hnutími vystupují do popředí určité relativně společné úkoly.

V celosvětovém měřítku existují dvě základní trajektorie takového postupu:

První, hlavní trajektorii je cesta rozvíjení pokrokového hnutí s postupně silícím socialistickým zaměřením v kapitalistických zemích, druhá, vedlejší trajektorie je oslabování nedemokratických státně byrokratických struktur zformovaných v průběhu trvání prvního historického typu socialismu a posouvání vývoje v těchto zemích k skutečnému socialismu, v krajním případě se záměrem zabránit, aby rozkladu struktur tohoto typu socialismu využil kapitalismus.

V zemích nacházejících se na první, hlavní trajektorii se demokratizují různé pokrokové organizace (včetně levicových politických stran, především stran komunistického typu) a občanské iniciativy. Tyto organizace důsledně zavádějí principy vnitřní demokracie a samosprávy, včetně obměny vedoucích garnitur. Zbavují se pravicové ideologie (včetně antikomunismu) i ideologie stalinismu (hlavně v bývalých či současných tzv. socialistických zemích), vytvářejí si zastřešovací struktury, sjednocují se na levicovém programu, hledají alternativní řešení společenských problémů. Důležitým úkolem je zde obrana pozůstatků sociálního státu, prosazování nebo obrana základních demokratických mechanismů, lidských, občanských práv, včetně práv sociálních, a svobod, prosazování ekologicky udržitelného rozvoje i národní suverenity proti tlaku globálního kapitálu. Pokroková hnutí podnikají první kroky k podpoře a rozvoji samosprávného vlastnického sektoru a zavádění podílu pracujících na řízení ve všech typech podniků, včetně podniků státních. V zahraniční politice navazují mezinárodní kontakty, prosazují mírovou demokratickou politiku, stavějí se proti agresivní politice globálně kapitalistických supervelmocí, ale i různých extremistic-

kých antihumánních hnutí uchylujících se k terorismu, podporují integrační procesy, ale snaží se čelit negativním stránkám vyplývajícím z kapitalistické formy integrace a globalizace. Podporují různá alterglobální hnutí a podílejí se na jejich práci.

V zemích nacházejících se na různých stupních vývoje prvního historického typu socialismu jde o vybudování materiálně technické základny pro další rozvoj, a také o aktivizaci sil, které usilují o demokratizaci společnosti, o rozšiřování forem samosprávného společenského vlastnictví a demokratizaci řízení státního sektoru i celého veřejného života. Cílem je zabránit zneužití pokrokových opatření a reformem ve prospěch prokapitalistických sil.

Druhá etapa je etapou demokratizace. V jednotlivých zemích či nadnárodních regionech, které prošly první etapou a mají podmínky pro další pokrokový vývoj, se formuje široká demokratická fronta. Je schopná prosazovat demokratizaci podmínek veřejného života a veřejných institucí na všech stupních a čelit tlaku pravicových či jiných extremistických antihumánních sil. Výchozím prvkem této demokratizace je široká aplikace principů demokracie a samosprávy ve všech institucích, které se do této fronty zapojují. Tato fronta si musí vytvářet podmínky pro zvyšování veřejné aktivity občanů současně nepříznivé pro rozvíjení aktivit fašistických, rasistických, stalinistických, militantně nacionalistických či nábožensky agresivních seskupení a propagaci fašistických, rasistických, stalinistických a militantně nacionalistických či nábožensky agresivních ideologií. Demokratické hnutí musí významně rozšiřovat prvky sociálního státu a usilovat o udržení a zlepšení sociálního standardu neprivilegovaných vrstev a zvýšení jejich životní úrovně. Musí se rovněž stát nositelem prvků ekologické udržitelnosti rozvoje a harmonizace vztahu k přírodě.

Ústředním momentem této etapy musí být, aby široké demokratické hnutí zabezpečilo podmínky pro udržení a demokratizaci řízení státního vlastnického sektoru, příp. pro jeho rozšiřování, a především podmínky pro vznik a rozvoj samosprávného vlastnického sektoru. V ideové rovině by měly být demokratické síly schopny vytvořit ideologický proud, který bude působit proti pravicové, stalinské či antihumanistické ideologii a bude výrazně ovlivňovat stav společenského vědomí. V zahraničně politické linii musí docházet k navazování spojení mezi obdobnými demokratickými hnutími v dílčích regionech i v celosvětovém měřítku. Měly by být účinně ovlivňovány světové organizace, které tato demokratická hnutí ovlivňují, jako je OSN. Měla by podvazovat aktivitu kapitalistických globálních institucí typu SB, MMF, WTO apod. Tato hnutí by měla být schopna čelit agresivní politice států vyjadřujících zájmy nadnárodního kapitálu či států a hnutí vyvíjejících teroristické aktivity.

Třetí etapa na hlavní trajektorii boje proti kapitalismu je etapou vytváření rovnováhy mezi silami globálního kapitalismu na jedné straně a silami demokracie a samosprávy na straně druhé, přičemž demokratické síly získávají historickou iniciativu. Tento proces může nastat na celém světě víceméně současně, což není pravděpodobné, nebo v měřítku určitého makroregionu či dokonce pouze v jedné velké globální supervelmoci. Základem pro tuto etapu v daném státě či nadnárodním seskupení musí být určité vyrovnání potenciálu a efektivity samosprávného vlastnického sektoru na jedné straně a kapitalistického, zejména globálně kapitalistického sektoru na straně

druhé, což by vylučovalo ekonomické pohlčení samosprávného sektoru globálním kapitálem. V této situaci musí být demokratické a samosprávné síly ve veřejném životě tak silné, aby mohly ovlivňovat fungování státního vlastnického sektoru a zatlačovat vliv globální buržoazie na tento sektor. Stejně tak musí výrazně ovlivňovat činnost sociálních systémů a celou sociální politiku státu a prosazovat zásadní sociální reformy. Současně musí prosazovat výrazné reformy v politickém životě, získávat postupnou převahu nad silami regrese, přebírat kulturní hegemonii a rozhodující vliv ve společenském vědomí a veřejném mínění. V závěru této etapy demokratické síly přejímají projekt socialismu, přebírají demokratickou cestu vedení ve veřejných institucích na všech stupních, prosazují socialistický projekt parlamentního zřízení a široké účasti občanů na vedení společnosti, přijímají legislativu znemožňující činnost extremistických organizací usilujících o likvidaci demokratického systému. Dochází k demokratizaci ozbrojených složek a vyloučení možnosti jejich zásahu proti demokratickému systému. Začíná budování socialismu.

V mezinárodní rovině musí dosahovat vysokého stupně proces globálního sjednocování pokrokových sil všech makroregionů, bez ohledu na dosažený stupeň vývoje jednotlivých makroregionů či konkrétních zemí. Takovýmto způsobem by bylo možné zabránit vojenské agresi či jiným formám podvrtného působení globálně kapitalistických států či útvarů vytvořených nadnárodním kapitálem proti oblasti přecházející k socialismu. Demokratické síly by výrazně ovlivňovaly OSN a další nadnárodní instituce a musely by mít takový vliv v nejreakčnějších zemích či supervelmocích, který by byl schopen blokovat jejich vojenskou aktivitu.

Etapy vývoje a politika KSČM

Taková rámcová, hypotetická etapizace možného vývoje předcházejícího přechodu příslušné země či makroregionu k výstavbě socialismu, odpovídajícího současným možnostem, by za příznivých okolností mohla orientovat praktickou politiku stran komunistického typu, včetně KSČM. KSČM se v současné době nachází v první etapě naznačeného vývoje, a to na hlavní trajektorii zápasu s globálním kapitálem a jeho domácími kompradorskými oporami. O to větší význam má, aby si ujasnila teoretická východiska a promítla je do praktických politických závěrů. Velmi důležitým momentem v politice KSČM by mělo být pochopení významu, který má pro vyjasnění profilu hnutí a jeho úspěšný vstup na cestu k socialismu konkrétní, praktický přístup k formování samosprávného vlastnického sektoru. To je klíčový článek v řetězu procesů vedoucích k socialismu. A právě tento článek je třeba energicky uchopit.

Relativně demokratičtější, rovnější, spravedlivější svět je nejen žádoucí, ale i možný. Výsledek vývoje je však nejistý, alternativní. Procesy mohou mít i chaotickou podobu, s živelními a prudkými zvraty. I malé tlaky tu mohou mít velké následky. Panující systém bude trvale vyvíjet značnou snahu o svůj návrat k „rovnováze“. Lidstvo může na křižovatce civilizace zabloudit do slepé uličky, nemusí zabránit vstupu na cestu, která vede do záhuby. Může si však také vybrat cestu, která mu otevře nové

obzory. Je-li takových správných cest více (a tak je tomu téměř vždy), je třeba vybrat tu nejlepší.

¹ Rosa Luxemburgová, Dilo. Díl II., SNPL, Praha 1955, str. 22, 26, 68, 108. R. Luxemburgová zdůrazňovala, že „s vývojem sociální demokracie je stále nezbytnější, aby zejména v parlamentě neutonula v jednotlivých otázkách denního života a neprováděla pouhou politickou opozici, ale aby stále mocněji prosazovala svou ‚zásadní tendenci‘: snahu o politické uchopení moci proletariátem za účelem socialistického převratu“. Důtklivě varovala před maloměšťáckými iluzemi: (Tamtéž, str.157). „Představují si průběh nejmohutnější sociální revoluce, jakou kdy lidstvo prožilo, tak, že se sejdou různé společenské třídy, pěkně klidně a ‚důstojně‘ si spolu podiskutují, a pak provedou hlasování – snad i s oním proslulým počítáním hlasů po vzoru anglické sněmovny. Když kapitalistická třída uvidí, že je v menšině, prohlásí pak jakožto disciplinovaná parlamentní strana s povzdechem: Nechá se nic dělat! Vidíme, že jsme byli přehlasováni, budiž! Podrobujeme se a předáváme všechna svá panství, továrny, doly, všechny své pancéřové pokladny a své krásné zisky dělníkům...“ (Tamtéž, str. 476)

² To ovšem neznamená, že tyto formy lze považovat již za hotový prvek socialismu, který lze pouze převzít a podílet se tak dokonce na vytváření iluzí o jakési všeobecné socializaci již v rámci kapitalismu (Srovnej kritiku E. Bernsteina R. Luxemburgovou, cit. dílo, str.64, 65, 67). Na druhé straně ovšem možnost vyrůstání nového vlastnického sektoru v lůně předchozí formace dějiny se již potvrdila v případě přechodu od feudalismu ke kapitalismu a krach protosocialismu, budovaného až po uchopení moci, tuto otázku znovu vrátil do hry, samozřejmě za předpokladu, že prosazování se nového samosprávného vlastnictví uvnitř kapitalismu bude podporováno mohutnou podpůrnou „dělostřelbou“ masové demokratické aktivity rozvíjené progresivním politickým hnutím.

³ Srv. Houška, J., Společenská struktura a revoluce, Svoboda, Praha 1974, str. 67-73.

⁴ Srv. Marx, K., Budoucí výsledky britského panství v Indii, Spisy, sv. 9, SNPL, Praha 1960, str. 250. Srv. dále Marxova charakteristika kapitalismu jako formace, kterou končí prehistorie lidské společnosti (Marx, K., Ke kritice politické ekonomie, Spisy, sv. 13, NPL, Praha 1963, str. 37); Engelsovy úvahy o „vydělení člověka z říše zvířat“ apod. (Engels, B., Anti-Dühring, Spisy, sv. 20, Svoboda, Praha 1966, str. 280-281).

⁵ „Revoluce není třeba rozumět vidle a prolévání krve. Revoluce může také probíhat kulturní formou a měla-li některá na to vyhlídky, je to právě revoluce proletářská; neboť my jsme poslední, kdo sahají k násilnostem.“ (Luxemburgová, R., cit. dílo, str. 66).

⁶ Srv. Engels, B., Anti-Dühring, cit. vyd., str. 277-281, Lenin, V. I., Stát a revoluce, Spisy, sv. 25, SNPL, Praha 1956 cit. vyd., str. 437-438, 468-469, 472-477 atd.

⁷ Spory o to, zda revoluce může či nemůže být předčasnou, se stále vracejí. Před 100 lety dospěla R. Luxemburgová k závěru, že revoluce už předčasnou být nemůže, protože pro takovou změnu byly vytvořeny objektivní podmínky v tehdejší úrovni rozvoje společnosti. Uznávala však, že se může jako předčasná ukázat, nedokáže-li zůstat na úrovni úkolů a uhájit své postavení, což bylo spojováno s působením subjektu. Jak uváděla, „socialistický převrat předpokládá dlouhý a tvrdošíjný boj, během něhož proletariát bude zdánlivě více než jednou vržen zpět, takže se po první, s hlediska konečného výsledku celého boje, nutně dostane k veslu »předčasně«“. Dodávala však, že tyto „»předčasné«“ útoky proletariátu jsou samy jedním, a to velmi důležitým činitelem, který vytváří politické podmínky konečného vítězství...“ (Luxemburgová, R., cit. dílo, str. 108). V současné době jsou nezřídka vyslovovány názory, že úspěch revoluce je možný teprve nyní, v objektivních podmínkách vědeckotechnické, informační revoluce.

⁸ R. Luxemburgová varovala před těmi, „kteří věří, že mohou společnost převést do socialismu klidně a bez kataklysmat...“, s tím, že „nestojí vůbec na historické půdě“ (Luxemburgová, R., cit. dílo, str. 66). Představy o jakési „všeobecné socializaci kapitalistické společnosti“ podrobovala kritice. Její polemiku s Bernsteinem a jeho přívrženci však nelze vztahovat na dnešní úvahy o „hospodářské moci, které musí dělnická třída dobýt v rámci nynějšího společenského řádu, než bude moci šťastně provést

- politickou revoluci“, jak se ironicky vyjadřovala (tamtéž, str.62, 65, 66). R.Luxemburová je odmítla jako iluzorní, schematické představy, šablony odvolávající se na Marxe, ale nechápající podstatu snah v době Marxově, ani v době, v níž sama žila. Hovoří-li se dnes o hospodářských pozicích, které získávají dělníci a zaměstnanci, nešíří se tím iluze či „fantastické domněnky“ o tom, že by v dané formě představovaly socialistický ideál. Vychází se z poznatků o náročném procesu, který ve skutečnosti představuje ono jakoby pouhé „zdokonalení“ kapitalistického vlastnictví a jeho „převod“ do vlastnictví společnosti, jak o něm Luxemburová na základě tehdejších představ ještě uvažovala (Tamtéž, str. 63).
- ⁹ Srv. Heller, J., Problémy války a míru v epoše kapitalistické globalizace, zejména v její současné etapě, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Odborné zázemí/TAP/studie a vystoupení.
- ¹⁰ Srv. Ransdorf, M., Nové čtení Marxe, Futura, Praha 1996, str.72, 172-173, 221, 328. Srv. rovněž Formánek, M., Ransdorfovo čtení Marxe, nepublikovaná recenze, Samosprávný klub komunistů, Praha 1996, str. 36-37.
- ¹¹ Revoluci nelze uměle vyvolat. Vždy předpokládá „jistý stupeň zralosti politicko-hospodářských poměrů“. Odhlíží se tu ovšem od takových situací, kdy může vláda takřkajíc spadnout proletariátu „do klína nikoli jako výsledek cílevědomého boje, ale výjimečně jako všemi opuštěný majetek bez pána“. Tak tomu bylo, jak se R. Luxemburová domnívala, např. v případě Pařížské komuny (Luxemburová, R., cit. dílo, str. 107).
- ¹² Exner, V., Možné cesty vznikající v současné světě. In: www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Diskusní projekt KSČM - socialismus 21.století/Hlavní výstupy/Model socialismu (rozšířená studie), kap.4, str. 23.
- Michal Lebowitz vydal knihu, která takovýto apel obsahuje již ve svém názvu (Lebowitz, M., Bulit it now: Socialism for twenty first century. Monthly Review Press, New York 2006). Knihu ve svém komentáři vysoce ocenil Hugo Chavez. Vyjadřoval se hlavně k otázce radikálních potřeb jako jádra revolučního úsilí. Připomněl znovu Marxovu myšlenku, že pro lidskou bytost, člověka, je kořenem věci člověk sám. Zdůraznil, že socialismus rozhodně nespadá z nebe a z nebe se na padácích nesnesou ani noví lidé. Venezuelský stát bude při utváření nové společnosti významným aktérem, ale jejím tvůrcem bude venezuelský lid samotný. Jak napsal, musíme pro socialismus pracovat, pěstovat jej, rvát se o něj. Jen takovým způsobem se také budou utvářet noví lidé a bude vznikat vlivné revoluční hnutí, které prolomí kulturu paternalismu a klientelismu (Hugo Chavez, Alo President, No 252, 9. 4. 2006, No 263/21. 1. 2007).
- ¹³ Například německá PSDS-Levice, včetně její komunistické frakce, předpokládá možnou kvalitativní změnu mezi léty 2010-2030, KS Číny koncem poloviny století, známý marxistický teoretik I. Wallerstein a další odhadují nutné přípravné období až do 100 let.
- ¹⁴ Marx sdílel Engelsův porevoluční optimismus, když ještě po řadě let psal, že „zase mohou přijít dny, které vydají za dvacet let“ (Marx, K., Dopis Engelsoni 9. 4. 1863, Spisy, sv. 30, Svoboda, Praha 1969, str. 389).
- ¹⁵ Reforma (prosazovaná např. legislativní praxí ve sněmovně) a revoluce nejsou různými, volně volitelnými a zaměnitelnými metodami dějinného pokroku. Jak konstatuje R. Luxemburová, jde o momenty, „které se navzájem právě tak podmiňují a doplňují, zároveň však vylučují, jako například severní a jižní točna, jako buržoazie a proletariát“ (Luxemburová, R., cit. dílo, str. 101). Připojuje pak často citovanou, významnou myšlenku, že „je zásadně mylné a zcela nehistorické představovat si reformní práci jen jako rozšířenou revoluci a revoluci jako zhuštěnou reformu. Sociální převrat a zákonná reforma liší se od sebe nikoli *trváním*, ale *podstatou*.“ (Tamtéž).
- ¹⁶ Luxemburová, R., cit. dílo, str. 66, 100, 101, 104.
- ¹⁷ R. Luxemburová rozhodně odmítla převrat jako „zcela nemyslitelný jedním rázem, jedním vítězným úderem proletariátu“, jako „pravé blanquistické pojetí“ (Srovnej: Luxemburová, R., cit. dílo, str. 107, 108).
- ¹⁸ Srv. Formánek, M. a kol., Trendy vývoje a levicová strategie, cit. vyd. str.347.
- ¹⁹ Podle I. Wallersteina neměla revoluční hnutí (včetně národně osvobozenického) při svém prvním kroku jinou možnost, neměla-li se nechat protivníkem rozdrtit. Nedokázala však, podle jeho mínění, poměry úspěšně změnit, nezabránila kolapsu a vyvolala tak hluboké zklamání. Nachází se „v mírném stavu deprese“, „jedná nejistě“. Wallerstein, I., Úpadek americké moci“, SLON, Praha 2005. Odpo-

- vědností představitelů radikální levice nyní je „odhalit potenciální možnosti v konkrétní situaci dneška, abychom zítra změnili na možné to, co se v daný okamžik zdá nemožným“ (Harmeckerová, M., *Tornar possível o impossível. Paz e Terra, Sao Paulo 2000*, rukopis překladu S. Suja). Jde přitom o základní změnu struktury společnosti, nejen jednotlivých vnějších symbolů politiky či moci (Tamtéž).
- 20 Srv. v tomto smyslu Leninovy úvahy v článku „Ještě jednou o odborech“ (Lenin, V. I., *Spisy*, sv. 32, SNPL, Praha 1955, str. 80).
- Srv. rovněž Hruža, I., *Společnost, člověk, politika*, Horizont, Praha 1977, str. 81- 83.
- 21 Násilí je „porodní bábou každé staré společnosti, která je těhotná novou společností“ (srovnej Marx, K., *Kapitál* sv. I., cit.vyd. str.792). Marxisté se však jasně odlišují od blanquismu a jeho proletářského revolucionářství (s jeho akcí „uvědomělé menšiny“). Násilí, podle jejich názoru, bylo vždy podmiňováno postavením skupiny, v jejímž zájmu bylo použito. Pokrokové síly dnes využívají svého ideového vlivu a organizace, síly svého postavení v demokratickém systému. Násilí je charakteristické pro ty, kdož jsou takovým vývojem ohrožováni. (Srovnej Engels, B., *Emigrantská literatura – II. Program blanquistických emigrantů Komuny*, *Spisy*, sv. 18, NPL, Praha 1966, str. 549; Lenin, V. I., *O karikatuře marxismu a o „imperialistickém ekonomismu“*, *Spisy*, sv. 23, SNPL, Praha 1957, str. 70, *Proletářská revoluce a renegát Kautsky*, *Spisy*, sv. 28, SNPL, Praha 1954, str. 290, *Projev na paměť J. M. Sverdlova*, *Spisy* sv. 29, SNPL, Praha 1955, str. 82, *Projev na aktivu moskevské organizace KSR* (b) 6. 12. 1920, *Spisy*, sv. 31, SNPL, Praha 1955, str. 456, 457 aj.).
- 22 R. Luxemburgová zdůrazňovala, že v převratu třeba nevidět „elementární násilí“ (Luxemburgová, R., cit. dílo, str. 100).
- 23 Srv. Brar, H., cit. dílo, str. 136.
- 24 O tom opět poskytuje dost příkladů vývoj od feudalismu ke kapitalismu, kdy v řadě zemí docházelo k pozvolné transformaci částí feudální vládnoucí třídy v buržoazii, která pak sehrála významnou úlohu v politických konfliktech.
- 25 Snaha sledovat zájmy klíčových tříd je označována za „nebezpečný extrém“, vedoucí k vnucování „neautentické sociální soudržnosti založené na třídní příslušnosti a vynuceném proletářském altruismu“. Údajně zakládá donucování, kontrolu i sledování každého občana (Potůček, M. a kol, *Vize rozvoje České republiky do roku 2015*, Centrum pro sociální a ekonomické strategie UK FSV, Praha 2001, str.112, 113).
- 26 Formy boje, který vede dělnická třída (ekonomický, politický a ideologický), se liší a současně se vzájemně podmiňují, přecházejí jeden v druhý. Rozhodující formou zůstává boj politický, v němž navazuje působení v parlamentu i na formy přímé demokracie a působení mimo parlament. Ve strategii je přirozeně nezbytné pružně využívat všech těchto forem, postihovat, jak rychle se mění a naplňují novým obsahem (Srovnej Lenin, V. I., *Co dělat?*, *Spisy*, sv. 5., SNPL, Praha 1957, str. 383; Karel Marx, *Spisy*, sv. 21, SNPL, Praha 1957, str. 69, 70)
- 27 Ve stuttgartské rezoluci Socialistické internacionály z jejího sjezdu v roce 1907, bylo zdůrazňováno, že vypukne-li válka, musí socialisté využít vzniklou krizi k urychlení pádu kapitalismu. Doslova se v ní pravilo, že je úkolem ukončit válku a „využít krize k osvobození země a pracujících tříd“. R. Luxemburgová na sjezdu navrhovala „využití války, aby bylo vůbec urychleno svržení třídního panství“ (Luxemburgová, R., cit. dílo, str. 244; srv. také tamtéž, str. 397). Skuteční socialisté a komunisté však mezi válkou a revolucí nikdy neviděli nutnou ani postačující souvislost, zdůrazňovali naopak hledisko válkou decimovaných lidových vrstev a její ničivé důsledky. Celonárodní krize, v nichž staré vládnoucí vrstvy již nemohou starými formami vládnout a potlačované vrstvy se již nehodlají s dosavadním pořádkem věci smířovat, vznikají z rozmanitých příčin.
- 28 Ke vztahu demokratické a socialistické revoluce srovnej Lenin, V. I., *Dvě taktiky sociální demokracie v demokratické revoluci*, *Spisy* , sv. 9, SNPL, Praha 1954, str. 16-133, *Ke zhodnocení revoluce v Rusku*, *Spisy*, sv. 15, SNPL, Praha 1957, str. 53-54, *Proletářská revoluce a renegát Kautsky*, *Spisy*, sv. 28, SNPL, Praha 1954, str. 299 aj.
- 29 Rosa Luxemburgová zdůrazňovala (jak jsme již upozornili), že „socialistický převrat předpokládá dlouhý a tvrdošijný boj, během něhož proletariát bude zdánlivě více než jednou vržen zpět, takže se po prvé, s hlediska konečného výsledku celého boje, nutně dostane k veslu »předčasně«. Upozorňovala však současně také na to, že „tyto »předčasně« útoky proletariátu jsou samy jedním, a to velmi důležitým činitelem, který vytváří politické podmínky konečného vítězství... proletariát může...teprve

v ohni dlouhých a houževnatých bojů dosáhnout potřebného stupně politické zralosti, který mu dá schopnost provést konečný velký převrat“. Dodává, že „tak se stávají ony »předčasné« útoky proletariátu na politickou státní moc samy důležitými dějinnými okamžiky, které rovněž spoluzpůsobují a spoluurčují okamžik konečného vítězství“ (Luxemburová, R., cit. dílo, str. 107, 108).

30 Srv. pozn. 9.

31 Luxemburová, R., cit. dílo, str. 107.

32 Marx, K., Engels, B.: Manifest komunistické strany, cit. vyd. str. 431, 432.

33 Takovéto relativizace společné podstaty modelu socialismu se podle našeho názoru dopouští V. Exner: „Bude mnoho cest k socialismu. Nemůže existovat jen jedna, jediné správná. Různé země na různých kontinentech se liší jak objektivními materiálními poměry a často značně odlišným kulturně civilizačním zázemím, tak sociálními silami, které o spravedlivější uspořádání usilují. V jejich zkušenostech je mnoho společného, co je možné zobecnit. Zvláště pokud jde o období přechodu, jsou zcela jiné výchozí podmínky pro Čínu, USA, vyspělé evropské země, různé země Latinské Ameriky, střední Afriky nebo Oceánie. Rozdílná hospodářská, vzdělanostní a sociální úroveň, společenské vztahy, kultura a tradice. Navíc jde o půjde o dynamické modely, zpřesňované a rozšiřované cíle – vývoj se nezastaví v žádném okamžiku. Rozmanitost kultur a civilizací má poskytovat vzájemné obohacení a vést k celosvětové spolupráci. Součástí procesu je civilizované zvládání nutně vznikajících rozporů, které jsou nezbytnou součástí vývoje a vzájemně se dotýkajících nesourodých prvků. To samé se týká rozmanitých rozvojových modelů vycházejících z různých historických zkušeností, kulturních tradic, sociálních a politických systémů, hodnotových pojetí a cest rozvoje. Nový řád, má-li být universální, musí být výsledkem procesu stálého hledání, postojů a rozhodnutí, které jsou vzájemně přijatelné a obohacující. Zkušenost ukázala na nebezpečí spojené s vytvářením kopií nějakého jiného modelu. V každém případě a čase půjde o hledání co nejlepší kombinace možných a nutných kompromisů a socialismus charakterizujících principů. Přechod k socialistické společnosti, která se sama bude trvale rozvíjet, je proces, který probíhá jak v zemích, které se k socialismu hlásí, tak mohou v tomto směru být činné kroky v ostatních zemích, na mezinárodní úrovni, ve formálních i neformálních seskupeních i na různých místních úrovních. Co vede k lepšímu naplňování definovaných vlastností socialismu, je součástí tohoto procesu. Objektivně k tomu mohou přispívat velmi rozmanité síly, jde o zájem nejširších vrstev. Ve vztahu cíle – socialismu a způsobů jeho dosažení se projevuje vzájemná závislost, podmíněnost sledovaného (stanoveného) účelu – dílčích cílů a volených příměřených prostředků. Společenský subjekt s různou mírou poznání a uznání objektivních zákonitostí volí, určuje a ovlivňuje jak kvalitu dílčích cílů, tak užití prostředků. Vlastnost být prostředkem postupu k socialistickému cíli mohou mít různé věci a jejich komplexy a procesy, jež mají materiální či ideální povahu. Subjekt je s různou mírou dovednosti klade mezi sebe a cíl a rovněž s různým úspěchem překonává překážky.“ (Exner, V., Možné cesty změny vznikající v současném světě, Model socialismu /rozšířená studie/, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Diskusní projekt KSČM - socialismus 21. století/Hlavní výstupy).

34 K teorii historické role dělnické třídy srv. Marx, K., Úvod ke kritice Hegelovy filozofie práva, Spisy, sv. I., SNPL, Praha 1957, str. 411-414. K pozdějším interpretacím myšlenek klasiků viz Hruža, I., Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy. In: Dělnická třída a současnost, Svoboda, Praha 1973 aj.

35 Srovnej Marx, K., Teorie o nadhodnotě, sv. I., SNPL, Praha 1958, str. 159-274. Srovnej také Heller, J., K diskusím o třídní sociální struktuře socialismu, cit. vydání, str. 39-40.

36 Zich, F., Tuček, M., Otázka pojetí tříd a některé změny sociální struktury ČR po r.1989, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Odborné zázemí/TAP/Studie a vystoupení, str. 5-7.

37 K otázkám prohlubujícího se spojeneckého svazku dělnické třídy s dalšími skupinami námezdně pracujících viz Flek, A., Způsob výroby a sociální struktura, nepublikovaná kandidátská dizertační práce; Formánek, M., Socialistická robotnická třída, Pravda, Bratislava 1986; Heller, J., K vymezení dělnické třídy a charakteristice jejího spojeneckého svazku, nepublikovaná práce, interní materiál TAP ÚV KSČM, Praha 1997 aj.

38 Žádnou spásu už nelze čekat od společnosti. „Důraz se zásadním způsobem přenesl (a je důležité, že spolu s břemenem odpovědnosti) směrem k sebeuplatnění jedince.“ „Jediná služba, kterou může taková společnost poskytnout, je rada, jak přežít ve své nenapravitelné osamělosti a že život každého z nás

je plný rizik, s nimiž se každý musíme vyrovnávat a potýkat sám.“ Vzniká tak „společnost jedinců“. V takové situaci „idea společných zájmů“ je čím dál nejasnější a „pobývá veškeré pragmatické hodnoty“ (Bauman, Z., *Tekutá modernita. Mladá fronta, Praha 2002, str.52, 61, 65, 236*). Srovnej také Beck, U., *Jenseits von Klasse und Stand? a Risikogesellschaft: auf dem Weg in eine andere Moderne. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1986*.

³⁹ K charakteristice postavení maloburžoasie a její dvojakosti srv. např.:

Lenin, V. I., *Ekonomický obsah narodnictví a jeho kritika v knize P. Struva, Spisy, sv. 1, Svoboda, Praha 1959, str. 301-303, 368-369, 397, 401, 465, 523-524*; K charakteristice ekonomického romantismu, *Spisy, sv.2., Svoboda, Praha 1952, str. 209-211*; Vývoj kapitalismu v Rusku, *Spisy, sv.3, Svoboda, Praha 1952, str. 304-305, 393*; Kapitalismus v zemědělství, *Spisy, sv. 4, Svoboda, Praha 1952, str. 120-132*; Poznámky k druhému Plechanovovu návrhu, *Spisy, sv.6, SNPL, Praha 1953, str. 43-45*; Vulgární socialismus a narodnictví křížené sociálními revolucionáři, *Spisy, sv. 6, SNPL, Praha 1953, str. 262-265*; Les beau esprits se recontrent, *Spisy, sv. 6, Praha 1953, str. 437-438*; Duma a schválení rozpočtu, *Spisy, sv. 12, SNPL, Praha 1956, str. 299*; V. sjezd SDDSR, *Spisy, sv. 12, SNPL, Praha 1956, str. 455-456*; Dětská nemoc levičáctví v komunismu, *Spisy, sv. 31, SNPL, Praha 1955, str. 26 aj.*

⁴⁰ Reich, R., *Dílo národů, Prostor, Praha 1995, str. 244-268*.

⁴¹ Ideologie „střední vrstvy“ či „nové střední třídy“ patří k jádru současných vládnoucích koncepcí. Spojují se s nimi naděje, že přinesou hospodářskou prosperitu a upevní soudržnost společnosti (srovnej např. Večerník, J., *Lidové noviny, 16. prosince 2000, Potůček, J. a kol., cit. vyd., str. 114 aj.*). Sociologové ve světě na silný ořes jejich postavení poukazovali před řadou let /Dahrendorf, R., *Úvahy o revoluci v Evropě (v dopise, který měl být zaslán jistému pánovi ve Varšavě), Nakladatelství Evropský kulturní klub, Praha 1991/*. Postupně začali sociologové i v ČR připouštět, že jsou „ohroženým druhem“. Nejnověji J. Keller (*Vzestup a pád středních vrstev, Praha 2000*). Srovnej Marx, K., Engels, B., *Manifest komunistické strany, cit. vyd. str. 435, 437*. Skutečností ovšem je, že se příslušníci tzv. středních vrstev za součást proletariátu nikdy nepovažovali (srovnej Dahrendorf, R., cit. dílo, str. 53).

⁴² Srv. např. Lenin, V. I., *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálním demokratům?*, *Spisy, sv. 1, Svoboda, Praha 1951, str. 301*; V. sjezd SDDSR, *Spisy, sv. 12, SNPL, Praha 1956, str. 455-456 aj.*

⁴³ Srv. Ransdorf, M., *Tendence pro devadesátá léta – dějinná mezibalance, Grant Avant, Praha 1991, str. 15-16*. Ransdorf, M., *Profil a projekt nové strany, Alternativy 7/2001, str. 40-43, KSČM 2002. Profil a projekt nové strany. In: Krize, vize a realita české politiky, Evropský literární klub, Praha 2002, str. 52-68*.

⁴⁴ V GUE/NGL zvolená konfederální základna spolupráce reflektuje historickou zkušenost a tradici a liší se politické orientace či kulturu

⁴⁵ Srv. Formánek, M. a kol, *Trendy vývoje a levicová strategie, cit. vyd. str. 349-350*.

III. část - Budoucnost

6. kapitola

Ekonomická podstata socialismu

Na základě textu Z. Háby

přepřacovali a doplnili M. Formánek, J. Heller a F. Neužil

Nezdar protosocialismu, který neuspěl v hospodářské a politické soutěži se světovým kapitalismem a koncem 20. století se pod jeho tlakem zhroutil, přiměl levicové myslitele na celém světě, aby se znovu zabývali otázkou, jak má být uspořádána socialistická společnost a jakými cestami k ní lze dojít. Předmětem nekončících diskusí je také její ekonomická stránka. Marx s Engelsem a později Lenin vytvořili svým dílem pro takovouto diskusi ideový a metodický rámec – a také zanechali řadu dílčích poznámek, které se vztahují k jednotlivým stránkám fungování socialistické ekonomiky. Avšak nesnažili se o podrobný popis ani budoucí socialistické společnosti, ani její ekonomiky. Byli si příliš dobře vědomi složité historické podmíněnosti každého konkrétního jevu budoucí společenské reality a výslovně odmítli na toto téma spekulovat.¹

Od jejich dob se skutečně mnoho změnilo. Velká část světa nastoupila na cestu k socialismu a prošla na ní významným úsekem svých novodobých dějin. Její zkušenost je druhým základním zdrojem poznatků o tom, jak by socialistická ekonomika konkrétně měla, nebo naopak neměla, být uspořádána, má-li úspěšně plnit své historické poslání. I sám kapitalismus v posledních desetiletích podstoupil významné změny; spolu s nimi se posunula také hospodářská a politická východiska socialistického hnutí dneška. Diskuse o socialistické ekonomice proto není samoúčelná: Objektivně posoudit nové skutečnosti a vývojové trendy a správně je zařadit do kontextu marxistického myšlení není nijak snadné.²

Cílem této stati je pokus o elementární, pozitivní výklad základních znaků socialistické ekonomiky ve světle dnešní doby, doby globálního kapitalismu a vědeckotechnické revoluce. Prostor pro ni vyměřený nedává možnost rozsáhlejší argumentace kolem zde uvedených tezí: Nicméně každá z nich má své teoretické zázemí. Jejím východiskem je přesvědčení, že socialistický společensko-ekonomický systém je možný a pro budoucí úspěšný vývoj lidské civilizace nezbytný. Že tento systém - nevznikne jako plod spekulativních úvah nebo mesiášských snění, odtržených od reality; že vyroste z technických, organizačních a sociálně-ekonomických podmínek, které pro něj připravila předchozí společensko-ekonomická formace, a bude na ně navazovat.

Tradiční výklad základních rysů socialistické ekonomiky odvozený od přímých poznámek klasiků marxismu nám představuje socialismus jako společnost, která zru-

šením soukromého vlastnictví otevře nový prostor pro rozvoj výrobních sil, odstraní vykořisťování člověka člověkem a kritériem rozdělování učiní práci. Lidé v ní budou své hospodářství plánovitě řídit, osvobozená práce pro ně přestane být jen ekonomickou nutností a stane se prostředkem svobodného a všestranného rozvoje každého jednotlivce. Jako společnost, vycházející bezprostředně z lůna kapitalismu, ponese ovšem socialismus na sobě ještě některá jeho mateřská znaménka. Teprve po dlouhé době dosáhne socialistická společnost takového stupně zralosti, aby mohla přejít do své další, vyšší vývojové fáze, do komunismu.

K tomu, abychom tyto obecné rysy socialismu, formulované před více než sto lety, zasadili do dnešního světa, musíme vzít v úvahu především toto:

Za prvé, očekávaný a požadovaný rozvoj výrobních sil nemůže být prostým prodloužením jejich dřívějšího, převážně objemového růstu; na rozdíl od minulosti se již zřetelně projevuje omezenost přírodních zdrojů zeměkoule. Další extenzivní vývoj výroby – charakteristický pro její industriální epochu doby Marxe i Lenina – by už v dohledné budoucnosti významně ohrozil samy existenční podmínky lidstva. Žádoucí směr rozvoje socialistických výrobních sil bude dosažitelný pouze novými prostředky vědy a techniky, které přináší vědeckotechnická revoluce.

Za druhé, při složitosti společenské dělby práce a vzájemné provázanosti jejich článků, při nezbytnosti zachovat hmotnou motivaci a inovační iniciativu pracovníků, se jediná forma společenského vlastnictví ukazuje být příliš hrubým a formálním nástrojem využívání jeho možností. Společenské vlastnictví musí hledat i další, účinnější formy.

Za třetí, stejné zjednodušování je chybné i při volbě forem plánování a koordinace činnosti jednotlivých složek národního hospodářství. Administrativní systém řízení, byť by byl podporován sebevyspělejší výpočetní technikou, nemůže zachytit nekonečnou pestrost a proměnlivost lidských potřeb, produktů, potřebných k jejich uspokojování, a nákladů na jejich výrobu, které se podílejí na množství a struktuře denně požadovaných výrobků a služeb. Skutečné, nejen formální ovládnutí ekonomiky vyžaduje především ekonomické prostředky, všechny ostatní mohou mít jen podpůrný význam.³

Mezi tyto prostředky patří i existence zboží, peněz a trhu, kterých se zatím socialistická ekonomika nemůže vzdát.

Za čtvrté, sociální spravedlnost socialistické společnosti se musí opírat nejen o rovnost šancí pracovat a být za vykonanou práci odměněn podle pracovní zásluhy, ale zároveň o šanci reálně uplatnit své vlastnické právo a podílet se určitou formou na výkonu funkce vlastníka, která pro většinu pracovníků přesahuje rámec jejich každodenního pracovního dne. Dosavadní interpretace druhého principu („odměňování podle množství, kvality a společenského významu práce“) je z tohoto důvodu neuspokojivá. Kriteriaální význam nejen práce, ale i vlastnické aktivity pro rozdělování a princip výkonnosti a efektivnosti vynaložené práce lze vyjádřit v socialistické tržní ekonomice zřetelněji a účinněji jako „odměňování podle výsledků práce a vlastnické aktivity“.

Za páté, ekonomika – jako sféra zabezpečování hmotných podmínek lidské existence – je sice konec konců nejdůležitější základnou lidského jednání, ale zdaleka ne jedinou. Chování lidí je inspirováno i mnoha jinými faktory, v daném okamžiku rozhodujícími, které však nemusí být vždy v souladu se skutečnými, dlouhodobými zájmy daného individua. Tento fakt zpětně ovlivňuje reálnou tvářnost ekonomiky. Ani socialistická ekonomika nebude zpočátku zájmově jednotná a imunní proti černým pasażérům sociálních jistot, ani proti korupci, podvodům a dalším nešvarům.

Patrně nejnáročnějším a nejsložitějším úkolem socialistické společnosti bude pravděpodobně postupná změna žebříčku interiorizovaných životních hodnot, odsunutí idolu zisku a samoučelné živelné či dokonce prestižní spotřeby z vrcholu osobních ambicí a jejich nahrazení potřebou tvořivé seberealizace a sebekultivace, jakož i kultivace vztahů s ostatními lidmi. Výkonnost socialistické ekonomiky měřitelná množstvím i kvalitou disponibilního zboží i služeb ke konzumaci, ale i disponibilního volného času přesahujícího rámec nutné pracovní doby, takovou změnu podpoří. Její hlubinná podstata sama však již spočívá v osobnostních změnách rodících se z měnícího se charakteru práce i rozvoje vlastnické aktivity, nemluvě již o změnách ve společenské nadstavbě.

Pod zorným úhlem těchto okolností by základní rysy socialismu, odpovídajícího historickým podmínkám 21. století, mohly být formulovány takto:

- rychlý, efektivní a trvale udržitelný rozvoj výrobních sil na bázi vědeckotechnické revoluce;
- rozhodující role společenského vlastnictví vzniklého svobodnou ekonomickou soutěží při pluralitě jeho forem a s pozůstatkovými prvky soukromého vlastnictví;
- plánovité řízení socialistické tržní ekonomiky, založené převážně na ekonomických nástrojích;
- sociální spravedlnost, vyjádřená rovností šancí pracovat i vyvíjet vlastnickou aktivitu a podílet se na rozdělování podle výsledků práce a této aktivity, v tom i sociální jistoty pro všechny řádně pracující, včetně těch, jejichž schopnost pracovat je omezena;
- zajištění občanských práv a svobod pro všechny občany, dostupnost vzdělání, péče o fyzický a duchovní rozvoj osobnosti, výchova k sociální zodpovědnosti, společenské solidaritě a úctě k principům humanismu.

Uskutečňování těchto zásad bude sloužit hospodářský mechanismus socialistické ekonomiky. Nebude se muset vytvářet od základu znovu: Rámcem jeho fungování budou obecné zákonitosti fungování společenské výroby, které nelze zrušit. I za socialismu se musí výroba vyvíjet v určitých, objektivně daných proporcích, i za socialismu bude existovat vedle práce nutné i nadpráce a nadprodukt, i za socialismu bude prvním ekonomickým zákonem „úspora času“, tj. zkracování doby nutné k výrobě jednotlivých produktů, zvyšování efektivnosti výroby. Zaměření k cílům socialistické společnosti však pozmění formy, ve kterých se tyto obecné zákonitosti prosazují a zbaví je jejich dřívějšího antagonistického charakteru.

Socialistická ekonomika tak nebude popřením všeho, co vyrostlo v kapitalistické ekonomice, nebude jejím „opakem“. K jejímu vytvoření nebude ani tak třeba spekta-

kulárně „kácet pomníky“, jako bedlivě rozeznávat, které prvky složité soustavy ekonomických vztahů kapitalismu mají racionální, obecně platné jádro a které proto není třeba odstraňovat, nýbrž očistit od nánosů kapitalismu a včlenit do socialistické soustavy výrobních vztahů. Rozpoznat ty, které mají převážně technickou povahu, a jsou proto vůči společenskému zřízení lhostejné, mohou sloužit všem. A teprve pak ty, které jsou neslučitelné s principy socialismu, nahradit vlastními, dokonalejšími společenskými formami.

Mezi ty prvky společenské výroby, jejichž přechod do socialistické ekonomiky si lze představit nejsnáze, patří výrobní síly. Už výrobní síly kapitalismu minulého století se dostaly do natolik silného rozporu s kapitalistickými výrobními vztahy, že umožnily vznik první formy socialismu. I v této primitivní, ještě neúplně a nedokonale zformované podobě dokázaly socialistické výrobní vztahy nejen naplnit své sociální poslání, ale rychle a úspěšně dokončit historické úkoly industrializace, které kapitalismus nezvládl. Od té doby posunula vědeckotechnická revoluce v hospodářsky vyspělých zemích výrobní síly na další, kvalitativně vyšší vývojový stupeň. Rozrušila tradiční technickou základnu industriální fáze kapitalismu, prolomila dřívější dělbu práce, změnila požadavky na kvalifikaci a výkonnost pracovní síly. Není pochyb o tom, že výrobní síly, vytvořené rozvojem technologické a informační revoluce dneška, představují materiálně-technickou základnu, jejíž mohutnost a produktivní síla je zcela dostatečná k tomu, aby umožnila úspěšné nastolení a fungování socialistických ekonomických vztahů.

Po odstranění kapitalistické slupky výrobních sil je socialistická společnost přeskupí, zaměří jejich vývoj na obory, pro budoucí potřeby obyvatelstva klíčové. Restrukturalizace výroby, která bude následovat po změně společenských cílů výroby, posílí obory s vysokým podílem vědeckých aplikací, v tom i odvětví sociálního a ekologického zaměření. Prostředky k takové restrukturalizaci nalezne společnost zpočátku zejména v omezení ztrát, plynoucích z disproporcí živelné tržní výroby, v odstranění vojenských výdajů, využití možnosti soustředit akumulované prostředky na projekty, předtím finančně nedostupné atd., později v růstu vlastní výkonnosti ekonomiky.

Růst produktivity práce umožní, aby základní životní potřeby společnosti byly uspokojovány prací stále se zmenšujícího počtu pracovníků. Již dnes je v hospodářsky vyspělých zemích v odvětvích materiální výroby zaměstnána méně než polovina celkového počtu pracovníků. Za socialismu bude tento trend bezpochyby pokračovat – a patrně zesilovat – zkracováním pracovní doby a růstem volného času. Poroste tak poptávka po službách. Lze odůvodněně očekávat, že v socialistické společnosti bude většina pracovníků činná mimo oblast vlastní materiální výroby – v různých odvětvích nemateriálních služeb, v organizacích společenské správy, sociální péče, vzdělání, kultury a zábavy apod.

I v materiální sféře výroby, jejíž klíčový význam pro život společnosti se tím samozřejmě ani v nejmenším nezmění, dojde k dalším změnám v charakteru práce. Vědeckotechnická revoluce ve svém průběhu za kapitalismu na jedné straně pracovníka degraduje tím, že jej postaví k montážní lince a učiní z něho loutku, kdykoli a

téměř kýmkoli nahraditelnou. Na druhé straně – na dalším stupni technologického vývoje – naopak mění dřívější modrý límeček pracovníka na bílý límeček operátora automatické, počítačem řízené linky. Tento problém dvojakého vývoje charakteru pracovních činností socialistická ekonomika zřejmě ještě zdědí a bude jej muset řešit. Vzhledem k jeho technické, kapitálové i sociální náročnosti ji bude pravděpodobně provázet delší dobu.

Ve společenské dělbě práce se budou vlivem vědeckotechnické revoluce prosazovat nové sociálně profesní skupiny a pozmění se význam dřívějších. Výrazně vzroste úloha vědců a vědeckého personálu. Lze očekávat zejména pokrokem počítačových technologií umožněný růst sociální vrstvy individuálně pracujících osob nebo malých kolektivů, vykonávajících vysoce kvalifikované práce. Jinou sociálně profesní skupinou, jejíž význam se za socialismu prohloubí, jsou pracovníci řídicích složek podnikové sféry, manažeři. Nebudou to však pouze oni, kdo budou prakticky nést převážnou část zodpovědnosti za rozvoj národního majetku a rozhodovat o jeho podnikatelském užití a úspěchu. Tuto roli do značné míry musí převzít i ti pracovníci, kteří v dělbě práce nejsou spojeni s řídicí činností a budou se zapojovat do výkonu funkcí vlastníků, tak jako se do nich v kapitalismu zapojují kapitalističtí vlastníci. Úprava postavení těchto dvou složek řídicího procesu – složky odborně technické, reprezentované profesionálními manažery, a složky vlastnické, reprezentované pracovníky společenského vlastnického sektoru, bude velmi důležitou složkou socialistického systému řízení ekonomiky a společnosti vůbec.

Výrobní síly socialistické společnosti vystupují jako daná objektivní realita, kterou socialismus převzal, přetváří a rozvíjí ji. Socialistické výrobní vztahy bývají naproti tomu chápány jako zcela nový ekonomický systém, od kapitalismu se radikálně odlišující či jemu přímo protikladný.

Je to chápání správné, máme-li na mysli vlastnictví výrobních prostředků – jádro ekonomických vztahů, které se promítá do celé soustavy ekonomických (výrobních) vztahů a dodává jim jejich specifický společenský charakter.

I v oblasti ekonomických vztahů však existují určité složky a formy, jejichž funkce, podobně jako u výrobních sil, vyžaduje hlubší zamyšlení. Především jsou to vztahy (a ekonomické instituce s nimi spojené), které mají – obrazně řečeno – provozně ekonomický charakter, které zabezpečují běžné fungování ekonomiky. Patří sem např. organizace práce v podniku i v nadpodnikové sféře, metody řídicí práce, soustava vztahů nadřízenosti, podřízenosti a pracovní disciplíny, systémy odměňování práce apod., ale také takové jevy každodenního hospodářského života, jako jsou banky, supermarkety, platební karty či spotřební úvěry. Jejich úkolem je věcně zprostředkovávat plynulý chod ekonomiky – výroby, rozdělování, směny a spotřeby. Nevznikly ze specifických potřeb kapitalismu; jsou konkrétními projevy obecných zákonitostí výroby na dosaženém stupni jejího vývoje. Kapitalismus je samozřejmě vyvinul v podobě, která slouží jeho účelům. Socialismus zruší jejich kapitalistickou formu, ale zachová věcnou náplň těchto vztahů do té doby, dokud budou jejich funkce aktuální. Pro tyto nástroje ekonomického mechanismu společnosti tak platí mutatis mutandis totéž, co bylo v těchto souvislostech řečeno o výrobních silách.

Skutečně zásadní, klíčovou změnu ekonomického systému je tedy třeba provést v oblasti vztahů vlastnických. Připomeňme, že zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků označili Marx s Engelsem v Manifestu komunistické strany za „shrnutí komunistické teorie v jedné větě“, za základní cíl proletářské revoluce, od něhož se odvíjí možnost dosáhnout všech cílů ostatních.⁴

Praxe zemí, ve kterých existovala první forma socialismu, ukázala, že naplnit toto zásadní zadání konkrétním obsahem je složitější úkol, než se na první pohled zdálo. Vlastnictví v ekonomickém smyslu totiž není jednoduchým vztahem, který by se dal vyjádřit prostým „mám – nemám“. Zahrnuje různé stránky procesu přivlastňování – momenty držby, užívání i disponování objekty vlastnictví, podmínky, za nichž se realizují a jakou formu získávají, míru svobody vlastníka nakládat s nimi podle své vůle. Otázka „Co mám?“ musí být vždy doplněna otázkou „Jak mám?“. Formy vlastnictví se promítají do vztahů výroby, rozdělování, směny i spotřeby a spolu s nimi se v průběhu doby mění: Marx psal o „nesčíslných formách soukromého vlastnictví“.⁵

Přesto, že konečným cílem a výsledkem dlouhodobého vývoje socialistické společnosti a zároveň podmínkou jejího přerůstání ve společnost komunistickou je zrušení, přesněji překonání soukromého vlastnictví, je třeba vidět tento proces jako strukturovaný a etapizovaný. Je třeba si především uvědomit zásadní rozdíly mezi jeho jednotlivými podobami, od nichž je také možno odvodit horizont a formy jeho překonání. Je také třeba si uvědomit, že v naší představě socialistické společnosti je proces překonání soukromého vlastnictví ve všech jeho formách chápán nikoli jako administrativně mocenský, jednorázový proces, ale jako ekonomický proces, jako proces souborné soutěže různých forem, regulovaný pouze takovými opatřeními v rovině nastavování podmínek podnikání, které budou demokraticky přijaty většinou občanů.

Není tedy rozhodně na místě obava, kterou by vytyčení hlavního cíle socialismu – překonání soukromého vlastnictví - mohlo vyvolat u dnešních drobných a středních podnikatelů, živnostníků, vykonavatelů různých svobodných profesí a vůbec u lidí cenících si co největší volnosti při výkonu profese. Naopak, právě tito lidé si nejen zachovají své vlastnictví a samostatné hospodaření, ale budou do značné míry socialistickým státem chráněni před různými triky a manévry velkého kapitálu a budou se moci spíše než zoufalému boji o samostatnou hospodářskou existenci věnovat plné seberealizaci v dané profesi. Navíc získají řadu možností podílet se nejen na řízení společnosti jako celku, ale i na konkrétním hospodaření státních či samosprávných podniků, se kterými budou spolupracovat.

Soukromé vlastnictví výrobních prostředků obecně tedy může se společenským vlastnictvím v socialistické ekonomice poměrně dlouhou dobu společně existovat. Jeho postavení je podřízené vládnoucím socialistickým výrobním vztahům, podléhá stejným zákonným povinnostem jako ostatní podnikatelské formy. Má však větší podnikatelskou volnost a menší zisková omezení. Důvodem jeho existence může být rodinná tradice, ojedinělá profese, vztah k půdě atd. V socialistické ekonomice může ovšem užitečně působit i jako oživující konkurenční prvek. S jakými formami soukromého vlastnictví se tedy bude možno v socialismu setkat.

Nelze vyloučit, že v podmínkách socialismu bude přetrvávat určitý pozůstatek socialismu nejvíce protikladného vlastnického sektoru, tj. globálně kapitalistické soukromé vlastnictví založené na vykořisťování pracujících různých zemí, na shrabování renty ze zvláště výhodných monopolních podmínek, zahrnující část zisku kapitalistů nižší úrovně, veškerou nadhodnotu vytvořenou v podnicích maloburžoazního charakteru, část nadhodnoty vytvářené ve státních či samosprávných podnicích, se kterými bude obchodovat, a přirozeně nadhodnotu zaměstnanců těžících i z rozdílných mzdových i sociálních podmínek různých zemí. Tento kapitál bude hlavním protivníkem socialistické společnosti, oporou snah o vytváření politické opozice legální i nelegální, podhoubím pro organizovaný zločin apod. Hlavním úkolem socialistického společenského sektoru bude navázat na sebe menší kapitalistické i maloburžoazní obchodní partnery globálního kapitálu, překonat tento kapitál vyšší produktivitou i atraktivností zaměstnání v samosprávných či státních podnicích a postupně mu tak vzít půdu pod nohama. To musí samozřejmě probíhat za doprovodných, většinou občanů aktivně podporovaných demokratických politických procesů, které budou globálnímu kapitálu brát možnost porušovat zákony i lidská práva, devastovat životní prostředí a podporovat aktivity proti demokratickému systému. Při vyvrcholení tohoto procesu mohou hrát svou roli takové procesy, jako je zákonem stanovené zavedení samosprávných prvků v globálně kapitalistických podnicích, postihování případných daňových úniků a posléze výkup těchto podniků z prostředků, které budou shromažďovány postupně se formujícím nadnárodním státem.

Jiný vztah bude možno uplatňovat ke kapitalistickým podnikům nižšího řádu, jejichž doba působení může být značně delší, které budou postupně srůstat se státními a samosprávnými podniky a stávat se jejich součástí.

V průběhu dlouhodobého socialistického vývoje je možno plně využít maloburžoazního podnikání napojeného na státní a samosprávné podniky, které se bude postupně měnit v kolektivní družstevní podnikání či v různé formy individuálního pracovního zapojení ve společenském vlastnickém sektoru (zejména u různých profesí vědeckého a uměleckého, všeobecně intelektuálního charakteru).

Ke splnění úkolu „nahradit soukromé vlastnictví společenským vlastnictvím“ tedy nemůže vést nějaká jednorázová záměna vlastníků, tj. vyvlastnění kapitalistů a předání výrobních prostředků do rukou společnosti reprezentované profesionálním řídicím aparátem. Socialistické vlastnictví nevznikne jako v prvním typu socialismu podpisem znárodnovacích zákonů, ale až vybudováním celé soustavy ekonomických vztahů, prostřednictvím nichž se společenské vlastnictví ztělesní ve spojování konkrétní a každodenní pracovní a vlastnické aktivity širokých vrstev občanů, bude se realizovat jakožto činný vlastnický vztah a postupně, ve svobodné ekonomické soutěži, bude vytlačovat velký kapitál a provazovat se s drobným a středním podnikáním.

Společenské vlastnictví musí především překonat jak vykořisťování člověka člověkem charakteristické pro kapitalistické vlastnictví, tak i oddělení pracovní aktivity od vlastnické aktivity charakteristické pro první formu socialismu. Musí však rovněž přehradit dosavadní nesmyslné plýtvání lidskou pracovní silou i omezenými přírodními zdroji, zachovat a rozmnožit všechny podněty ekonomického rozvoje, který

zabezpečí vyšší kvalitu života všech členů společnosti. Společenské vlastnictví tak zasahuje do všech sfér společenské výroby a rozvětňuje se do rozsáhlého souboru konkrétních vlastnických práv: užívat objekty vlastnictví a rozhodovat o nich, prací s nimi si vytvářet životní prostředky, čerpat z nich prospěch anebo trpět ztráty.

Společenské vlastnictví se opírá o tezi, že společenský produkt (tedy i nadprodukt a v konečné fázi zisk) je výsledkem práce celé společnosti a společnosti je také určen; o jeho tvorbě a užití by tedy také měla rozhodovat celá společnost, nikoli pouze a výhradně soukromí vlastníci výrobních prostředků nebo profesionální řídicí aparát (např. ve státních podnicích). Ale kdo má rozhodovat jménem společnosti o tom, co je v společenském zájmu a promítat toto rozhodnutí do cest vývoje hospodářského života?

Konkrétní odpověď na tuto otázku bezpochyby nebude stejná pro všechny fáze socialistického vývoje společnosti. Logicky vzato, budou to vždy nejvyšší politické orgány socialistické společnosti, fungující v rámci určitého státního útvaru, které stanoví určité hospodářské, politické a sociální priority, svůj „vládní program“, který bude pravidelně po určité době přezkoumáván a obnovován. Obdobné programy budou mít nižší, regionální a municipální (komunální) orgány správy společnosti a další společenské a hospodářské subjekty. Současně je logické, že zájmy rozmanitých subjektů ani za socialismu nebudou zcela totožné, někdy se budou křížit nebo i stát proti sobě. Demokratické rozhodování v příslušném zastupitelském orgánu je nezbytnou podmínkou jeho práce, ale ani ono – a ani v socialistické společnosti – nemůže zaručit správnost daného rozhodnutí, ani plnou spokojenost všech účastníků rozhodování. Rozhodující musí být konkrétní vlastnické jednání samotných pracovníků v různých formách společenského vlastnictví.

Společenské vlastnictví výrobních prostředků je společenskou formou výroby; musí tedy respektovat skutečnost, že různé druhy výroby, podnikání, vyžadují ke svému fungování různé konkrétní vlastnické formy. Nemůže se spokojovat s jedinou nebo dokonce „povinnou“ vlastnickou formou; podobně jako se za kapitalismu vyvinulo soukromé vlastnictví v pestré paletě konkrétních forem, odpovídajících různým druhům podnikání. I za socialismu si různé druhy hospodářské činnosti budou hledat různé formy společenského vlastnictví, jejich potřebám nejlépe vyhovující.

Jaké konkrétní formy bude tedy mít socialistický stupeň společenského vlastnictví? Za socialismu předpokládáme, že reprezentanty společenského vlastnictví budou především:

- národní podniky (používáme tento vžitý pojem s vědomím, že s největší pravděpodobností bude existovat stát nadnárodní a tomu odpovídající vnitřní ekonomicko-organizační členění respektující určitou autonomii národních států) sdružené ve Fondu národního majetku jako celostátní organizaci, vytvářející páteř socialistického národního hospodářství. Národní podniky budou hospodařit samostatně podle běžných obchodních zásad, platných pro všechny podnikatelské subjekty, včetně skupiny podniků, zůstávajících ještě v soukromých rukou. Jejich vztah k Fondu národního majetku bude obdobný vztahu dceřiné společnosti k společnosti mateřské, tj. Fond národního majetku bude moci ovládat některé

podniky přímo, schvalovat jejich řídicí orgány (vyjma složení podnikových rad zaměstnanců, volených osazenstvem podniku), schvalovat jejich hospodářské výsledky, kontrolovat jejich investiční záměry, koncentrovat jejich ziskové přebytky nebo naopak jim poskytovat účelové dotace atd. Bude však mít také právo národní podniky pronajmout kolektivitu zaměstnanců, resp. jeho samosprávným orgánům a poskytnout jim plnou podnikatelskou svobodu v rámci zákona. U majetku spravovaného Fondem národního majetku bude pochopitelně existovat i možnost pronajmout tento majetek soukromým osobám domácím nebo zahraničním za zákonem stanovených podmínek. Převládající formou vlastnictví v této sféře tedy bude vlastnictví samosprávné. Převládajícím právním vyjádřením ekonomických vztahů v této sféře bude akciová forma vlastnictví, která je nejpružnější a ve které vlastnický podíl nemusí být souměřitelný s podílem na rozhodování. Určité výjimky budou potřebné v případě nadnárodních společností, pokud v jiných socialistických zemích budou zvolena jiná pravidla jejich fungování.

- K této formě podniků se budou velmi blížit družstevní podniky, které se již jako socialistická forma společenského vlastnictví dostatečně osvědčily. Své místo budou mít i v příští socialistické ekonomice.
- Státní podniky budou tvořit tu část společenského majetku, jehož využívání je v přednostním státním resp. veřejném zájmu (obrný průmysl, energetika, využívání a ochrana přírodního bohatství, dopravní a komunikační infrastruktura apod.). Provozování státních podniků se bude rovněž řídit zásadami hospodárnosti. V řízení těchto podniků se budou výrazně projevat demokratické principy existence socialistického státu jako nejširší demokratické organizace. Socialistická forma těchto podniků se bude projevat zejména v tom, že v těchto podnicích bude ve značném rozsahu zavedena zaměstnanecská samospráva a podíl zaměstnanců na řízení. S budoucím vývojem se budou tyto podniky sblížovat s podniky samosprávného typu.
- Komunální podniky budou představovat obdobu státní formy společenského vlastnictví, využívanou nižšími územně správními celky, obcemi nebo regiony. Jejich pole působnosti sice nebude nijak územně omezeno, bude se však přednostně orientovat na tvorbu pracovních příležitostí a poskytování služeb pro místní občany. V řízení podniků se bude výrazně promítat demokratický charakter orgánů komunální samosprávy a rozsáhlá samospráva a podíl zaměstnanců na řízení.
- Zvláštní účelové majetkové fondy státu nebo obyvatelstva budou moci být zřizovány k pojistným, sociálním, zdravotním, vzdělávacím nebo jiným účelům, které nejsou podle jejich zřizovatelů v uspokojivé míře zajišťovány přiděleným prostředky státního rozpočtu. Jejich zdrojem mohou být zvláštní státní dotace, sponzorské dary, místní zdanění či daňové asignace nebo dobrovolné příspěvky obyvatelstva. I při jejich spravování bude široce uplatňována demokratická kontrola, např. ve formě správních či dozorčích rad, ve kterých budou zastoupeny stát, obec, občanská sdružení či iniciativy a samozřejmě zástupci zaměstnanců.
- Individuální formy vlastnictví fyzických osob představuje jejich majetek, využívaný k výdělečným účelům jejich vlastní prací. Tato forma vlastnictví se vzhle-

dem k intelektualizaci práce a k novým možnostem, které poskytuje informační revoluce, oproti minulosti zřejmě značně rozšíří. Samostatná výdělečná činnost v tomto kontextu představuje rovněž součást společenského vlastnického systému: Nemá vykořisťovatelskou povahu a je zpravidla vázána na pracovní příležitosti, vytvářené bezprostředně společenskými formami vlastnictví. Toto vlastnictví bude představovat určitý přechod od maloburžoazního soukromého vlastnictví, které se v něj bude přeměňovat a úměrně tomu se integrovat do systému a logiky celospolečenského vlastnictví.

- Jiné formy vlastnictví se mohou týkat zvláštních subjektů: nadací, občanských sdružení, politických stran, odborů, církví apod. a také zvláštních, zpravidla menšinových účelů. Všechny budou založeny na uplatňování demokratické kontroly a na výrazné úloze samosprávy vlastníků i zaměstnanců. Doplňují obraz plurality forem společenského vlastnictví, vzdáleného jedinému povinnému vzorci, utlumujícímu pestrost hospodářského života a jeho tvořivost.

V této souvislosti nám dovolte jednu poznámku. Při charakteristice ekonomické základny socialismu záměrně nijak zvláště nevyčleňujeme ekonomické poměry v zemědělství. Pokud jde o výrobní síly, předpokládáme, že zemědělství se nebude nijak vyčleňovat z procesů VT a informační revoluce, která samozřejmě v zemědělství bude mít specifické rysy revoluce biologické, chemické apod. Prognózování těchto specifických stránek rozvoje výrobních sil není předmětem této práce.

Pokud jde o vlastnické vztahy v zemědělství, platí o nich to, co jsme uvedli výše o vlastnických vztazích obecně. Na počátku socialismu lze počítat s existencí různých forem vztahů soukromého vlastnictví, které budou postupně mizet, i s vlastnictvím státním a hlavně samosprávným, které se nebude příliš odlišovat od těch forem samosprávného vlastnictví a podnikání, které budou existovat v průmyslové výrobě, tím spíše, že moderní zemědělství se bude vyznačovat dalšími kroky v procesu zprůmyslnění zemědělské výroby. V protikladu ke kapitalismu se v podmínkách socialismu a socialistického společenského vlastnictví bude výrazněji projevovat spojování funkce spoluvlastníka a výrobce s funkcí ochránce přírody a kultivátora životního prostředí. V konkrétním zemědělském tržním hospodaření se budou samozřejmě promítat i ty specifické prvky, které charakterizoval již K. Marx, tj. především otázky absolutní i diferenciální renty.⁶

Nelze zřejmě předpokládat, že nová socializace zemědělství bude probíhat klopotnou cestou spojování drobných farmářských hospodářství v novou obdobu JZD (vůbec přitom nelze kalkulovat s nátlakem státní moci či postátňováním těchto útvarů). Jako pravděpodobnější se jeví cesta vytváření velkých agrárně průmyslových samosprávných komplexů, kolem kterých se budou farmářská hospodářství seskupovat a se kterými budou kooperovat až do logického vyústění celého procesu formou zapojení do samosprávného komplexu. V tomto smyslu nebude otázka regulace velikosti pozemkového vlastnictví, jakási pozemková reforma, hrát ve vývoji socialismu tu úlohu, kterou hrála v prvním historickém typu socialismu a kterou hraje v dnešním třetím světě.

V jiné rovině bude zřejmě i otázka potravinové bezpečnosti. Vzhledem k tomu, že socialismus bude vznikat na poměrně velkém území, navíc zapojeném do globalizačních procesů, bude jistě existovat výrazná mezinárodní dělba práce, která nebude vyžadovat rozvíjení klasické zemědělské výroby ve všech dílčích územních celcích. Je samozřejmě možno uvažovat o tom, že tento proces bude zpomalen soutěžením socialistického a kapitalistického světa a nutností uchovat pro socialistický svět potravinovou bezpečnost.

Všechny formy společenského vlastnictví navenek spojují a tvoří z nich součásti socialistické ekonomiky tři základní vazby: plánování rozvoje socialistické ekonomiky, společenské přivlastňování nadproduktu a rozdělování nutného produktu podle kritéria práce a výkonu funkce společenského spoluvlastníka.

Možnost v celospolečenském měřítku plánovat a řídit hospodářský rozvoj bude základním pilířem realizace společenského vlastnictví ve výrobě. Socialistická ekonomika se bude skládat ze samostatně hospodařících subjektů, což vyvolá existenci trhu a jeho funkčních mechanismů. Řízené působení těchto mechanismů umožňuje nezasahovat do podnikové sféry administrativně, resp. administrativní zásahy maximálně omezit. Socialistické plánovací orgány budou stanovovat hospodářské a jiné společenské priority pro reálný časový horizont – ne nutně jednotný pro všechny úseky – a zabezpečí je vyčleněním investičních prostředků a vytvořením ekonomických stimulů k jejich plnění. Existence takového plánu pak umožní včlenit do plánovaného rozvoje socialistické ekonomiky i prvky individuálního a soukromého hospodaření. Úkolem státních orgánů pak bude vytvářet pro plnění hospodářských priorit stabilní podnikatelské prostředí, zajišťovat vstupy sociální, zdravotní, ekologické, vzdělávací a kulturní sféry do samosprávné hospodářské oblasti a prohloubit celostátní kontrolní činnost, přesahující kontrolní funkce zaměstnaneckých podnikových rad.

Proces plánování bude pochopitelně ovlivněn demokratizací společnosti. Plánovací orgány státu (budou ale existovat i plánovací orgány samosprávných komplexů) přestanou být jakýmsi byrokratickými úřady, ale stanou se spíše vědeckovýzkumnými pracovišti podrobenými demokratické kontrole vlastníků, jejichž zástupci budou zasedat v samosprávných radách těchto orgánů (zástupci parlamentu, samosprávného sektoru, samosprávných orgánů státních podniků, odborů, organizací sdružujících soukromé vlastníky i samotných zaměstnanců příslušné plánovací instituce).

Společenské přivlastňování nadproduktu pak znamená, že rozhodující prostředky pro další hospodářský a sociální rozvoj se soustředí na různých úrovních – podnikové, místní, regionální, celostátní – podle předem stanovených kritérií a v souladu s plánovanými prioritami. Výše a forma odvodů bude zřejmě věcí praktického rozhodování, respektujícího aktuální hospodářské a sociální podmínky v zemi.

V oblasti rozdělování nutného produktu se z praktických důvodů zachová i za socialismu forma mzdy. Podstata mzdy již bude jiná – v systému společenského vlastnictví mzda není cenou pracovní síly, nýbrž podílem na národním důchodu, zprostředkovaným jednak prací, jednak podílem na vlastnických aktivitách (řídících, dozorčích, kontrolních apod.) ve společenském sektoru. Výše tohoto podílu pro jednotlivce pak bude záviset jednak na celkové sumě, vyčleněné společenským podnikatel-

ským subjektem k mzdovým účelům, jednak na konkrétní pracovní zásluze daného jednotlivce. Velikost této zásluhy – společenská užitečnost individuální práce, její kvalita a intenzita – se samočinně bude ověřovat prostřednictvím prodeje zboží, v němž je práce obsažena.

Tam, kde budou uplatněny principy samosprávy a hospodaření na vlastní účet, bude ve mzdě obsažena i složka vyjadřující podíl zaměstnance na hospodaření podniku, do mzdy se budou negativně či pozitivně promítat výsledky hospodaření jednotek (dílního kolektivu, podniku, resp. nadpodnikového seskupení, až po celospolečenskou úroveň). Bude se tu promítat i ocenění případného aktivního podílu některých zaměstnanců zastávajících různé funkce v samosprávných orgánech. Mzda bude v tomto smyslu spojovat funkci zaměstnance, jako určitého činitele pracovního procesu i jeho funkci vlastníka výrobních prostředků a pomáhat tak při výchově zaměstnance k odpovědnému a aktivnímu vztahu k práci i k společenským výrobním prostředkům.

Vzhledem k předpokládanému propojování sektoru maloburžoazního vlastnictví se společenským vlastnickým subjektem, bude se k této podobě mzdy stále více přibližovat i příjem maloburžoazního vlastníka a mzda jeho zaměstnanců. V sektoru kapitalistického vlastnictví bude ovšem i nadále mzda zůstávat vyjádřením hodnoty pracovní síly.

Prakticky bude socialistická mzda plnit funkce motivační i sociální. Socialistická mzda při tom nebude rovnostářská, zachová a bude motivačně využívat mzdové rozdíly.

Předpokladem platnosti principu rozdělování podle práce a vlastnické aktivity samozřejmě je, aby práce byla všeobecně dostupná, aby byla odstraněna nezaměstnanost. V této oblasti ekonomiky se budou výrazně projevovat mateřská znaménka kapitalismu: Určité procento obyvatelstva za kapitalismu nezískalo pracovní návyky ani kvalifikaci; určitá část získala kvalifikaci pro práce, po kterých dočasně nebo i dlouhodobě není poptávka; určitá část populace nebude ekonomicky nucena vstoupit do zaměstnání, protože získá životní prostředky jinými prostředky, určitá část pracovníků nebude schopna či ochotna se zapojit do vlastnických aktivit a aktivně využívat svá vlastnická práva. Socialismus nabízí zásadní řešení nezaměstnanosti ve zkracování pracovní doby, kvalifikační variabilitě, přeškolení a celoživotním vzdělávání i v kontinuílní pracovní výchově a výchově k výkonu vlastnických aktivit. Avšak v počátečních fázích svého vývoje pravděpodobně socialistická ekonomika tento problém ještě nebude schopna zcela vyřešit, zejména pro okrajové, předtím sociálně vyloučené části obyvatelstva.

Modelové ekonomické principy socialismu, zde zkratkovitě uváděné, ostatně zpočátku vůbec budou moci být v hospodářské praxi uplatňovány jen nedokonale. Některým budou v té či oné době chybět materiální nebo duchovní předpoklady pro jejich prosazení; uplatnění jiných možná bude ovlivněno přesahem socialismu přes hranice státních celků nebo hospodářských oblastí, nutností respektovat ekonomické poměry, existující v zemích dalších socialistických partnerů (nemluvě už o zemích případného zbývajícího kapitalistického bloku). Netrpělivost by zde nebyla na místě.

Pro dnešek je důležité, že neúspěch sovětského modelu socialismu neodsunul perspektivu socialistického hospodářství do nedohledné budoucnosti. Uplynulé půlstoletí potvrdilo, že kapitalismus objektivně dozrál pro socialistické ekonomické přeměny; že ve svých technicko-organizačních člancích a provozních mechanismech vytvořil praktickou funkční základnu, na kterou může socialistická ekonomika navázat a upravit ji poměrně snadno tak, aby sloužila socialistickým cílům. Získali jsme také dostatek zkušeností k tomu, abychom se mohli napříště vyhnout chybám, které negativně poznamenaly naši minulost. Čtyřicet let budování socialismu nám ale i poskytlo příležitost, abychom si mohli ověřit platnost základních socialistických zásad. Až přijde doba, kdy většina lidí konečně pochopí hloubku krize, do které kapitalismus zavedl civilizaci, a společnost z ní začne hledat východisko, budeme jí mít co nabídnout.

¹ Srv. Lenin, V. I., Stát a revoluce, Spisy, sv. 25, SNPL, Praha 1956, str. 440, 470-471.

² K diskusi o socialistické ekonomice viz např.

Hába, Z., Křížek, M., Socialismus a vlastnictví, Svoboda, Praha 1975,

Hába, Z., Křížek, M., K základním teoretickým otázkám politické ekonomie socialismu, Politická ekonomie 1971/2,

Hába, Z., Socialistické společenské vlastnictví, SPN, Praha 1975,

Křížek, M., Co je socialistické vlastnictví?, Svoboda, Praha 1972,

Machová, D., cit. dílo, aj.

³ Srv. netržní model socialistické společnosti v práci Coeckshott, W. P., Cotrell, A., Kybersocialismus, L. Marek, Brno 2006.

⁴ Marx, K., Engels, B., Manifest komunistické strany, cit. vyd., str. 441.

⁵ Srv. např. jeho rozbor forem soukromého vlastnictví předcházejících kapitalistickou výrobu (Marx, K., Rukopisy „Grundrisse“ sv. II, Svoboda, Praha 1974, str. 85-127, rozbor forem soukromého vlastnictví půdy (Marx, K., Kapitál. Sv. III/2, SNPL, Praha 1956, str. 161-186), rozlišování kapitalistického soukromého vlastnictví a malovýroby (Marx, K., Kapitál. Sv. I., SNPL, Praha 1953, str. 801-804) apod.

⁶ Marx., K., Kapitál. Sv. III/2, cit.vyd., str. 161-361.

7. kapitola

Předpokládaná sociální struktura v budoucím socialismu

Napsali Josef Heller a František Neužil

Metodologická východiska marxistické teorie společenské struktury

Pokoušíme-li se prognózovat sociální strukturu společnosti, musíme mít především na paměti její členité vnitřní složení. Společnosti můžeme vést celou řadu řezů, podle různých kritérií. Můžeme se zabývat třídně sociální strukturou či strukturou sociálně profesní, ale i strukturou demografickou, etnickou, komunitní, strukturou dle typů rodin apod.¹ Tyto různé roviny strukturace zachycují mnohorozměrnost člověka, který je, řečeno slovy klasiků, „průsečíkem společenských vztahů“², tzn. zastává celou řadu různých rolí, které spolu vzájemně souvisí a dialekticky se ovlivňují. Na základě marxistického materialistického pojetí společnosti víme, že mezi těmito rolemi je klíčová role, která je dána objektivním postavením člověka ve výrobních, vlastnických vztazích, tedy v procesu realizace určitého společenského typu přivlastňování výrobních prostředků. Tuto dominantní rovinu společenské strukturace nazýváme strukturací třídně sociální a právě ona je výrazným prvkem konkrétně historické kvality společenského systému, tedy i prognózovaného socialismu. Této struktuře budeme proto věnovat maximální pozornost, a to na úkor takových rovin společenské strukturace, které jsou na kvalitě dané společensko-ekonomické formace relativně nezávislé a jsou formovány faktory, které se často kontinuitně, beze změny, táhnou různými společensko-ekonomickými formacemi. Konec konců jsou odvozeny jednak od biologické stránky existence člověka, případně od vývoje výrobních sil a dalších, na výrobních, vlastnických vztazích relativně nezávislých faktorů (viz např. struktura demografická).

K velkým výdobytkům marxistické teorie patří její schopnost rozlišovat mezi třídně sociální strukturací společnosti danou postavením ve výrobních vztazích a vlastnické stránce společenské dělby práce, tedy vlastně podle rozdílné úlohy v aktivní, činné realizaci vlastnického vztahu, a strukturou sociálně profesní.³ Tato sociálně profesní struktura, se kterou leckdy bývá třídně sociální struktura zaměňována, je odvozena naopak od úrovně výrobních sil a charakteru pracovních vztahů. Je to členění společnosti podle místa jednotlivých společenských skupin v pracovním procesu a zahrnuje ty faktory, které jsou dány charakterem výrobních sil a pracovního procesu, stavem lidského poznání, vědy, vzdělanosti apod. Místo v této rovině strukturace společnosti je relativně samostatným faktorem promítajícím se do obživy člověka, jeho příjmu i určitého společenského statutu.

Proto také ti současní sociologové, kteří nedokázali vytěžít z marxismu schopnost rozlišovat třídní a profesní strukturaci, akcentují taková kritéria zkoumání sociální

struktury, jako je složitost a tvořivost práce, míra kvalifikace a vzdělání, formální výše příjmu a životní úrovně jako celku i určitá autorita některých profesí ve společnosti (např. lékařů, vědců, kvalifikovaných odborníků apod.).⁴

Zmínění sociologové vydávají tato hlediska za diferenační kritéria třídně sociální struktury, ignorují kvalitativní znaky příslušnosti k třídám a sociálně ekonomicky specifickým skupinám a tím v podstatě obrysy třídně sociální struktury překrývají a zatemňují. Jejich závěry, přestože jsou odvozeny z nesprávné metodologie, mají ovšem určité výsledky, pokud jde o postižení hranic tříd a sociálně ekonomicky specifických skupin. Je to proto, že třídní a profesní role lidí leckdy spolu souvisejí, jsou jedna od druhé neoddelitelné. Např. lidé vykonávající řídicí práci nejsou jen příslušníky sociálně profesní skupiny, ale vždy zaujímají i určité specifické postavení ve vlastnických vztazích, a proto vytyčení hranic profesní skupiny řídicích pracovníků vypovídá leccos i o hranicích tříd a sociálně ekonomicky specifických skupin.⁵ V podstatě však třídně sociální strukturu podle profesních a od profese odvozených znaků určovat nelze, nejen v kapitalismu, ale zejména v socialismu. Zde totiž formální znaky vlastnického postavení (vlastník, nevlastník) ustupují do pozadí a do popředí vystupují spíše určité odstíny ve vlastnické roli, různé způsoby, jakými se různé profesní skupiny podílejí na realizaci vlastnického vztahu.

V této souvislosti je nutná určitá poznámka o inteligenci. Někteří čtenáři i autoři jsou odkojeni starým (Stalinovými pracemi inspirovaným) členěním prvního historického typu socialistické společnosti na dělníky, rolníky a inteligenci.⁶ Toto členění vůbec neodpovídalo přístupům K.Marxe, B.Engelse a V. I. Lenina. Tzv. inteligence jako skupina lidí, zabývajících se převážně duševní prací, je pouze sociálně profesní skupinou, která je z hlediska třídně sociálního bohatě strukturovaná.⁷ Někteří příslušníci inteligence jsou součástí buržoazie, jiní maloburžoazie, jiní zase dělnické třídy (právě tato skupina dnes výrazně roste), další patří do specifických dvojakých meziskupin rozkládajících se mezi základními třídami apod. V tomto smyslu při prognózování třídně sociální struktury socialismu o inteligenci jako o samostatně skupině hovořit nebudeme.

Naše prognóza třídně sociální struktury socialismu nebude srozumitelná také proto, v jejichž vědomí hluboce uvázlo dogma vzniklé v minulém systému, které se objevovalo nejen v teorii, ale zejména v praktické kádrové praxi, a to je dogma, podle kterého příslušníkem dělnické třídy může být jen ten, kdo vykonává převážně fyzickou práci. Tato představa nemá s přístupem klasiků nic společného a je naopak s radostí přijímána mnohými kritiky marxismu a socialismu zprava, kteří na základě faktů z reality dokazují, že takto chápaná dělnická třída již zmizela, případně mizí, a že tedy tento přístup je hluboce v rozporu s realitou.

Na tomto místě připomeňme z ucelené marxistické teorie tříd a historické role dělnické třídy některá kritéria příslušnosti k dělnické třídě, odvozená z Marxova přístupu (případně i na základě jeho kritického přehodnocení).

S výrazným využitím Marxových myšlenek můžeme konstatovat, že mezi podmínky, které vymezují příslušnost k dělnické třídě patří:

1. Základní charakteristikou je směna práce námezdního pracujícího za peníze jako kapitál. Příslušníky dělnické třídy jsou tedy ti, kteří jako nevlastníci výrobních prostředků a námezdní pracující směňují svou práci za peníze jako kapitál, nikoli jako osobní důchod kapitalisty.⁸ Mezi dělníky tedy nepatří osobní služebníci kapitalisty (služka, šofér, vychovatelka dětí, bodyguard, sekretářka), ale také ti pracovníci, kteří jsou placeni státem, církví nebo jinou organizací (např. politickou stranou, odbory, zájmovými organizacemi) na základě daní či jiných příspěvků vybraných z osobního důchodu kapitalisty nebo ze mzdy zaměstnanců (vojáci, policisté, politici, úředníci, kněží, učitelé ve státních školách, lékaři ve státních nemocnicích apod.).⁹
2. Další podmínkou příslušnosti k dělnické třídě, která zužuje její obrys, je skutečnost, že se práce příslušného pracovníka zhmotňuje ve výrobku nebo případně v osobnostním systému člověka (např. v kapitalistickém podniku námezdně zaměstnaného holiče, lékaře, učitele apod.). K dělnické třídě tedy patří námezdní pracovníci kapitalisticky provozovaných služeb (v této oblasti bylo, jak se domníváme, nutno Marxův přístup poněkud opravit).¹⁰
3. Podmínkou příslušnosti k dělnické třídě také je, aby pracovník byl kapitalistou vykořisťován přímo a ne prostřednictvím vykořisťování jiných pracovníků. Z dělnické třídy tedy vypadávají např. obchodní zaměstnanci, účetní, pracovníci v oblasti marketingu a reklamy, peněžnictví, administrativy či bezpečnostních složek, kteří nadhodnotu neprodukují a pouze umožňují svému kapitalistovi, aby si výměnou za jejich nezaplacenou práci přivlastňoval část nadhodnoty pracovníka ve výrobě či ve službách.¹¹
4. Posledním, zužujícím kritériem je podmínka, aby dělník byl pouze vykořisťovaným nevlastníkem a nepodílel se nijak na výkonu vlastnických funkcí kapitalisty. Na základě této podmínky nelze k dělnické třídě počítat např. námezdně zaměstnané vykořisťované řídicí pracovníky, kteří současně pomáhají kapitalistovi vykonávat jeho vlastnickou funkci.¹²

Z těchto kritérií vyplývá, že ani v současné době, kdy začíná mizet ta část dělníků, která vykonávala fyzickou práci obsluhy stroje ve velkých továrnách, nemizí dělnická třída tak, jak ji vymezil Marx. Kritéria příslušnosti k dělnické třídě dnes splňují takové moderní kategorie pracovníků, jako je např. inženýr obsluhující automatizovanou továrnu, vědec produkující pro kapitalistu poznatky prodávané na trhu, počítačový programátor apod. Podmínku příslušnosti k dělnické třídě splňují i námezdně u kapitalisty zaměstnaní lékaři, učitelé, psychologové, holiči apod. Současně se samozřejmě dělnická třída sblíží i s těmi sociálními skupinami, které nejsou přímo její součástí, ale mají s ní společně některé z výše uvedených kritérií. Nesmíme se ovšem dát odraďit faktem, že moderní „dělníci“ si tuto svou příslušnost a z ní vyplývající protikapitalistické zájmy většinou neuvědomují a přijímají ideologii vládnoucí třídy. Tuto skutečnost prognózoval ve své době již V. I. Lenin¹³ a v dlouhodobé perspektivě jí lze čelit.

Poslední poznámku, kterou považujeme za nutné předeslat před tím, než přistoupíme k modelování třídně sociální struktury budoucího socialismu, je poznámka o

kognitariátu. Tento pojem je stále více používán v odborné literatuře. Má postihnout právě ty výše zmíněné vysoce kvalifikované skupiny zaměstnanců, jejichž úloha ve výrobě i v celé společnosti bude stále více narůstat. Rada autorů používá pojem „kognitariát“ v příliš širokém pojetí, nezřídka právě v tom sociálně profesním smyslu, který dříve vyjadřoval pojem inteligence. V marxistickém pojetí pojem kognitariát zahrnuje jen ty námezdně zaměstnané, vykořisťované (za kapitalismu) pracovníky, kteří naplňují výše uvedená kritéria příslušnosti k dělnické třídě. Je pochopitelné, že v budoucí socialistické společnosti se začne tento kognitariát měnit, že vedle kapitalisty vykořisťovaného kognitariátu bude existovat a sílit i kognitariát jako jádro pracovníků v oblasti samosprávného a státního vlastnického sektoru. Ne náhodou můžeme právě v této skupině zaměstnanců vidět nejpokrokovější a nejperspektivnější skupinu, která se musí stát jádrem sil prosazujících a budujících socialistickou společnost. Pokrokové politické hnutí a ideologie dělnické třídy musí k této skupině nalézt cestu.

Předpokládaná třídně sociální struktura socialistické společnosti

Vznik socialistické struktury společnosti bude dlouhodobým procesem, ve kterém se budou vzájemně ovlivňovat a prostupovat dva momenty:

- postupná transformace třídně sociální struktury kapitalismu do podoby, ve které převládnou třídy a sociálně ekonomicky specifické skupiny, které nejsou spojeny s velkým, zejména globálním, nadnárodním kapitálem;
- sblížení až splynutí širokého svazku tříd a sociálně ekonomických skupin zájmově provázaných se společenským vlastnickým sektorem (tedy i drobných a středních podnikatelů) a formování základů beztřídní společnosti.

Na počátku existence socialismu lze předpokládat určitou formu koexistence tříd a skupin spojených s různými vlastnickými sektory, příp. s rozdíly (i antagonistickými) ve vlastnickém postavení v rámci jednoho vlastnického sektoru. Póly třídně sociální struktury budou tvořit dva základní třídní bloky – blok seskupený kolem globálně se prosazujícího kapitalistického vlastnictví a blok seskupený kolem vlastnictví společenského. Kolem těchto pólů se bude utvářet složitá mezistruktura přechodných a dvojakých skupin, které budou různými vazbami s oběma klíčovými třídními silami spjaty. Tyto vedlejší třídy, skupiny a vrstvy se v průběhu dlouhodobého vývoje socialismu budou odpojovat od globální buržoazie a navazovat se na třídní blok spoluvlastníků společenského vlastnického sektoru, jakožto nosnou a progresivní sociální sílu získávající ve společnosti postupně stále výraznější neformální hegemonii.¹⁴

① Ze dvou základních třídních pilířů bude tvořit prvek zastaralý a přežívající se složitě strukturovaná třída globální buržoazie. Bude ji představovat ani ne tak stále se tenčící skupina fyzických osob, které budou nositeli vlastnických titulů a budou je využívat k tomu, aby si zajistili privilegovanou spotřebu nezávisle na práci, tedy společností tolerovaní rentiéři nevykonávající žádné řídicí funkce. Skutečně podstatné složky globální buržoazie budou tvořit především členité manažerské struktury, přímo zasahující do vlastnických vztahů či vykonávající za vlastníky jejich klíčové vlastnické role (v oblasti obratu a zhodnocování kapitálu, zprostředkování pohybu jeho jednotlivých složek, organizování vykořisťování námezdní pracovní síly apod.).

Jako maroděři a markytánky se za touto armádou potáhnou sociální skupiny neproduktivních pracovníků žijících z osobního spotřebního fondu kapitalistů i kapitalistických manažerů a poskytující těmto buržoazním vrstvám své služby.

Pokud bude globálně kapitalistický vlastnický sektor fungovat, bude na sebe ekonomicky, ale i politicky a psychologicky vázat i střední a malou buržoazii (nezaměňujeme ji s maloburžoazií), obíranou o většinu svého zisku a existující kolem velkých globálních sítí jako snadno likvidovatelní outsideři. V průběhu socialistického vývoje však už ale budou existovat a sílit skupiny středních i drobných kapitalistů napojených svým podnikáním na stát či velké samosprávné komplexy a snažících se tak prodlužovat svou soukromovlastnickou existenci. Tyto složky buržoazie budou logikou svých bezprostředních zájmů a v rozporu s celou kulturní tradicí kapitalismu strhávány na stranu protikapitalistických sil.

Totéž bude platit o maloburžoazii jakožto vedlejší třídě na jedné straně charakterizované svým postavením soukromých vlastníků, na druhé straně odírané na trhu do té míry, že jí nezbyvají prostředky na akumulaci. Tato třída bude sice ještě určitou dobu, tak jako doposud, neformálně na trhu vyvlastňována globálním kapitálem. Postupně však bude stále více přitahována samosprávnými komplexy a státním sektorem. Obě tyto základní podoby společenského vlastnického sektoru totiž budou maloburžoům (stejně jako středním a drobným buržoům) poskytovat lákavou perspektivu přeměny v rovnoprávné spoluvlastníky státních i samosprávných podniků těžící z rozkvětu samosprávného podnikání a vybavené možnostmi podílu na řízení a rozhodování. Tyto podnikatelské struktury budou zahrnovat jak příslušníky zaostávajících a postupně překonávaných oborů hledajících nové uplatnění, tak nových a bouřlivě se rozvíjejících profesních oblastí, poskytujících řadu příležitostí pro individuální podnikání (oblast vědeckého výzkumu, uměleckých služeb apod.). V těchto oblastech budou tradiční i modernizované formy průmyslového procesu nevhodné a neefektivní. Individuální podnikání tu bude moci přetrvávat i dlouho potom, co společenský vlastnický sektor dosáhne rozhodujících pozic.

Problematickou součástí třídního bloku navázaného na globální kapitalistické vlastnictví bude představovat členitá struktura námezdně pracujících z kapitalistického sektoru. Kapitál se bude i v nových podmínkách snažit uplatňovat jednu ze svých základních tendencí, vytěsňovat námezdní práci buď do řad záložní armády nezaměstnaných nebo vůbec mimo oblast zaměstnavatelné pracovní síly. Při současné konkurenci společenského vlastnického sektoru, zejména různých forem samosprávného podnikání a spoluvlastnictví, bude od jistého momentu tato politika kapitálu kompenzována vsáváním práce v tomto sektoru přebytně do oblasti společenského vlastnictví. To bude zřejmě kapitálu brát půdu pod nohama, a to zejména v nejperspektivnějších oblastech podnikání – v oblasti vysoce kvalifikované vědecké práce, informatiky apod.

Jádrem námezdně zaměstnaných vykořisťovaných pracovníků bude dělnická třída procházející dalším profesním „přezbrojováním“ na typ tzv. kognitariárního, znalostního proletariátu. Jde o skupinu vysoce kvalifikovaných pracovníků, zabývajících se spíše prací vědeckého typu, zároveň však svými třídními znaky kopírujících klasické

skupiny fyzicky pracujících dělníků (postavení námezdně zaměstnaného nevlastníka, vykořisťovaného, placeného z variabilního kapitálu, nikoli ze spotřebního fondu kapitalisty, produkujícího nadhodnotu a odděleného od jakékoli vlastnické funkce). Stále více se bude sblížovat s dalšími skupinami námezdně zaměstnaných vykořisťovaných pracovníků i pracovníků osobních služeb pro kapitalistu i s drobnými a středními podnikateli vysávanými velkým kapitálem. Toto seskupení bude sice z logiky námezdního vztahu ovládáno buržoazií, ale zároveň bude nuceno k aktivnímu boji o své sociální postavení a k navazování vazeb k třídám a skupinám spojeným se společenským vlastnictvím. Z tohoto hlediska budou námezdně zaměstnaní pracující vzhledem ke svým zájmům, antagonistickým vůči zájmům kapitalistických vlastníků, představovat v bloku navázaném na globální kapitalistické vlastnictví skutečného trojského koně.

Je samozřejmé, že ve velkém společenském zápase bude po nějaký čas na kapitálu závislá i oblast podnikání v drobném obchodě a službách, určených pro jeho námezdní pracovní sílu (zejména pro její privilegovanější složky ze sféry managementu, marketingu, obchodu, finančnictví apod.).

Pokud bude kapitál existovat (do značné míry bude existovat jako mafiánský), bude mít tendenci parazitovat na národním, ale spíše na nadnárodním státu a veřejné správě vůbec. Bude korumpovat státní a veřejné úředníky, politiky, platit si ideologický aparát a produkovat odvrácenou stranu téhož – legální či nelegální mocenské struktury, bojůvky, lumpenproletářské elementy apod. Tyto struktury budou stále více a stále účinněji paralyzovány socialistickým státem opírajícím se o aktivní spoluúčast občanů na vládě, o členité struktury samosprávy a občanské společnosti.

② Proti této armádě kapitálu bude na druhé straně stát postupně sílicí a homogenizující se struktura společenských spoluvlastníků. Tato struktura bude zahrnovat:

- samosprávné vlastníky velkých a postupně se stále více do jediného nadnárodního celospolečenského útvaru propojujících komplexů, ale i středních a malých podniků;
- zaměstnance ve státním vlastnickém sektoru, ať už ve výrobě nebo mimo ni, kteří budou stále více a stále účinněji přeměňováni v aktivně jednajících spoluvlastníky a úměrně propojování státního a samosprávného sektoru (včetně sektoru regionálního a komunálního vlastnictví, příp. vlastnictví společenských organizací) se budou sblížovat a utvářet třídu společenských spoluvlastníků;
- individuální podnikatele kapitalistického či maloburžoazního typu včleněné do samosprávných či státních podniků volně a zprostředkovaně, využívajících práva samosprávného vlastníka se značnou mírou diverzity.

Ve všech zmíněných sektorech bude klíčovou skupinu představovat skupina vysoce kvalifikovaných pracovníků, zejména její jádro, které jsme pro kapitalismus označili pojmem kognitariát. Od kapitalistické podoby kognitariátu se bude odlišovat kognitariát ve společenských vlastnických sektorech, ať půjde o samosprávné spoluvlastníky nebo o zaměstnance (ovšem výrazně se podílející na řízení a zisku) státních podniků. Další kvalifikovaní pracovníci budou mít podobu maloburžoazních podnikatelů nebo jejich zaměstnanců.

Právě značná různorodost a pestrost forem participace na vlastnictví i řízení bude výrazným rysem procesu soutěžení společenského vlastnictví s kapitalismem, jeho prorůstání do kapitalistických struktur a rozkládání těchto struktur.

K této diverzitě forem participace bude patřit zejména dlouhodobě překonávaný a prolamovaný rozdíl mezi participantem z řad managementu či kognitariátu a řadovým participantem na vlastnické funkci, který není řídicím nebo duševním pracovníkem z profese. Zde bude zejména obtížné včlenit do reálné vlastnické participace pracovníky méně kvalifikované obslužné práce ve výrobní i nevýrobní sféře, se všemi známými důsledky ve sféře práce a života.¹⁵

Také samosprávný sektor bude mít vedle svých řádných participantů i své námezdní či dočasně účelově najímané pracovníky, od kvalifikovaných manažerů, specialistů různého druhu až po výkonné a fyzické pracovníky (např. na úklid, údržbu apod.). Bude najímat zejména pracovníky z neproduktivní sféry (sféry žijící ze spotřebních fondů) poskytující různé služby: učitele, lékaře, umělce, společenskovední specialisty apod. S rozvojem celého sektoru budou zřejmě tito pracovníci vtahováni mezi spoluvlastníky.

K podnikům samosprávného charakteru se budou připojovat různými ekonomickými vazbami soukromí podnikatelé – jako subdodavatelé zboží a služeb, často i v pozici těch, kdo se samosprávnými podniky společně podnikají. Můžeme sem zařadit i oblast maloobchodu a služeb, prodávaných pracovníkům samosprávných podniků. Tato oblast se bude později dále rozšiřovat a bude růst neformální vliv třídy samosprávných vlastníků mezi skupinami nemonopolistické buržoazie a maloburžoazie i jejich zaměstnanců.

Zralá socialistická společnost bude tedy společností, ve které rozhodujícím prvkem třídně sociální struktury budou spolupodílníci v různých formách samosprávného a státního vlastnictví. K nim se budou řadou ekonomických vazeb přimykati soukromí nekapitalističtí vlastníci. Bude se stále více prohlubovat a vyrovnávat aktivní podíl všech občanů na výkonu a řízení ekonomicko-vlastnických funkcí. Příslušníci struktur spojených s provozem velkého, ale i středního a drobného kapitálu i nekapitalističtí soukromí vlastníci se budou přeměňovat ve spolupodílníky společenského vlastnictví. V rámci rozvoje ekonomiky a sociální sféry založené na tomto vlastnictví, budou při současném rozvoji demokracie a samosprávy ve společnosti získávat nové, atraktivní šance k osobnostnímu rozvoji.

Jakákoli forma násilného, administrativního vyvlastňování, znerovnoprávnění a postihu za minulé třídní začlenění bude vyloučena.

Struktury kapitalistického podnikání nedokážou ve svobodné ekonomické soutěži s těmito procesy držet krok. Budou postupně ztrácet i manévrovací prostor ve světě a možnost parazitovat na nízké ceně práce a omezování sociálních vymožeností a občanských práv pracujících v různých zemích. Naopak samosprávné podnikání bude ve světě získávat stále širší možnosti.

Na konci námi prognózovaného vývojového procesu, v podmínkách skutečně zralé socialistické společnosti, ze které již budou vyrůstat prvky komunismu, bude vypadat třídně sociální struktura zcela jinak než na začátku. Zmizí globálně kapitalistický

vlastnický sektor, střední a drobné kapitalistické a maloburžoazní podnikání se propojí se samosprávným sektorem a bude rovněž postupně mizet. Role podílníka na samo-správném sektoru bude podstatně atraktivnější a společensky prestižnější, než role soukromého podnikatele, tak jako kdysi v první formě socialismu se stala role družstevního rolníka daleko atraktivnější, než role soukromě hospodařícího výrobce. Soukromé vlastnictví bude překonáno. Změní se i státní sektor, ve kterém narostou formy demokratické kontroly společností a podílu zaměstnanců na řízení a hospodaření do takové míry, že tento sektor bude od samosprávného vlastnického sektoru k nerozeznání. Na této bázi dojde ke sbližování až splývání tříd a formování beztrždní společnosti, a to bez hořkosti a traumat, které v prvním historickém typu socialismu způsobilo násilné převzetí moci, ostré formy třídního boje a perzekuce nejen poražených tříd, ale i spojeneckých tříd malovýrobců a živnostníků a dokonce i části dělníků a inteligence.

Překonávání staré společenské dělby práce a změny v sociálně profesní struktuře

Paralelně, v dialektické vazbě na vlastnické změny, dojde i k překonávání staré společenské dělby práce, která podvazovala i rozvoj první historické formy socialismu (viz např. určitý rozdíl v možnosti aktivně vykonávat spoluvlastnické funkce mezi ředitelem podniku a dělníkem v jejích podmínkách).¹⁶ V důsledku procesů VTR a informační revoluce se bude jevit jako stále méně udržitelný stav, kdy je výkon rozštěpených druhů pracovní činnosti fixován doživotní obživnou činností společenských skupin.

Byla by samozřejmě naprosto chybná představa, že snad vývoj socialistické společnosti povede k tomu, že budou všichni občané libovolně a neustále střídat své pracovní činnosti. Taková představa by byla chybná i pro komunismus.¹⁷ Jde však o to, co nejvíce snížit nutnou pracovní dobu pro zabezpečení společenských potřeb. Za jejími hranicemi je pak možno otevřít pro všechny možnosti seberealizace,¹⁸ zejména pro ty skupiny, které byly ve staré společenské dělbě práce spojeny s činnostmi mechanickými, netvůrčími, nekvalifikovanými, oddělenými od řízení a rozhodování a duševního rozvoje. Mimovolně, jak jsme už poznamenali, jako vedlejší produkt honby za ziskem k tomuto vývoji přispívá i soudobý kapitalismus (tzv. flexibilizací práce, nucením pracovníka, aby pracoval na menší úvazek či více úvazků a byl kdykoli připraven se adaptovat na podmínky zcela odlišného pracovního procesu). V socialismu se otevírá možnost odbourat nežádoucí souvislosti objektivního procesu překonávání staré společenské dělby práce obracející se proti sociálním jistotám a zabezpečení pracovníků, vytlačující řadu občanů mimo pracovní proces, mezi nezaměstnané a dokonce nezaměstnavatelné složky, žijící jen z charity či kriminality.

Bude také pokračovat již dnes probíhající proces zániku jednoduché, nekvalifikované práce, ať již fyzické či duševní, práce ve výrobě či ve službách, tedy práce, kterou si kapitál mohl velmi dobře podřídit, měřit, kontrolovat a motivovat, ale kterou také snadno nahrazoval. Na druhé straně lze očekávat nárůst prvků kvalifikované, tvořivé činnosti, propojování jejích různých forem. V plném souladu s prognózami klasiků začíná již v současnosti probíhat proces, kdy na významu nabývá obecná

práce, práce vědeckého typu.¹⁹ Právě v důsledku rozvoje této formy práce se snáší na kapitalismus soumrak, protože klade nároky na zvláštní výcvik, zcela individuální talentové předpoklady pracovníka i jeho motivaci, které nejsou širokým vrstvám pracovníků v námezdním poměru poskytovány. Práci vědeckého typu nelze dost dobře uzavřít do klasického schématu „nutná pracovní doba – volný čas“. Právě v této práci se stírá rozdíl mezi dobou, kterou pracovník tráví na pracovišti, a dobou, kterou věnuje svému osobnímu rozvoji, kultivování svých tvůrčích schopností, vytváření příznivých psychických podmínek pro svou činnost apod. Pro kapitál je obtížné začleňovat takovou činnost do vykořisťovacích mechanismů. Společenské vlastnictví, zejména jeho samosprávná forma, může naopak využít motivace vyplývající ze spoluvlastnického zájmu pracovníka, z otevřenosti přístupu k řízení, z dobrovolné kooperace motivovaných pracovníků apod.

S prolamováním rozporu mezi duševní a fyzickou, monotónní a tvořivou prací bezprostředně souvisí i prolamování rozporu mezi prací řídicí a řízenou. Nejde samozřejmě o to, aby byla ignorována specifika a nezbytnost profesionální odborné řídicí práce a aby nároky na takovou činnost byly vznášeny na všechny členy pracovního kolektivu. Marxem objevené dvě stránky řízení jsou v činnosti kteréhokoli řídicího pracovníka nedílně spojeny. Jednou stránkou je technická, ryze odborná stránka, na které se neprofesionálové v řízení mohou podílet jen v omezené míře. I za socialismu budou takovou činnost pro svou obživu vykonávat zvláštní skupiny pracovníků – manažerů.²⁰ Na druhé straně však je každý řídicí pracovník zároveň nucen fungovat jako nositel určitého vlastnického zájmu, jednat v duchu logiky systému, v němž je zaměstnáván.²¹

V první formě socialismu nebyla tato druhá stránka řízení dostatečně zvládnuta, nebyly do ní zapojeny široké vrstvy občanů. Zůstala do značné míry záležitostí profesionálního řídicího aparátu, což přispělo k její historické porážce. Nová forma socialismu je nemyslitelná bez toho, aniž by se, samozřejmě nejprve v rámci státního a samosprávného sektoru, do této stránky řízení zapojovala co nejbezprostředněji co největší část společnosti, a to na všech stupních společenské hierarchie – v jednotlivém výrobním provozu, v podniku, nadpodnikovém seskupení či v celostátním řízení a plánování. Teprve takové zapojení (nikoli formální, byrokratizované, ale reálné a efektivní) do této role dává příslušníkům socialistické společnosti zvláštní třídní charakteristiku. Přeměňuje jejich spoluvlastnictví z formálního práva v každodenní, především ekonomickou realitu. Umožňuje formovat třídu společenských vlastníků, a tak dosahovat společenské soudržnosti, která je nutná k dosažení vyšších úrovní rozvoje.

Je třeba mít na paměti, že rozvoj VTR a informační revoluce, vzdělanosti a kulturnosti ve společnosti spojený s moderní civilizací, jakkoliv je zatím deformován a blokován kapitalismem, vytváří pro realizaci této společenské přeměny potřebné podmínky. Totéž platí o růstu času přesahujícího hranici nutnou pro výrobu nezbytných produktů a služeb, který je dnes nesmyslně promrháván jako neproduktivní životní čas stále rostoucích skupin nezaměstnaných a nezaměstnavatelných.²²

Zásadní přeměny v oblasti třídně sociální i sociálně profesní struktury společnosti tak budou znamenat novou kvalitu i ve vzájemné vazbě mezi jednotlivými rovinami

společenské strukturace a v procesu osobnostního rozvoje člověka. Odstraňování vlastnických rozdílů, zkrácení nutné pracovní doby, prolamování staré společenské dělby práce a s ní spjatých hranic ve způsobu života celých společenských skupin – to všechno přispěje k překonání stavu, který byl charakteristický pro dlouhé období lidských dějin a který velmi přesně popsali klasikové. Jde o stav, kdy si člověk jen pracně získává obživu a vynakládá na to podstatnou část svého dne a kdy se nadto pohybuje podstatnou část svého životního času v rámci velmi striktních hranic třídní (resp. skupinové) a profesní příslušnosti. Až dosud nad ním má jeho třídní začlenění velkou moc. Výrazně ovlivňuje způsob jeho chování, myšlení i cítění, vytváří u něj nepřekonatelné a emočně silně fixované stereotypy, vzorce, normy a hodnoty. Takovýto člověk se vždy se svou třídní či profesní rolí vyrovnává individuálně, podléhá jí více či méně, zvládá ji lépe či hůře a nelze ho s ní jednoznačně ztotožnit. Přesto zůstává do značné míry především „průměrným třídním individuem“²³ (do značné míry i jen průměrným profesním individuem). Jeho ostatní role, které hraje ve společnosti – např. v rodině, sousedské komunitě, etniku, demografické vrstvě, kulturní formaci, náboženské komunitě apod. – jsou jeho třídní, ale i profesní rolí utlačovány a omezo-vány. Možnosti člověka rozvíjet se jako multidimenzionální osobnost jsou relativně malé.

V současném kapitalismu se tato situace mění spíše navenek – v tom smyslu, že především třídní určení člověka je celou buržoazní nadstavbou (zejména ideologií) důmyslně maskováno a popíráno. Je překryto mechanismy konzumu a pseudoindividuality.

Teprve v socialistické společnosti, kdy každý občan společnosti získává jednotný status „socialistického třídního individua“ a kdy se rozbíjejí i významné profesní přehrady, může se tento občan stát skutečným individuem, skutečnou neopakovatelnou osobností.

Rodina

Procesy v oblasti třídně sociální a sociálně profesní diferenciacce se pochopitelně promítanou i do procesů, kterými společnost zajišťuje svoji biologickou reprodukci – do oblasti rodiny a jejích funkcí. Úměrně těmto procesům - procesům zespolenšťování výroby i života, posilování role demokracie a samosprávy - by především bylo překonáváno rozpolcení modelu rodiny podle začlenění ve vlastnických vztazích. Stále více by do pozadí ustupoval model, ve kterém je rodina především uzavřeným společenstvím, fixujícím, předávajícím i zprostředkujícím roli soukromého vlastníka výrobních prostředků nebo naopak, u nevlastníků výrobních prostředků, společenstvím zabezpečujícím podmínky pro výhodný prodej pracovní síly a zároveň nuceně nahrazujícím chybějící péči společnosti o děti, seniory, nemocné a handicapované.²⁴ Klíčovým typem rodiny by se stávala rodina otevřená vůči společnosti, připravující a podporující zapojení jedince do mnohovrstevnatého systému samosprávných rolí. V tomto modelu rodiny by zřejmě stále více ustupovala do pozadí funkce doplňku společenské produkce zboží i služeb a naopak by se posilovala funkce socializace a racionální i emocionální kultivace individua. Nedílnou stránkou tohoto procesu by

ovšem zřejmě bylo překonávání patriarchálního typu rodiny s dominantní rolí otce–živitele, vyrovnávání funkce a postavení ženy a muže a posílení aktivní participace všech členů rodiny na rozhodování. S posilováním prvků společenskosti a solidarity by byla překonávána tendence k egoistickému podřazování rodiny a z ní vyplývajících povinností ničím neomezenému zájmu individua – otce vlastníka a živitele.

V průběhu svého zrání by se socialistická společnost jistě vyrovnávala s pozůstatky kapitalistického vývoje rozbíjejícího všechny roviny společenských vztahů a deformujícího i vztahy intimní sféry. Kapitalismus převádí tyto vztahy na primární honbu za ziskem u vládnoucí třídy a obživou u vykořisťovaných pracovníků, vnucuje celé společnosti bezduchý konsum či bezohlednou honbu za zbohatnutím nebo individuální kariérou, která by umožnila vzestup do vyšších vrstev. Izoluje jednotlivce i rodinná společenství a staví rodinnou sféru proti společnosti, pracovnímu kolektivu, občanské společnosti apod. V rodině příslušníků vládnoucí třídy často vztahy uvolňuje a vede k odkládání dětí do péče vychovatelek a prestižních internátních škol a seniorů do luxusních zařízení na dožití. Většinový typ rodiny žijící z vykořisťované práce naopak nutí k tomu, aby její příslušníci nahrazovali svou práci v domácnosti zboží a služby, které si nemohou dovolit nakoupit na trhu, a posiluje jejich nucenou vzájemnou závislost.

Naopak v podmínkách socialismu rodinné vztahy nebude křivit ani vlastnická nerovnoprávnost a nutnost zabezpečovat vlastnickou funkci, ani doplňková ekonomická funkce rodiny, která bude s vývojem společnosti k zralému socialismu ustupovat do pozadí. Společnost jako celek i jednotlivé samosprávné kolektivy poskytnou rodině veškerou pomoc a zajistí jí vysokou úroveň sociálních jistot. Místo nucené vzájemné závislosti nastoupí dobrovolná, emotivně podložená závislost, která nebude bránit seberealizaci a společenským aktivitám členů rodiny. Do popředí může vystoupit silná socializační funkce rodiny zahrnující mnoho rovin. Rodina bude zprostředkovat vstup dítěte a mladého člověka do společnosti, v součinnosti se společenskými mechanismy bude ohlazovat hrany, které při této socializaci vznikají. Bude vytvářet pro ni optimální podmínky racionální, emocionální i mravní kultivaci nového jedince, který bude vyrůstat v daleko harmoničtějším prostředí, než v podmínkách společnosti založené na neúprosném boji o život. Tomu bude napomáhat mizení sociálních kořenů společenských patologických jevů (drogy, mravní devastace, různé formy psychologického teroru – viz šikana apod.). Rodina bude do společenského života vstupujícímu jedinci zprostředkovávat všelidské humanistické hodnoty a vytvářet u něj určitou imunitu proti negativním jevům, které samozřejmě budou ve společnosti také existovat. Jako ústřední bod celého tohoto procesu musíme vidět především nové poslání rodiny – výchovu jedince schopného se zapojit do širokých demokratických a samosprávných procesů a vzít na sebe podíl odpovědnosti za osud vlastní, své rodiny i pracovního kolektivu i společnosti jako celku. Maximální seberealizaci a kvalitu života bude s pomocí společnosti zajišťovat i seniorům, které nebude muset vnímat – jako tak často v minulosti – jako nežádoucí břemeno.

V této souvislosti je těžko prognózovat, jak bude formování socialistické společnosti působit na některé trendy, které existují v současnosti. Projevují se např. skuteč-

ností, že se řada dětí rodí ve svazcích, které nejsou právně kodifikovány, že je značný počet rodin neúplných a že řada lidí preferuje takový způsob života, ve kterém s případnými partnery navazuje jen omezené vztahy, bez soustavného soužití a bez dětí. Lze poměrně snadno odhalit podstatné příčiny těchto tendencí v současné, tj. zralé kapitalistické společnosti (v řadě zemí, kde kapitalistický vývoj plně neprorostl celou společností, nebo u některých etnických minorit tyto jevy nenalzáme). Na výše uvedené tendence působí takové momenty společenského uspořádání, jako je konzumní způsob života, fragmentace společnosti v zájmu vládnoucí třídy, neslučitelnost plného profesního rozvoje s rodinným životem, diskriminace rodičů zaměstnavateli, finanční nároky na výchovu dítěte apod. Tyto problémy socialismus vyřeší.

Jiné to bude s tendencí k odformalizování partnerského soužití. Určitá individualizace společnosti, kterou přinesl již současný kapitalismus, už nyní oslabila působení některých tradičních mechanismů (např. ve veřejném mínění, v náboženství apod.), které si vynucovaly právní kodifikaci vztahu dvou partnerů. Na tento proces socialistická společnost nesporně naváže právě tím, že rodinné soužití nebude soužitím vynuceným jakýmkoli vnějšími faktory. Zejména však odpadne faktor ekonomický (rodina jako určitá ekonomická jednotka), který kapitalismus překonal jen zčásti a který stále nutí k formálnímu soužití i nefungující svazky. Proto i zde není vyloučeno další odformalizování rodinného soužití, z druhé strany však spojené s jeho rostoucí kvalitou. Řešení problémů rodinného svazku se bude stále více z roviny práva přesouvat do oblasti morálky, s čímž může souviset i změna rituálů souvisejících se založením a fungováním rodiny. Podstatné však bude především nahrazování ekonomických a formálně prestižních pout mezi rodinnými příslušníky skutečným citem a společným zájmem na jejich seberealizaci.

Demografická struktura

Při prognózování socialismu je samozřejmě velmi obtížné předvídat demografické složení společnosti, tj. např. proporce mezi mládeží a seniory, muži a ženami, natalitu, mortalitu, soustředění obyvatelstva do velkých sídlišť či naopak do malých sídlišť venkovského typu apod. Tyto procesy jsou silně determinované biologickými, geografickými a ekologickými faktory a také stupněm rozvoje výrobních sil (např. dopravy a komunikací). Kvalitativně specifické společenské jevy odvozené od podstaty příslušného společenského systému se v nich odrážejí s vysokou mírou zprostředkovanosti.

Lze např. prognózovat, že při dosažení vysoké úrovně kvality života, správném stravování, rozvoji tělesné kultury, výrazné kultivaci životního prostředí, kvalitním a demokratickým zdravotnictvím, zmírnění stresů vyvolaných sociálně ekonomickými faktory, v harmonické společnosti založené na plné seberealizaci a zároveň při vysoké úrovni průměrného sociálního zabezpečení občana a při vysoké úrovni služeb pro seniory je velmi pravděpodobné zvyšování průměrného věku, jehož se obyvatelé dožívají. Současně s tím by však mohl působit i určitý vzestupný populační trend daný takovými faktory, jako je vysoká životní úroveň, sociální zabezpečení, pomoc společnosti rodinám s dětmi, rozvoj služeb pro rodinu, vyrovnávání faktických příle-

žitostí pro profesní i společenskou seberealizaci žen, omezení stresů pocházejících z objektivního společenského uspořádání (nezaměstnanost, napětí ve vztazích mezi společenskými skupinami a politické napětí, riziko války či společenské destabilizace apod.). V tomto smyslu by mohly působit i pozitivní emoce plynoucí z určité harmonizace společenských vztahů, příznivé mravní atmosféry apod. Těžko předvídat, nakolik by tento trend byl méně intenzivní ve srovnání s prodlužujícím se průměrným věkem, nakolik by se měnil poměr mezi mládeží a seniory směrem ke stárnutí společnosti nebo nakolik by se společnost naopak omlazovala.

Stejně tak ovlivňuje kvalita společenského systému jen velmi zprostředkovaně procesy migrace obyvatel z velkých sídlišť do malých či naopak. Klíčovými faktory jsou zde klima, charakter dopravy daný především úrovní výrobních sil společnosti a ekonomickou prosperitou, kvalita životního prostředí, hustota osídlení, kterou socialismu zanechá kapitalismus, charakter výrobního procesu a technická forma společenské organizace. Na druhé straně jsou tu i vlivy vyplývající z kvalitativního charakteru společnosti, zejména jejích výrobních vlastnických vztahů a společenské formy řízení. V tomto smyslu je třeba uvažovat o tom, nakolik překonání tradičního industrialismu (velké továrny, ale i velké agrokomplexy) a jeho nahrazení úlohou vědeckovýzkumných pracovišť a komunikačních sítí a větší individualizace pracovního procesu (samozřejmě při revolučním pokroku dopravy) povede k odchodu obyvatel z velkých aglomerací do sídlišť menších, venkovského typu, s určitým odstupem od pracoviště. Je možné uvažovat o tom, jak dalece tomuto procesu napomohou faktory, jako je např. rozvoj samosprávných forem výroby, větší spjatost s pracovištěm, potřeba bezprostřednější účasti na samosprávném rozhodování v zařízeních denního života (školy, nemocnice, obec) či větší nároky na kulturu a na životní prostředí, nebo zda některé z těchto faktorů budou naopak působit proti němu.

Tyto otázky jsou předmětem zkoumání různých speciálních věd a jsou mimo rámec této práce.

Etnická struktura

Vzhledem k nepřebornému množství konkrétních variant přechodu různých zemí a makroregionů na cestu socialismu nelze přirozeně prognózovat etnické vztahy konkrétně. Lze se však zamyslet nad tím, jak mohou etnické vztahy ovlivňovat obecný model budování socialismu na hlavní trajektorii dějinného vývoje, tj. v zemích přecházejících k socialismu ze stadia globálního kapitalismu.

Při zkoumání etnických procesů a jejich úlohy ve vývoji k socialismu a v jeho dalším rozvoji je třeba především vyjít z charakteristik globálního kapitalismu. Víme, že globální kapitalismus je takovým stadiem společenského vývoje, ve kterém se totálně prolomují hranice národních trhů a vzniká jeden světový trh ovládaný nadnárodními monopoly. Globalizační procesy zasahují sféru politiky, kde podlamují úlohu národních států a přinášejí s sebou vznik státních útvarů nadnárodních, ať už formou integrace typu EU, velmocenské nadvlády USA nad řadou zemí (ba dokonce celým světem) nebo jednou možná i ve formě superstátu vytvářeného uskupením nadnárodních

monopolů bez ohledu na tradiční státy a makroregionální sféry vlivu. Ke globalizaci dochází i v dalších oblastech života společnosti - v informacích, kultuře apod.

Jak známo, tento globalizační proces má sice svou kapitalistickou formu, ale má svůj základ v objektivně progresivních procesech rozvoje výrobních sil na bázi VT a informační revoluce. V etnických vztazích má rovněž přímo revoluční dopad. V marxistickém pojetí rozlišujeme kvalitu etnické pospolitosti podle řady znaků, mezi kterými hraje prvotní a určující roli otázka kvality ekonomické pospolitosti, to, jak příslušný typ výrobních vztahů vytváří určitou větší či menší soustavu styků a kontaktů udržujících příslušné etnikum pohromadě.²⁵ Připomeňme si jen skutečnost, že teprve raný kapitalismus se svým jednotným národním trhem přeměnil feudální národnost v moderní národ, z něhož většinou vyrostly i národní státy. Rovněž první historická forma socialismu svým převážně centrálně direktivním charakterem navázala na dílo kapitalismu a nejlépe se jí dařilo v podmínkách uzavřeného národního trhu a národní politické pospolitosti. S nástupem globálního kapitalismu a paralelní porážkou první historické formy socialismu v Evropě začal zároveň i proces odumírání národů a jejich přeměny v nový, značně volnější typ etnické pospolitosti, která se stále více podobá té volnější pospolitosti, kterou charakterizujeme pomocí pojmu národnost, národnostní menšina nebo kterou představují jinojazyčné příp. i jinonáboženské komunity uvnitř dnešních celistvých národů.²⁶ V tomto novém typu společenství budou jednotící roli místo ekonomických a politických charakteristik hrát dlouhodobě působící a jen pomalu překonávané charakteristiky jazykové, kulturní a psychologické, příp. náboženské. Co bude zvláště důležité, bude uvolňování sepětí etnika s určitým bazálním územím, skutečnost, že nová etnická pospolitost bude zahrnovat příslušníky rozptýlené na řadě území, bude se propustovat s jinými etnickými pospolitostmi, tak jako je to dnes např. u Židů či Romů.

Globalismus však zasadil tradičním národům ránu ještě z jiného směru. Jeho součástí se stal volný pohyb pracovních sil motivovaný vyhlídkou na lepší životní úroveň. Tato perspektiva pomáhá bořit hranice národních pospolitostí a rozlévat ostrůvky nejrůznějších jinojazyčných komunit po celém světě. I když se zatím tyto komunity vyznačují určitou uzavřeností ve vztahu k majoritním etnikům, danou především velkými rozdíly kulturně náboženského charakteru (migrace, jak víme, dnes totiž směřuje samospádem ze zaostalých, méně vyvinutých zemí do zemí vyspělých), v budoucnu bude tato separace těžko udržitelná a proces vzájemného ovlivňování etnik vstoupí do nového stadia.

Tyto pohyby dnes na jedné straně ukazují nereálnost předpokladu, že by mohl socialismus vzniknout v jedné zemi, na druhé straně však brzdí procesy vývoje k socialismu tím, že umožňují jeho odpůrcům využívat účinně rasismu, nacionalismu, xenofobie a náboženského fundamentalismu a s pomocí těchto nástrojů rozdělovat potenciální protikapitalistickou frontu, vyostřovat interetnické vztahy, destabilizovat poměry a pod touto záminkou odbourávat demokracii. Zanedbatelné není ani využívání velmi laciné práce migrantů, které by mohlo značně komplikovat situaci samosprávnému sektoru, který by chtěl konkurovat kapitalistickým podnikům a který může mít značné problémy s tím, aby do sebe tyto migranty integroval. V komunitách přistěho-

valců vznikají nové reakční elity nezřídka na bázi náboženského fundamentalismu propojené s terorismem či organizovaným zločinem, což dále komplikuje proces boje proti nadnárodní či domácí buržoazii. Pro přechod k socialismu tedy vznikají nejlepší podmínky tam, kde buď proces rozmývání a vzájemného prolínání etnik pokročí tak, že bude na jeho základě možné formovat internacionální hnutí, nebo tam, kde proces bude probíhat ještě na bázi relativně celistvé postnárodní pospolitosti. Je jasné, že překonávání jakkoliv motivované xenofobie a sjednocování pokrokových sil různých etnik patří k nejdůležitějším úkolům hnutí směřujícího objektivně či vědomě k socialismu.

Ve vlastní socialistické společnosti lze na počátku jejího vývoje předpokládat trvající existenci etnických rozdílů a dokonce i nerovností a rozporů. Tyto rozpory bude samozřejmě žít odcházející buržoazní třída, zejména globální kapitál. Skupinou velmi náchylnou k přejímání zaostalých či reakčních nálad a postojů v etnické otázce bude i maloburžoazie a další individuálně podnikající skupiny. Kapitál bude s výhodou využívat i vzájemné konkurence mezi pracovníky z řad migrantů, menšin z méně vyvinutých zemí a domácí dělnickou třídou. Všeobecně možno konstatovat, že etnické rozpory budou usnadňovat vstup buržoazní ideologie do hlav pracujících lidí a komplikovat formování a pronikání ideologie socialistické.

Klíčovou roli v tomto procesu musí sehrát opět samosprávný sektor. Otázka vtažení příslušníků různých menšin do samosprávného podnikání je pro něj otázkou jeho bytí či nebytí. Musí se přitom opírat o vydatnou pomoc demokratického pokrokového hnutí. Jen podíl na samosprávné vlastnické aktivitě a pozitivní politická zkušenost může oslabit ve vědomí menšin, které se nacházejí na nižším stupni politické vyzrállosti, vliv nacionalistických a fundamentalistických sil a jejich ideologie a využít jejich revolučního potenciálu. Jen proces neustálého vzájemného kontaktování občanů z majoritního etnika a z etnik minoritních může z hlav příslušníků majoritního etnika odstranit xenofobii, rasismus a nacionalismus.

Ve vyšších etapách socialismu pak bude pokračovat proces sbližování až splývání etnik a formování zralejší a pevnější, i když multietnické a multikulturní pospolitosti v příslušném regionu. Pozitivně zde bude působit celý vývoj společenského vědomí, o kterém píšeme v poslední kapitole, zejména formování celospolečenské ideologie, která by nebyla „falešným vědomím“, a ústup a změna role náboženství, které přestane být politickým nástrojem manipulace etnik jejich vládnoucími třídami. Etnické vědomí dosud formovala vládnoucí třída daného etnika, v budoucnu bude formováno internacionálně smýšlející a jednající třídou společenských vlastníků, která bude zároveň formovat i vědomí celospolečenské. Odtud lze vyvodit harmonizaci těchto dvou rovin odrazu bytí ve vědomí.

X X X

Celé zamyšlení nad případnou budoucí sociální strukturou ukazuje, že v rámci celé logiky modelu socialismu vykazuje tato sociální struktura sílící tendenci k překonání zásadních rozporů mezi hlavními společenskými skupinami, harmonizaci vzájemného působení jejich jednotlivých substruktur, a to pod určující rolí třídně sociální strukturace. Významným rysem strukturace společnosti je vyrovnání podstat-

ných rozdílů mezi občany, překonávání stavu, kdy je jednotlivec natolik vpleten do jednotlivých společenských skupin, že představuje pouze určité „průměrné individuum“, figuruje v různých zvláštních „odrůdách obyvatelstva“²⁷ a nemá dostatečný prostor k svému rozvoji jakožto svébytného a neopakovatelného individua. Tato individualizace sociální struktury otevírající občanovi co největší prostor pro rozvoj osobnosti a harmonizaci vztahů k jiným individuí, překonání odcizení tohoto individua od produktů jeho činnosti (tedy i jeho vlastních společenských vztahů), současně s novou kvalitou vztahu člověka ke společnosti a jiným lidem, je logickým důsledkem, ale zároveň aktivním hybatelem procesů v oblasti ekonomického, veřejného i duchovního života. Je významnou vymožeností socialismu.

¹ Srv. Zich, F., Tuček, M., cit. dílo, str. 1, Tuček, Milan a kol., Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí, SLON, Praha 2003, str. 205-207 aj.

² Marx, K., Teze o Feuerbachovi, sv. 3, SNPL 1958, str. 18.

³ Srv. Flek, A., Pracovně profesionální a sociálně ekonomický aspekt dělby a kooperace práce, Sociologický časopis 1977/2 (podrobněji Flek, A., Způsob výroby a sociální struktura, nepublikovaná kandidátská dizertační práce), Formánek, M., Socialistická robotnická třída, Pravda, Bratislava 1986, kap. I., II/1.

⁴ Zich, F., Tuček, M., cit. dílo, str. 2-7, Tuček, M. a kol., cit. dílo, str. 205-237.

⁵ V tomto smyslu jsou velmi podnětné pasáže, kde Marx ukazuje dvě stránky procesu řízení a dvě funkce řídicího pracovníka – funkci realizátora vlastnického zájmu a funkci organizačně-technickou („dirigenta orchestru“).

Srv. Marx, K., Rezul'taty neposredstvennogo processa proizvodstva, Sočinenija, t. 49, Izd. polit. literatury, Moskva 1974, str. 293 a 508,

Marx, K., Kapitál. Sv. I, cit. vyd. str. 356-357, Kapitál. Sv. III/I, cit. vyd. str. 404, Flek, A., cit. dílo, str. 138-157, 206-207, 226-278, 305-315,

Nesázal, K., Sociálně politické souvislosti společenského řízení v soudobé epoše. In: Tomášek, L., Nesázal, K., Dělnická třída a socialistické řízení II, VŠP ÚV KSČ, Praha 1978 aj.

⁶ Jako příklad tradiční „tříprvkové“ definice třídně sociální struktury socialismu viz následující citaci: *„V podmínkách vítězného socialismu se kvalitativně změnily vzájemné vztahy mezi prací duševní a fyzickou. Mezi nimi zůstaly pouze podstatné rozdíly, které jsou podmíněny přetrváváním dvou forem socialistického vlastnictví výrobních prostředků a existence tříd v rámci sociálně politické a morální jednoty socialistické společnosti. Za socialismu ovšem duševní pracovníci netvoří samostatnou třídu. Inteligence zůstává sociální mezivrstvou, jejíž existence je podmíněna přetrváváním tříd v socialistické společnosti. Proto podstatné rozdíly mezi duševní a fyzickou prací za socialismu mají ještě třídní charakter.“* (Naumova, M. A., Bor'ba za kommunističeskij trud – puť k preodoleniju suščestvennych različij meždu umstvennym i fizičeskim trudom, Mysl, Moskva 1965, str. 15 – přeložil J. Heller).

⁷ K této otázce je možné si připomenout řadu Leninových poznámek, ve kterých Lenin vždy odděloval přístup k inteligenci jako profesní skupině od analýzy konkrétních, třídně sociálně odlišných skupin duševních pracovníků a vzdělanců.

Srv. např.: Lenin, V., I., Krok vpřed, dva kroky vzad. Spisy, sv. 7., SNPL, Praha 1953, str. 324,

Agrární otázka a „kritikové Marx“e, Spisy, sv. 6, SNPL, Praha 1953, str. 262-263,

Revoluční dobrodružnost, Spisy, sv. 6, SNPL, Praha 1953, str. 196,

Zpětný směr v ruské sociální demokracii, Spisy, sv. 4, Svoboda, Praha 1952, str. 203-204,

Recenze. Karl Kautsky, Bernstein und das sozialdemokratische Programm. Eine Antikritik. Spisy, sv. 4., Svoboda, Praha 1952, str. 203-204,

Les beau esprits se reconrent, Spisy, sv. 6, SNPL, Praha 1953, str. 437 aj.

-
- ⁸ Marx, K., Teorie o nadhodnotě. Sv. I., cit. vyd., str. 151-159.
- ⁹ Tamtéž, cit. vyd., str. 170-176.
- ¹⁰ Tamtéž, str. 159-274. Srv. Heller, J., K diskusím o třídně sociální struktuře socialismu, cit. vyd. str. 39-40.
- ¹¹ Tamtéž, str. 310-312.
- ¹² Srv. Flek, A., Způsob výroby a sociální struktura, nepublikovaná kandidátská dizertační práce, str. 138-157, 206-207, 226-278.
- ¹³ Srv. Marx, K., Engels, B., Německá ideologie, Spisy, sv. 3, SNPL, Praha 1958, str. 59-60, dále viz Lenin, V. I., Co dělat?, cit. vyd., str. 395-398.
- ¹⁴ Tento vývoj je možno přirovnat např. k vývoji v Rakousku a Rakousko-Uhersku v 19. století, kdy se postupně rozrůstaly ostrůvky kapitalistického podnikání a odumíraly prvky feudálních vztahů v ekonomice i nadstavbě, kdy se síly pozdně feudální a raně buržoazní různě proplétaly, měnily svůj charakter (např. přeměna feudálního šlechtického velkostatkáře v moderního kapitalistického podnikatele a jeho symbióza s druhým typem takového podnikatele vyrostlým z vesnického kulaka), vytvářely různá politická seskupení (liberálně konzervativní politické proudy a koalice) a usilovaly ovládnout a přizpůsobit si stát – nikoli bezkonfliktně, jak to ukázal vývoj v r. 1848 apod.
- ¹⁵ Tyto druhy práce likviduje už sám kapitalismus; budou asi stále více zabezpečovány dočasnou, nikoli celoživotní či celodenní prací, budou více a více představovat doplňkové činnosti k hlavním formám uplatnění.
- ¹⁶ Leninovo pochopení této vazby mezi vlastnictvím a starou dělbou práce dokumentuje jeho definice tříd: „*Třídy jsou velké skupiny lidí, které se navzájem liší svým místem v historicky určitým systému společenské výroby, svým vztahem (většinou zajištěným v zákonech) k výrobním prostředkům, svou úlohou ve společenské organizaci práce, a tudíž způsoby nabývání a velikosti onoho dílu společenského bohatství, jímž disponují. Třídy, to jsou takové skupiny lidí, z nichž jedna si může přivlastňovat práci druhé, neboť zaujímá rozdílné místo v určité soustavě společenského hospodářství. Je jasné, že k úplnému odstranění tříd je třeba nejen svrhnout vykořisťovatele, statkáře a kapitalisty, nejen zrušit jejich vlastnictví, je třeba zrušit také jakékoli soukromé vlastnictví výrobních prostředků, je třeba úplně odstranit jak rozdíl mezi městem a vesnicí, tak i rozdíl mezi fyzicky a duševně pracujícími.*“ (Lenin, V. I., Velká iniciativa, Spisy, sv. 29, SNPL, Praha 1955, str. 415).
- ¹⁷ Marx, K., Engels, B., Německá ideologie, Spisy, sv. 3., SNPL, Praha 1958, str. 46-48.
- ¹⁸ Marx, K., Kapitál. Sv. III/1, cit. vyd. str. 368.
- ¹⁹ Marx, K., Rukopisy „Grundrisse“, sv. II, cit. vyd. str. 335-338.
- ²⁰ Marx, K., Kapitál. Sv. III/1., cit. vyd., str. 404.
- ²¹ Marx, K., Kapitál. Sv. I, cit. vyd. str. 357.
- I v předkapitalistických vykořisťovatelských formacích byla tato činnost do značné míry od odborného řízení oddělována. Byla vykonávána příslušníky vládnoucí třídy, kteří měli jedinou odbornost – hlídat svůj zájem, nedotknutelnost procesu vykořisťování a maximalizovat zisk. Toto oddělení lze vysledovat i v kapitalismu, včetně současného, kdy v členitých manažerských strukturách lze vydělit struktury vykonávající výhradně tuto vlastnickou aktivitu kapitalistů. Jiná otázka je určitý narůstající problém relativního osamostatňování těchto manažersko-vlastnických struktur, určité samoučelnosti jejich fungování a rozporu mezi jejich zájmy a zájmy těch složek buržoazní třídy, kterým jde výhradně o shrabování zisků. Je možno dokonce přirovnat tuto relativní samoučelnost fungování manažersko-vlastnického aparátu k osamostatňování lokální vlastnické subjektivity řídicího aparátu v rámci proto-socialismu.
- ²² Srv. Formánek, M., Trendy vývoje a levicová strategie, cit. vyd. str. 39-41.
- ²³ Marx, K., Engels, B., Německá ideologie, Spisy, sv. 3, SNPL, Praha 1958, str. 88.
- ²⁴ Engels, B., Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, Spisy, sv. 21, Svoboda, Praha 1967, str. 102-114.
- Dále srv. Šolcová, M., Socialistický způsob života a jeho formování v rodině, Horizont, Praha 1979, str. 58-59, 71-75.
- Šolcová, M., Rodina a její funkce v socialistické společnosti, Horizont, Praha 1976.
- ²⁵ Srv. známou a podle našeho názoru kvalitní a stále platnou definici národa u J. V. Stalina. (Stalin, J. V., Marxismus a národnostní a koloniální otázka, Svoboda, Praha 1949, str.11).
-

Dále srv. Heller, J., Etnosociální vztahy, protosocialismus a jeho transformace, TAP ÚV KČM, Praha 1996,

Pomaizl, K., Marxismus a národnostní otázka, Horizont, Praha 1978 aj.

²⁶ Srv. Lenin, V. I., Socialistická revoluce a právo národů na sebeurčení, Spisy, sv. 22, SNPL, Praha 1957, str. 161.

²⁷ Engels, B., Anti-Dühring, Spisy, sv. 20, Svoboda, Praha 1967, str. 204, 289.

8. kapitola

Politický systém v budoucím socialismu

*Napsali Josef Heller a František Neužil,
s využitím textu Jána Mišoviče*

Jak jsme uvedli při popisu přípravné etapy, kdy se prosocialistické i protisocialistické síly nacházely v jisté míře rovnováhy, nelze na rozdíl od první historické formy socialismu vidět základní předěl v nějakém jednorázovém politicko-mocenském aktu (např. dobytí Zimního paláce, přijetí demise reakčních ministrů v r. 1948, vítězství ozbrojeného povstání nebo volební vítězství).

Takovýmto počátkem by musela být určitá komplexní dlouhodobější změna kvality vzájemného poměru sil potenciálně prosocialistických a sil usilujících o zachování statu quo. Tato změna by se také musela odrazit v podobě získání aktivní, masové, většinové podpory občanů. Základem této změny by musel být úspěšný vývoj společenského vlastnického sektoru.

Politické změny by mohly být jen jednou stránkou celého procesu. Jako politický posun si tedy lze představit např. vytvoření sítě demokratických orgánů organizujících masovou aktivitu občanů na podporu dalšího vývoje (viz určité reminiscence na vytváření sítě OF v listopadu 1989), zrušení nedemokratických zákonů bránících dalšímu vývoji, uvolnění podmínek pro činnost masových organizací, jejich zrovnoprávnění s politickými stranami, reformu parlamentu či volebního systému apod. Případná politická změna by rozhodně nesměla mít charakter narušení kontinuity fungování demokratických mechanismů, rozvinutí nějakého systému masových represí, omezení demokratických práv pro menšinu a už vůbec ne pro většinu společnosti.

Ve svém dalším vývoji by byl politický systém socialistické společnosti bezprostředně determinován vývojovými procesy v oblasti třídně sociální struktury. Ovlivňovaly by jej procesy transformace kapitalistických struktur a sbližování nekapitalistických tříd a skupin a faktická vedoucí úloha spolupodílníků společenského vlastnictví. Za těchto podmínek by nutně docházelo k procesu předvídanému klasiky – tj. k procesu „odumírání politiky“.¹

V důsledku rozvoje různých forem společenského vlastnictví by se postupně stále méně prosazoval mocenský monopol jedné třídy a stále více by docházelo k vysoce demokratickým formám řazení a spojování zájmů. Vznikala by nepolitická, odumírající politika, všelidová samospráva, což by ovšem vůbec neznamenalo narušení vysoké organizovanosti společnosti.

Tato skutečnost by se projevila:

- jako změna proporce mocensko-potlačovatelských a represivních funkcí státu ve prospěch funkcí ekonomických, organizačních, kulturně výchovných apod.;
- jako stírání ostrých hranic mezi státem a nestátními organizačními útvary;
- jako stírání ostrých hranic mezi politickými stranami a ostatními typy společenských organizací.

V rámci těchto procesů by především byly ze zákona uplatňovány a do všech organizačních forem společnosti prosazovány demokratické a samosprávné principy bránící vytváření strnulých privilegovaných elit uzavřených ve vztahu k širším masám občanů státu či členů příslušných organizací. Ve stanovách organizací povolovaných demokraticky formovanými státními orgány by musely mít své místo takové principy, jako je posilování prvků přímé demokracie, informační demokracie, skutečná kontrolovatelnost a odvolatelnost orgánů, jejich představitelů i aparátu, principy jako je povinná rotace kádrů apod. Konstituování strnulých elitářských forem by se bránilo nejen administrativně právně. Občané by byli ve společnosti rozhodujícím způsobem ovlivňováni prolamováním staré dělby práce, existencí samosprávných forem v ekonomice i svým větším sociálním zajištěním, většími možnostmi v oblasti volného času, získáváním informací a znalostí (v důsledku demokratizace sdělovacích prostředků). Stávali by se méně manipulovatelnými a zároveň aktivnějšími.

Stát by představoval vrcholně demokratickou organizaci, důsledně budovanou na demokratických a samosprávných principech, s maximálním využitím prvků přímé demokracie. Byl by hlavním garantem dodržování těchto principů ve společnosti, státem ve smyslu představ klasiků odumírajícím, ztrácejícím charakter zvláštní organizace pro uplatňování zájmu jedné třídy v oblasti společenské správy, „zvláštního stroje na potlačování“.² Lze předpokládat, že by šlo o stát nadnárodní, rozčleněný na dílčí správní útvary s vysokou mírou autonomie, založený na plné realizaci a ochraně práv jednotlivých národů a národností či specifických subkultur a menšin různého charakteru (např. sexuálních, genderových, kulturních, náboženských apod.) a samozřejmě i na nedotknutelnosti a naplňování lidských a občanských práv jednotlivých občanů.

Aktivní úloha občanské společnosti projevující se prostřednictvím systému zájmových organizací a občanských iniciativ by při maximální demokratičnosti státu vedla k faktickému prostupování těchto dvou významných prvků politického systému. Docházelo by k faktickému stírání hranic mezi státem a zájmovými organizacemi zprostředkujícími aktivitu občanů. Síť organizací představujících občanskou společnost by měla své významné globální, nadnárodní vazby.

K podobnému procesu by docházelo i ve sféře ekonomiky, kde by se relativizovaly hranice mezi formami zaměstnaneckého vlastnictví, vlastnictví regionů, obcí či společenských organizací a státním vlastnictvím. Stát by různými formami akciového podílu vstupoval do příslušných forem samosprávného vlastnictví, přičemž by se samosprávné podniky zároveň podílely na činnosti státních podniků. Ty by se v důsledku širokého uplatnění forem účasti pracujících na zisku a řízení stávaly fakticky samosprávnými podniky. Možnost podílet se na vlastnictví a řízení samosprávných i státních podniků by byla přirozeně otevřena i pro drobné a střední podnikatele,

kteří by v nich měli možnost získávat vlastnické podíly. Při demokratizaci státu by přirozeně podíl na řízení státních podniků byl otevřen všem občanům a byl by zprostředkován různými formami zastupitelské i přímé demokracie. Celospolečenské řízení a plánování zprostředkované státem by bylo vrcholně demokratické. Nesmělo by v žádném případě mít charakter uzavřeného zbyrokratizovaného procesu známého z první historické formy socialismu.

Hlavním zákonodárným orgánem by jistě zůstal parlament. Nebyl by však orgánem opírajícím se jen o politické strany. Poslanci by byli voleni částečně podle územního principu, částečně podle principu zaměstnání. Dolní komora parlamentu by mohla být volena podle územního principu (v určitých přesně stanovených územních obvodech, kde by platila zásada „jeden obvod, jeden poslanec“). Horní komora by byla volena z členů podnikových samospráv, včetně samospráv vytvářených demokratickým rozhodnutím státu v soukromých podnicích. I zde by byly vytvářeny určité volební obvody podle počtu zaměstnanců podniků, tedy obvody zahrnující více podniků, v nichž by volili členové podnikových samospráv. Zastoupení v této „podnikové komoře“ by mohli mít prostřednictvím svých organizací i drobní a střední podnikatelé. Určité formy volby poslanců na tomto zaměstnaneckém či „podnikovém“ principu byly ostatně již aplikovány v Jugoslávii či při volbě Nejvyššího sovětu SSSR v éře přestavby.

Poslanci by byli kontrolovatelní a odvolatelní (poslanci dolní komory územními samosprávnými orgány – např. shromážděním delegátů obecních samospráv nebo občanských výborů; poslanci horní komory zástupci podnikových samospráv v příslušném volebním obvodu či orgány svazu drobných podnikatelů).

Právo vystupovat jako volební strany a kandidovat své poslance do dolní, ale i horní komory parlamentu by měly nejen politické strany, ale i společenské organizace, případně ad hoc vytvářené iniciativy – tedy konkrétně odbory, společenské organizace (ženy, mládež, důchodci, spotřebitelé, myslivci, rybáři apod.). V tomto smyslu by bylo možno uvažovat i o vytvoření jakéhosi koordinačního systému společenských organizací typu Národní fronty, ovšem za zcela rovnoprávných podmínek pro všechny zúčastněné organizace. Členové politických stran by mohli do parlamentu kandidovat buď jako kandidáti politických stran, nebo jako jednotlivci, kteří si získali důvěru v příslušné organizaci, případně jako jednotlivci, kteří dokázali vyvolat iniciativu za své zvolení, např. v určitém podniku. Těchto forem kombinování přímé a zastupitelské demokracie, jakož i volby podle principu bydliště nebo pracoviště, by mohla být celá řada a jejich vývoj do budoucna by byl ve znamení posilování prvků přímé demokracie (mimo jiné i s využitím moderních volebních technologií) a rovnoprávnosti všech skupin občanů.

Rovnoprávnost jednotlivých kandidátů by byla zabezpečena i finančními opatřeními státu, které by vylučovaly vytváření neúměrných fondů na volební kampaň u některých kandidátů a poskytovaly kandidátům prostředky (např. formou půjčky). Stát by také zajišťoval jejich rovnoprávnost ve veřejných sdělovacích prostředcích, které by v tomto typu společnosti převládaly a ve kterých by stále větší roli hrály počítačové sítě typu internetu. Tento mechanismus by výrazně snižoval úlohu nomi-

načních mechanismů v jednotlivých stranách a společenských organizacích, tedy zejména bezprostřední vliv profesionálních aparátů na výběr kandidátů.

Na podobných principech by byla založena i volba a fungování samosprávných orgánů v regionech i obcích, ve kterých by byla posílena úloha zastupitelstev vůči radám a úřednickému aparátu.

Vrcholným orgánem výkonné moci v celostátním měřítku by byla vláda, která by si vytvářela svůj aparát. I jeho vznik by na nejrůznějších stupních a úrovních byl podřízen samosprávnému principu. Např. v rezortních orgánech – ministerstvo školství či zemědělství – by bylo rozhodování úředníků kontrolováno samosprávnými orgány, v nichž by zasedali členové parlamentu či zástupci regionů či parlamentem a regionálními zastupitelstvy zvolení pověřenci, zástupci odborů, společenských (včetně např. organizací typu rodičů a přátel školy) a profesních organizací (např. organizací pracovníků ve školství nebo organizací zemědělců). Orgány státní moci na jednotlivých územních stupních – kraj, obec - by byly vázány na regionální či obecní samosprávy, příp. na regionální orgány společenských organizací a občanských iniciativ (včetně politických stran). Na nejnižším stupni (dílčí část obce) by byly vytvářeny občanské výbory jako nejnižší články demokratické lidové moci, které by měly výraznou úlohu směrem k střečovým obecním samosprávám a jejich výkonným orgánům.

Prvky zastupitelské demokracie by mohly být výrazně doplňovány prvky demokracie přímé, např. ve formě přímé volby prezidenta, přímé volby představitelů národních subjektů v rámci nadnárodního státu, hejtmanů a starostů, častého užívání referend vyjadřujících či odmítajících důvěru vládě, krajským či komunálním orgánům a představitelům, podporu významným zákonům a opatřením, jednotlivým variantám společenského vývoje apod.

Princip samosprávy a demokracie by byl výrazně uplatněn i ve vztahu k takovým veřejným institucím, jako by byly školy, nemocnice, lázně, vědecká, kulturní či sportovní zařízení apod. Z hlediska uplatnění samosprávných principů by vcelku nezáleželo na tom, zda by šlo o zařízení státu, regionů, obcí či samosprávných podniků nebo o instituce soukromé. V těchto institucích by ze zákona rozhodující úlohu hrály příslušné samosprávné orgány (rady) složené částečně z pracovníků instituce, částečně z jejich uživatelů zastoupených společenskými organizacemi či občanskými iniciativami (např. sdružením rodičů a přátel školy, svazem pacientů, iniciativou přátel jednotlivé školy, zdravotního či kulturního nebo sportovního zařízení). Byli by v nich zastoupeni i demokraticky (příslušnými samosprávami) volení pověřenci územních orgánů a pověřenci státu. V případě, že by šlo o školy založené a provozované samosprávnými podniky či soukromými osobami, by pochopitelně hrály určitou roli v samosprávné radě i představitelé zřizovatele. Občané by měli možnost, podle zralosti socialistické společnosti, rozhodnout případně o tom, zda by nebylo výhodnější soukromá vzdělávací, zdravotnická, vědecká, kulturní či sportovní zařízení vykoupit a převést do podoby veřejné samosprávné instituce.

Princip samosprávy by byl důsledně uplatňován ve sdělovacích prostředcích, včetně správy informačních sítí. Podle zralosti socialistické společnosti by byly po-

stupně transformovány soukromé sdělovací prostředky vlastněné kapitalisty (např. formou výkupu akcií státem nebo samosprávnými podniky). Sdělovací prostředky by byly řízeny samosprávnými orgány (radami), ve kterých by byly kromě demokraticky pověřovaných zástupců státu, regionů a obcí zastoupeny různé společenské organizace a občanské iniciativy, pochopitelně i zástupci pracovníků příslušného sdělovacího prostředku, v případě prostředků provozovaných samosprávnými podniky i zástupců samosprávy těchto podniků.

Součástí státního organismu by byla kontrolní organizace (typu výboru lidové kontroly) budovaná na ryze samosprávném principu. Odborné, profesionální složky této organizace by působily pod dohledem samosprávných orgánů. Do výborů lidové kontroly by se volilo obdobně jako do obecních a regionálních samospráv či parlamentu. Kontrolní organizace by měla zákonné právo požadovat potřebné informace. Výsledky své práce by předkládala samosprávným orgánům státní moci, tj. parlamentu, regionálním a obecním samosprávám. Zároveň by měla právo podávat trestní oznámení.

Specifickou složkou této kontrolní organizace by byly orgány, na které by měly právo se obracet vědci a zlepšovatelé v různých společenských oblastech, zastávající určitá menšinová stanoviska, i umělci v obdobných případech. Tyto kontrolní orgány by zařizovaly nutnou publicitu těchto názorů a přístupů, provedení nezávislých oponentur, případně by přidělovaly nositelům těchto názorů a zlepšení část prostředků na jejich činnost, které by stát a další ekonomické subjekty či společenské organizace vyčleňovaly pro podobný účel do speciálních fondů.

Demokratické a samosprávné principy by byly uplatněny i v rámci soudní moci. Soudci na všech stupních (počínaje Ústavním soudem) by byli voleni, princip doživotního výkonu soudcovské funkce by byl zrušen. Jako dohled nad činností soudců by byl zřízen orgán složený ze zástupců pracovníků resortu, z demokraticky volených pověřenců státu či regionálních a obecních samospráv a ze zástupců společenských organizací. Současně by existovala instituce prokurátorů, kteří by byli rovněž voleni a kteří by dozorovali činnost vyšetřovacích orgánů.

V oblasti kriminalistiky a policie by byly demokratické a samosprávné principy uplatněny při nutné korekci dané odbornou specifikou oblasti. V policejní práci by byl širše využit miliční princip ve formě využívání práce dobrovolných policistů, zejména v oblasti dopravy, veřejného pořádku, ekologického dohledu apod. Tento miliční princip by byl patrně využit i při vytváření dobrovolných ozbrojených sborů v samosprávných podnicích, které by hrály důležitou úlohu při ochraně majetku těchto podniků, před terorismem apod. Také policejní řídicí orgány by měly uplatňovat samosprávný princip. V samosprávných radách, které by kontrolovaly činnost policie na jednotlivých stupních a prováděly strategická a kádrová rozhodnutí, by byli kromě samotných policistů zastoupeni demokraticky vybíraní pověřenci státu, regionu a obcí, společenských organizací a občanských iniciativ.

Armáda, jejíž existence by byla dána především nutností určité obrany demokratického socialistického zřízení vzhledem k přetrvávajícím zdrojům války v různých kapitalistických a rozvojových zemích, by musela spojovat výsledky vědeckotechnic-

ké revoluce s principy samosprávy. Bylo by nutno opět obnovit určitou kombinaci profesionální armády a povinné, ale i dobrovolné vojenské služby občanů organizované výrazně na miličním principu. Při respektování konkrétních podmínek nedílné velitelské pravomoci a technických podmínek vojenské služby by jak v dobrovolných, tak ryze profesionálních jednotkách existovaly i samosprávné kontrolní orgány, v jejichž fungování by byl uplatněn princip obměny a rotace vedoucích kádrů. Do všech jednotek by byla zavedena instituce jakéhosi politicko-osvětového pověřence (důstojníka či poddůstojníka), kterým by byl občan v povinné nebo dobrovolné dočasné vojenské službě. Byl by pověřen výkonem občanského (nikoli politického či ideologického) dohledu nad vojenskou službou, jako určitý ombudsman podřízených, a vzhledem k tomu by i kompetenčně podléhal spíše samosprávným orgánům než velitelům příslušných stupňů.

V podmínkách socialismu by vyvrcholil vývoj politických stran jakožto institucí zprostředkujících v historii proces vyjadřování a praktické realizace zájmů tříd a jejich specifických částí do státu a jeho prostřednictvím i do společenské správy.³ Právě politické strany působily často jako určitý nástroj sjednocování zájmů třídy či jejich dílčích skupin, jako mechanismus převádějící mnohočetné individuální zájmy na společného jmenovatele a formující přitom vědomí sounáležitosti třídy či skupiny. Působily také jako účinní nositelé procesu vnášení ideologie či subideologie do třídy či skupiny a zároveň jako určitý nástroj emanace této ideologie mimo danou třídu či skupinu, zejména ve vztahu k různým kolísajícím a rozporným skupinám schopným plnit pro třídu některé specifické funkce (např. funkci producenta ideologie, propagandisty, organizátora apod.).

Klíčovým momentem tohoto zprostředkujícího procesu formulace a realizace třídního zájmu byl profesionální aparát těchto stran, včetně profesionálních vůdců a dalších aktivistů. Vážným problémem v letité historii politických stran bylo osamostatňování se zájmů těchto zprostředkujících „aparátnických“ článků mezi členstvem, event. voličstvem strany a společenskou správou, skutečnost, že tyto skupiny se pod vlivem svých vlastních bezprostředních, namnoze existenčních, finančních zájmů nezdědka odkláněly od zájmů třídy nebo její dílčí substruktury a podléhaly vlivům jiných tříd či skupin, zájmových lobby (zejména finančních) a filtrovaly celkový přenos zájmu od širších vrstev třídy do společnosti jako celku.

Právě tento proces osamostatňování se specifických zájmů struktur řídicího aparátu postihl hnutí dělnické třídy a neprivilegovaných vrstev, a to dvakrát – poprvé při přetransformování sociálně demokratických stran na strany vyjadřující zájmy určitých skupin buržoazie⁴ a po druhé v průběhu prvního historického pokusu o socialismus, kdy tyto řídicí struktury získaly dlouhodobě dokonce určité relativně samostatné vedoucí postavení.⁵

Vývoj ke skutečnému socialismu odpovídajícímu současným podmínkám bude bytostně závislý na tom, zda se v průběhu krize kapitalismu a živelné aktivizace neprivilegovaných vrstev podaří změnit charakter politických stran hlásících se k zájmům těchto vrstev a prolomit mechanismy staré společenské dělby práce posky-

tující profesionálům v politice významná privilegia proti těm, jejichž zájmy mají vyjadřovat.

Tento úkol je o to obtížnější, že bude muset být realizován v době, kdy probíhá i všeobecná krize politických stran působících v podmínkách globálně kapitalistické společnosti.⁶ Tato krize se projevila především jako neúměrné zbytnění role zprostředkovacích aparátů oficiálně uznávaných stran, včetně stran sociálně demokratického typu. Tyto aparáty se v podobě tzv. volebních stran zcela odtrhly od širokých vrstev obyvatelstva a vytvořily si přímé vazby na konkrétní finanční lobby ve vládnoucí třídě.

Neprůstaly pochopitelně plnit svoji roli zprostředkovatele zájmů vládnoucí třídy ve vztahu k širokým vrstvám občanů, i když při plnění této role mezi nimi existuje určitá dělba práce (ČSSD, ODS). Všechny se však staly závislými na přímé finanční podpoře zmíněných lobby a zároveň se dostaly do neřešitelného schizofrenního postavení, charakteristického naprostým rozparem mezi slovy určenými občanům a konkrétními činy. Korupce politických struktur a jejich prorůstání nejen s finančními skupinami, ale dokonce i s organizovaným zločinem, se staly běžným jevem. V rámci tohoto procesu probíhajícího většinou v rámci současných buržoazních demokracií získaly aparáty klíčové postavení tím, že ovládly proces nominování kandidátů do jednotlivých volených funkcí a prorostly zájmově s držiteli těchto funkcí, což do značné míry eliminovalo vliv širšího okruhu členů stran, o voličích nemluvě. Volení představitelů politických stran ve svých konkrétních činech jednak názorně potvrdili své sepětí se zákulisními zájmovými strukturami, jednak demonstrovali svůj naprostý pragmatismus a utilitarismus projevující se např. v takových jevech, jako je uzavírání velkých koalic mezi zdánlivě zcela protichůdnými stranami nebo politický turismus.

Přes velkou masáž vědomí občanů, opírající se o ty nejmodernější informační a manipulační technologie, přeměňující politické události v mediální show, pochopila značná část občanů instinktivně, že politické stranictví a politika jako taková většinou nemá s jejich zájmy a vůlí nic společného. Občané, zejména mladí lidé, ztrácejí zájem angažovat se, třeba i pasivně, v politických stranách a bojkotují formálně demokratické procedury, především volby. To se týká především voličů, kteří názorově tíhnou doleva. Vládnoucí elita ovšem tento proces v podstatě uvítala a počítá s ním ve své strategii.⁷

Tento vývoj zasahující politické strany od sociálně demokratických stran (včetně) až napravo má své důsledky i pro postavení radikálních levicových stran, včetně komunistických stran, protože voliči nedokážou mezi politickými stranami diferencovat. Ostatně i v radikálně levicových stranách se projevuje určitá deformující filtrační role aparátů a profesionálních politiků, kteří vytvářejí určité nominační lobby a leckdy ohýbají politiku strany podle vlastních utilitárních zájmů. I na tyto strany působí určité korupční prostředí ve společnosti (nemusí jít nutně o přímé korumpování penězi, ale daleko častěji vlivem, funkcemi aj.). Řešením problému není ani přeměna některých levicových stran v uzavřené sekty sevřené leckdy deformovanou a neživotnou levičáckou ideologií.

Vývoj k socialismu tedy musí začít právě v levicových stranách, které musí být prvními a příkladnými nositeli samosprávných principů hojně využívajícími prvků přímé demokracie. Jen tak je možné překonat oba extrémní oddělovací levicové strany od širokých nepriviligovaných vrstev – nadměrný utilitarismus a pragmatismus na jedné straně a levičácké sektářství a pseudoradikalismus na straně druhé. Demokrati-zační procesy povedou zákonitě k přeměně těchto stran v širší hnutí a k jejich přibližování jiným typům organizací sdružujícím občany z nepriviligovaných vrstev, k hledání spojenců a vytváření širokých front.

Socialismus přinese do těchto procesů novou kvalitu. S dlouhodobou tendencí k sblížení tříd a sociálně ekonomicky specifických skupin, s tendencí k odumírání politiky a její přeměně ve všelidovou samosprávu i s odumíráním státu jako politické organizace⁸ přestanou i politické strany být nástroji konkrétních tříd a vrstev a začnou se „zspolečensťovat“, tzn. zakotvovat v široké sblížení se mase občanů bez ohledu na přetrvávající třídní příslušnost těchto občanů. Je samozřejmé, že tento proces by probíhal daleko rychleji u stran původně spojených s nepriviligovanými třídami a skupinami než u stran představujících nástroje působení přežívajícího kapitálu, zvláště toho globálního. Ani tyto strany by se však nemohly zmíněnému procesu vyhnout, pokud by neměly ztratit všechny stoupence a voliče. Tady se dosavadní elitářské postavení profesionálních politických aparátů může obrátit proti třídní úloze pravico-vých stran. Aparáty, sledující především svůj úzký zájem, nebudou moci účinně za-braňovat jejich možné postupné transformaci ve směru, který by mohl vyústit v podřízení se socialistickému pluralismu.

S vývojem socialistické společnosti by politické strany zřejmě ztratily své výsadní postavení oproti společenským organizacím jiného typu (např. odborům, zájmovým i profesním organizacím či občanským iniciativám). I tyto organizace by získaly právo volit své zástupce do parlamentu i jiných státních, regionálních či obecních orgánů, účastnit se rovnoprávně politického života, získávat informace a spolurozhodovat na všech stupních.

Zaváděním demokratických a samosprávných organizačních prvků a mechanismů, počínaje rozšiřováním přímé demokracie, by se politické strany i organizace jiného typu dále sblížovaly. V jejich činnosti by ustupovala role profesionálních aparátů, zmenšovala by se schopnost těchto aparátů manipulovat rozhodnutími volených orgá-nů a členskou základnou. Ve vnitřním životě politických stran i jiných organizací by byl překonáván dosavadní rozpor mezi pasivní většinou a aktivní menšinou. Strany by se nestávaly současnými stranami voličského typu, ale sdružovaly by aktivně se anga-žující členy prosazující svobodně své zájmy a názory.

Pokud by se politické strany samy neměnily spíše na určité občanské iniciativy zaměřené k určitým věcným problémům společenského života (např. ekologickým, národnostním nebo sociálním), měnily by se spíše v určité názorová uskupení koncent-rovaná kolem určitého komplexu idejí, vidění světa, filozofie, náboženství apod.

Je nesporné, že mezi těmito politickými stranami by se přirozenou cestou asi nej-více prosazovala strana, která by ve své filozofii, přesněji ideologii, nejvíce vystiho-vala logiku společenských změn a vývojových tendencí a dokázala by se orientovat

na zájmy objektivně nejprogressivnějších společenských skupin. Důvěru ve společnost by si ovšem nemohla získat nějakým ústavně právním zakotvením své úlohy nebo jinak zajištěnými apriorními privilegii, ale svou schopností kvalifikovaně se vyjadřovat k různým společenským problémům a nominovat své neméně kvalifikované členy k práci do orgánů i aparátu státu, regionálních i obecních samospráv, společenských organizací a občanských iniciativ nejrůznějšího druhu. Tato strana by zřejmě musela být ostatním typům organizací určitým příkladem v důslednosti, s níž by uplatňovala demokratické a samosprávné principy ve svém vlastním vnitřním životě. V podmínkách nadnárodního státu by musela být stranou skutečně internacionální, integrující zájmy příslušníků nejrůznějších etnických pospolitostí a ras, nemluvě již o zájmech regionálních. Lze oprávněně předpokládat, že by tuto úlohu mohla splnit strana opírající se o marxistickou teorii a reálně se vyrovnávající s dalším vývojem vědy a filozofie.

V této souvislosti mohou být formulovány připomínky od těch čtenářů, kterým se právě nastíněné pojetí vývoje politiky za socialismu může zdát jako předbíhající doba, patřící až do vyšší fáze komunistické společenské formace. Vůči takovým námitkám připomínáme roli nižší socialistické fáze jako gigantického přechodného období, ve kterém jsou přítomny jak prvky starého (v daném případě přežívání politických struktur odrážejících zájmy různých složek buržoazie), tak prvky nové, představující postupné zespolečňování klasických politických organizací (stran i státu), jejich přeměnu v samosprávné organizace a vrůstání do socialistické občanské společnosti. V tomto smyslu, jak vyjadřují i názory klasiků, procesy odumírání politiky do socialismu zákonitě patří.

¹ Zdrojem k této kapitole byl i text J. Mišoviče – K politickému systému (www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Diskusní projekt KSČM - socialismus 21. století/Diskuse).

Je třeba si připomenout skutečnost, že v marxistickém pojetí není politika totožná se společenským řízením. Politika byla v dějinách vždy určitým obalem tohoto řízení. Byla zvláštní sférou, komplexem mechanismů, jehož prostřednictvím se seřazovaly a hierarchizovaly zájmy tříd týkající se společenské správy a výsledně se pak zájem vládnoucí třídy (zároveň třídy dominantních vlastníků) promítal jako zájem pro společenskou správu a řízení určující. Ve vykořisťovatelské společnosti proto zákonitě byla politika především potlačovacím mechanismem v zájmu vládnoucí třídy. (Pozn. Josef Heller a František Neužil)

Srv. Engels, B., *Anti-Dühring*, cit. vyd., str. 277-278, Lenin, V. I., *Stát a revoluce*, cit. vyd., str. 472-477.

Srv. rovněž Prorok, V., Lisa, A., *Základy politologie*, VŠE, Praha 1999, str. 59-61.

² Lenin, V. I., *Stát a revoluce*, cit. vyd. str. 476.

³ Srv. Prorok, V., Lisa, A., cit. dílo, str. 94-100.

Srv. Beck, U., cit. vyd., str. 301-372.

⁴ Lenin, V. I., *Marxismus a revizionismus*, Spisy, sv. 15, SNPL, Praha 1957, str. 35; Krach II. internacionály, Spisy, sv. 21, SNPL, Praha 1959, str. 221.

⁵ Trockij, L. D., *Zrazená revoluce (Co je SSSR a kam spěje)*, Doplněk, Brno 1995, str. 107-110, 112-128, 137-142, 213-219.

⁶ Srv. Hertzová, N., *Plíživý převrat, Dokořán*, Praha 2003, str.105-125;

Keller, J., *Politika s ručením omezeným. Proměny moci na prahu 21. století*, Evropský literární klub, Praha 2001, str.64- 107;

Strmiska, M., Hloušek, V., Kopeček, L., Chytílek, R., *Politické strany moderní Evropy (Analýza stranicko-politických systémů)*, Portál, Praha 2005, str. 9-54;

Krejčí, O., *Nová kniha o volbách*, Professional Publishing, Praha 2006, str. 105-133.

⁷ Srv. Hertzová, N., *Plíživý převrat*, Dokořán, Praha 2003, str.122-125.

Keller, J., *Politika s ručením omezeným*, cit. vyd. str. 107-134,

Krejčí, O., *Nová kniha o volbách*, cit. vyd. str. 431-438.

⁸ Viz pozn. 1.

9. kapitola

Základní prvky sociální politiky v budoucím socialismu

Napsali Josef Heller a František Neužil

s využitím textu Jarmily Merhautové a Václava Struhovského

Obecné principy a cíle

Sociální politika v podmínkách vznikajícího a rozvíjejícího se socialismu bude samozřejmě dána jednak vývojem výrobních sil, jednak měnicím se poměrem třídních sil ve společnosti. Její dlouhodobou tendencí by mělo být na jedné straně zvyšování kvality i rozsahu sociálních jistot všech občanů, zejména těch, kteří nemohou pracovat nebo jsou tak či onak znevýhodněni (věkem, zdravotním stavem, pohlavím). Na druhé straně však musí být tyto jistoty výrazně podmiňovány pracovním výkonem a společenským přínosem občanů, kteří pracovat a angažovat se ve společnosti mohou.

V průběhu socialistického vývoje přestává být jediným a převládajícím momentem sociální politiky zmírňování, eventuálně vyrovnávání sociálních nerovností mezi privilegovanými a neprivilegovanými třídami a skupinami, resp. zlepšování života handicapovaných skupin vznikajících na jiné než třídní či profesní bazi. Úměrně rozvoji společenského vlastnického sektoru, sblížení tříd a skupin nekapitalistického charakteru a překonávání staré společenské dělby práce vystupuje v rámci sociální politiky do popředí funkce kultivování člověka jako individua, formování podmínek pro jeho osobnostní rozvoj a socialistický způsob života.

Mezi základní principy sociální politiky za socialismu by tedy patřilo:

- soustavné formování podmínek pro zabezpečení potřeb a rozvoj člověka směrem ke snižování objektivních sociálních rozdílů vytvářejících se v důsledku různého biologicko-psychického vybavení, geografických i demografických faktorů, rozdílů v pracovní schopnosti a profesním zařazení a především v ekonomicko-vlastnickém postavení a k překonávání takto podmíněných politických a kulturních nerovností;
- solidarita těch, jimž se lépe daří a mají lepší postavení (z různých důvodů, zejména z hlediska sociálně-ekonomického) s vrstvami znevýhodněnými, zdravých s nemocnými, mezigenerační solidarita;
- společenská garance ekonomických, sociálních, kulturních i ekologických práv občanů;
- podmíněnost sociálních jistot občanů trvale udržitelným rozvojem společnosti obecně i individuálním pracovním a společenským výkonem každého jednotlivce;
- maximální uplatňování demokracie a samosprávy v tvorbě, realizaci a kontrole sociální politiky.

Se zřetelem k individuu by měla sociální politika sledovat tyto cíle:

- přesouvat funkce člověka do sféry aktivní, tvořivé činnosti a řízení;
- rozšiřovat prostor pro rozvinutí a uplatnění schopností člověka a utváření jeho vztahu k pracovní a společenské aktivitě jako bytostné potřebě;
- měnit těžiště sociální komunikace lidí ze zájmu o pasivní osvojování hodnot, o spotřebu věcí a služeb, do vzájemné kultivace lidských styků a sociální solidarity;
- formovat potřebu udržování harmonie mezi člověkem a přírodou.¹

V konkrétních oblastech sociální politiky lze předpokládat následující procesy.

Zaměstnanost

Pro politiku zaměstnanosti by byla podstatná především skutečnost, že postupné vytlačování kapitalistického vlastnického sektoru a široká aplikace zaměstnaneckého a všeobecně samosprávného vlastnictví by vytvořila zcela odlišnou logiku zacházení s pracovní silou. Daleko výrazněji by se ukázala skutečnost, kterou kapitalistická společnost zatemňuje, že totiž práce není nějakým nežádoucím přídavkem k nákladům, který zaměstnavatele okrádá o zisk, ale že je faktickým tvůrcem zisku, pokud je v možnostech zaměstnavatele zajistit pro tuto práci potřebné věcné vybavení. I v socialistické společnosti by pochopitelně možnost zapojit všechny občany do pracovního procesu byla limitovaná náklady na věcné vybavení práce a lze předpokládat, že by nebylo možno dosáhnout plné zaměstnanosti. Na druhou stranu by bylo možno přistoupit k tomu, aby se společnost daleko rovnoměrněji podělila o nutnou společenskou práci i o volný čas. Bylo by možno zavést takové opatření, jako je zkrácení pracovní doby při nezkráceném příjmu. V samosprávných podnicích by se pracovníci sdružovali s cílem dosáhnout určitého zisku a dále ho zvyšovat, ovšem s tím, že zároveň budou dosahovat i většího množství volného času a jeho smysluplnějšího naplňování formou větší účasti na procesech řízení, vzdělávání, kulturním a sportovním vyžitím, cestováním, všestranným zkvalitňováním života. Pouhé zhodnocování kapitálu by přestávalo být jediným a všemu nadřazeným kritériem. V celospolečenském měřítku by se tento proces projevoval tím, že by nerostla pouze bezprostřední materiální výroba, ale že by ziskové podnikání bylo rozvíjeno i v oblasti nejrůznějších nemateriálních služeb nevyžadujících velké doprovodné investice do konstantního kapitálu.

Jedním z momentů soutěžení samosprávného sektoru se sektorem kapitalistickým, který by výhledově odváděl kapitalistickému sektoru pracovní zdroje, by byla možnost získat v samosprávných podnicích více disponibilního času, případně i prostředků k jeho využívání (podnikové školy, kulturní a sportovní zařízení apod.). Občané socialistické společnosti by se v tomto smyslu svobodněji rozhodovali mezi tím, zda chtějí pracovat, nebo zda chtějí svůj volný čas naplňovat způsobem, který není v daných společenských podmínkách honorován určitým příjmem a nemůže se proto odrazit v určitém stupni konzumu zboží a služeb.

Samozřejmě by ani za těchto podmínek nezmizela nutnost věnovat určitou pozornost spojení člověka s pracovním prostředkem a zabezpečení jeho existenčních potřeb. Tato otázka by na rozdíl od současné společnosti nebyla jen otázkou materiální,

ale i otázkou určité výchovy a kultivace potřeb člověka. I v životě socialistické společnosti by proto zřejmě měla své místo určitá forma pomoci nezaměstnaným a stejně tak i určitá forma jejich stimulace k zapojení do společensky užitečné činnosti. I socialistický stát by zřejmě musel vytvářet určitou záchytnou sociální síť především pro pracovníky, které by rychlý vývoj v oblasti vědeckotechnické a informační revoluce, prolamování staré společenské dělby práce, flexibilizace práce i územního přesouvání pracovních sil nechával dočasně bez možnosti výdělečné činnosti v některém z typů podniků. I socialistický stát by zřejmě musel určitými daňovými úlevami a dotacemi stimulovat podniky, včetně podniků samosprávných, k přijímání nových pracovníků, musel by organizovat jejich vzdělávání a přeškolení, pomáhat při jejich přesídlování apod.

V zaměstnanecké politice socialistického státu by však zřejmě výraznější roli měla hrát pomoc zaměstnancům při samosprávném podnikání, vytváření družstev, napojování na již existující zaměstnanecké kolektivy apod. Zdá se nesporné, že by i v těchto podmínkách musel stát přerozdělovat část prostředků podnikajících subjektů na tuto pomoc nezaměstnaným. Na druhou stranu by se jistě těmto činnostem věnovaly i samosprávné podniky, které by bylo možno naopak daňově stimulovat. Svou roli při zamezování nezaměstnanosti by jistě sehrály i nové technické možnosti evidování možných nezaměstnaných, poskytování kvalifikovaných informací potenciálním zaměstnavatelům a dlouhodobějšího plánování trhu práce.

Rodina

Své místo v sociální politice socialistické společnosti by jistě měla i politika na podporu rodiny. I zde by se v průběhu vývoje směrem ke zralé socialistické společnosti zřejmě posouvalo těžiště této politiky. Na počátku socialistické společnosti by v rámci sociální politiky zřejmě převládala snaha vyrovnávat jednak třídní a profesní nerovnosti promítající se do života rodiny a zejména do sociálního statutu dětí, jednak dopady různých životních handicapů, jako je zdravotní stav, počet dětí, přítomnost přestárých či nemocných příslušníků rodiny odkázaných na její péči apod. V tomto smyslu by i za socialismu prorodinná politika zřejmě spočívala v různých formách přerozdělování příjmů státem, zejména ve formě určitých daňových sazeb závislých na příjmu rodiny, počtu a zdravotním stavu dětí či dalších rodinných příslušníků, příp. adresných sociálních dávek. V podmínkách socialismu by tato forma pomoci rodinám nutně musela být diferencována i podle práce a společenského přínosu dospělých, ekonomicky aktivních rodinných příslušníků a promítaly by se v ní i společenské priority populační politiky, vyplývající z demografického vývoje (stimuly či naopak brzdy růstu počtu obyvatelstva).

V dalším zrání socialistické společnosti by se těžištěm sociální prorodinné politiky stávala spíše kultivační funkce jdoucí ruku v ruce s určitým hlubším propojováním rodinného života s životem společnosti, s určitým zespolečněním rodiny. Společnost by motivovala a prostřednictvím státu podporovala (nebo v negativním případě sankcionovala) takové aktivity a přístupy, ve kterých by dospělí členové rodiny bez genderové diskriminace aktivně hledali své místo v procesech tvořivé, společen-

sky užitečné práce a zapojovali se do různých forem účasti na řízení společnosti (ať už na pracovišti nebo ve veřejném životě). Tato podpora a motivace by zahrnovala zvyšování kvalifikace, rozvíjení různých sebekultivačních a společensky prospěšných aktivit (např. dobrovolná péče o handicapované lidi nebo ochrana přírody). Zahrnovala by i využívání řady služeb, které by byla schopná poskytovat společnost (např. hlídání a výchovu dětí, různé formy zdravotní péče o děti a péče o jejich vzdělání, zájmovou aktivitu, zlepšování jejich zdravotního stavu, jejich pobyt v přírodě apod.).

Nedílnou stránkou sociální prorodinné politiky by byly dotace na zřizování a provoz společenských zařízení pomáhajících rodině – různých forem jeslí, školek, škol, zařízení pro zájmovou činnost, psychologických poraden, sportovních a kulturních zařízení, zájmových, vzdělávacích a léčebných zařízení pro seniory apod.

Sociální politika v socialismu by přitom nebyla zdaleka jen funkcí státu, regionální či obecní samosprávy. Významnou roli v ní by sehrávaly samosprávné kolektivy v podnicích a institucích, odbory i další společenské organizace, které by do této politiky vstupovaly zprostředkovaně přes své specifické funkce ve společnosti (např. podnikové kolektivy na základě pracovního výkonu a úspěšnosti působení ve vlastních orgánech členů tohoto kolektivu apod.).

Je třeba v každém případě zdůraznit, že marxistické pojetí péče o rodinu v socialistické společnosti navazuje na dobré zkušenosti prvního historického pokusu o socialismus a je zásadně odlišné od koncepcí současného neokonzervatismu, neoliberalismu či pravicového klerikalismu, který se snaží rodinu co nejvíce uzavřít, vzdálit ženu od společenského uplatnění a ještě z rodiny učinit náhradu neexistujících sociálních institucí a služeb.

V nejobecnější rovině je možno konstatovat, že základní oprávnění rodiny k přijímání finanční pomoci či stimulace od společnosti by ve zralé podobě socialistické společnosti vytvářela dobrá sociálně kulturní, výchovná a emocionální funkce rodiny promítající se v tvořivém, kultivovaném a společensky prospěšném jednání všech jejích členů, včetně dětí.

Mládež

Sociální politika socialistické společnosti by zahrnovala i rozsáhlou a promyšlenou podporu státu a samosprávných podniků zaměřenou směrem k mládeži. V této politice by šlo o to vymanit mládež z vlivu faktorů spojujících ji s bezduchým konzumním způsobem života, zapojit ji do procesů demokracie a samosprávy, vyrovnat šance jednotlivých skupin mládeže na úspěšné a seberealizační zapojení do společnosti obecně a do samosprávných kolektivů zvláště a dát ji dobré sociální podmínky k životu. I zde, podobně jako v prorodinné politice a v úzkém propojení s ní, by společnost, představovaná státem, regionální a obecní samosprávou, podnikovou samosprávou, odbory i všeobecně prospěšnými organizacemi, vynakládala prostředky na podporu mládeže úměrně tomu, nakolik by si mladí lidé osvojovali pozitivní společenské role, uplatňovali se aktivně a úspěšně v práci, vzdělávání, účasti na společenském řízení či v zájmových aktivitách a byli relativně imunní vůči sociálně patologickým jevům. Významným úkolem společnosti by bylo vytvoření podmínek pro to, aby

již děti a tím více dospívající mladí lidé (pochopitelně přiměřeně věku) byli v co největší míře zapojeni do různých typů samosprávných orgánů a forem účasti na řízení na všech úrovních společenského systému. Dětské i mládežnické stínové orgány institucí společenského řízení by v tomto kontextu jistě nebyly ničím neobvyklým.

Společnost by pochopitelně vynakládala nemalé prostředky na materiální a technické zabezpečení aktivit dětí a mládeže.

V další etapě vývoje by se těžištěm sociální politiky stávaly informační, poradenské a psychologické služby adresně zaměřené na konkrétní skupiny mladých lidí i přímo na jednotlivce. Pracovníci těchto služeb by mladým lidem pomáhali tam, kde selhala funkce rodiny, vtaňovali je do společenských vazeb a fungujících kolektivů a překonávali by s nimi nelehké období dospívání, zvládání jednotlivých společenských rolí a vytváření pozitivních mezilidských vztahů. V této oblasti by měly školy, samosprávné pracovní kolektivy a zájmové organizace zvláště významné postavení.

Senioři

Nemenší význam v životě občana námi prognózované socialistické společnosti by hrála i politika směřem k seniorům.²

Socialistická společnost by byla vybavena k tomu, aby mohla skutečně změnit do-
savadní nepříznivé a stereotypní pohledy na stárnutí a stáří, překonat předsudky a nevhodné názory na život, postavení a význam seniorů ve společnosti. Rozhodně by skoncovala se snahami privilegovaných vrstev kapitalismu rozněcovat nevráživost mezi generacemi a na tomto základě účinněji manipulovat společností.

Jejím cílem by bylo vytvoření společnosti pro všechny generace. V této společnosti by byli mladí lidé vedeni k tomu, aby pochopili, že starší (staří) lidé přinášejí do života společnosti nezastupitelné kvality, že starší (stará) generace není ohrožením společenského životního standardu, ale naopak se na jeho tvorbě může významně podílet. Probíhal by proces, v jehož průběhu by si celá společnost a zejména mládež osvojovala tradiční hodnoty civilizované společnosti: ohled a péči o své starší členy.

Nešlo by přitom jen o základní hmotné zajištění života seniora. I v oblasti politiky vůči seniorům bychom mohli rozlišit první etapu socialistické společnosti, ve které by šlo především o existenční zajištění seniorů a překonání různých nerovností a handicapů, pokud jde o toto zajištění, a etapu zralé socialistické společnosti, ve které by stejně jako např. v prorodinné politice šlo o kulturní, harmonizační a emocionální efekty zajišťované v maximální míře i tam, kde biologické faktory budou méně či více omezovat možnost plnohodnotného života seniora. Socialistická společnost si ve vztahu k seniorům bude moci časem dovolit při své sociální politice jít adresněji na jednotlivé skupiny či individua a nebude se spokojovat jen s nastavením určitých obecných opatření, ze kterých budou mít prospěch jen ti biologicky zdatnější. I v této adresnější sociální politice však nebude působit jen (i když převážně) snaha zajistit seniorovi kvalitu života, ale i určitá zásluhovost vztahující se k jeho přínosu v produktivním či dokonce v postproduktivním věku (různé výhody pro pracující důchodce nebo pro důchodce vykonávající veřejně prospěšné činnosti apod.).³

Ve zmíněné první etapě vývoje by socialistická společnost ještě navazovala v řadě momentů na mechanismy převzaté z kapitalismu. Důchodové pojištění by bylo vybudováno na třech základních pilířích. První pilíř by představovalo solidární pojištění rozvíjené pod bezprostřední patronací státu a se státní garancí, realizované přes jedinou Státní pojišťovnu, která by byla vybudována na samosprávném principu. V samosprávné radě této pojišťovny by byli zastoupeni pojištěnci organizovaní celostátně v příslušné společenské organizaci, dále odbory, společenské organizace typu Svazu důchodců, Svazu žen, mládežnických organizací, organizací zdravotně postižených apod. Přirozeně by zde byli zastoupeni demokraticky pověřeni (např. parlamentem a regionálními a obecními samosprávami volení) zástupci státu a také zástupci pracovníků pojišťovny. Při výpočtu důchodu podle prvního pilíře všeobecného solidárního pojištění by byl důsledně uplatněn princip zásluhovosti. Prostředky na důchod by byly placeny částečně přímo pojištěnci, částečně zaměstnavateli. Druhý pilíř by představovalo povinné pojištění ve fondech, které by své jmění investovaly a zhodnocovaly v státních a samosprávných podnicích a které by byly garantovány státem a vybudovány jako samosprávné podniky. Třetí pilíř by představovalo dobrovolné pojištění v samosprávných fondech vázaných na jednotlivé samosprávné podniky nebo v soukromých fondech, a to bez garance státu.

Je samozřejmé, že k elementární sociální politice socialistické společnosti by patřilo zkracování povinného důchodového věku při současném ponechání i stimulování možnosti pro dobrovolné setrvání v pracovním procesu (nejen formou regulérního zaměstnaneckého poměru, ale různými dobrovolnými, částečně nebo úplně bezplatnými aktivitami využívajícími odborných zájmů i chuti k sebeuplatnění úměrnému biologickým a psychickým možnostem). Určitou výjimkou by ovšem musely být některé atraktivní činnosti, zejména v oblasti řízení. Zde by přirozeně musely existovat mechanismy zajišťující odpovídající střídání generací a potřebnou pružnost řízení. K samozřejmostem socialistické sociální politiky by patřila průběžná valorizace důchodů, zvyšování poměru důchodů k mzdám apod.

V další etapě vývoje socialismu by do života seniorů vstupovaly i další formy sociální politiky, včetně určité hmotné stimulace, podstatou sociální politiky by však byla již spíše výše zmíněná kultivační funkce, zajišťování kvality života seniora, která by nebyla rezignací na kvalitu života v produktivním věku (samozřejmě s respektováním neodvratitelných biologických procesů).⁴

Ke klíčovým prvkům sociální politiky by patřilo pěstování respektu k důstojnosti osobnosti seniora, respekt k jeho nezávislosti, právu na sebeurčení, k právu na soukromí a vlastní volbu. Stále méně by tento problém zahrnoval potřebu vyrovnávat hmotné podmínky seniorů a budovat potřebná zařízení pro seniory a stále více by zahrnoval poskytování takových služeb pro seniory, které by vyrovnávaly jejich společenskou handicapovanost (např. právní pomoc, zprostředkování informací, různých konzultací, terapií, pomoc při adaptaci na měnící se společenské poměry apod.).⁵

V podmínkách socialistické společnosti založené na rozvoji samosprávy by byly udržovány vazby důchodců na jejich pracovní kolektivy z předdůchodové doby. V samosprávných kolektivitách, ale čím dále tím více i u státních podniků, by měli

důchodci právo pokračovat určitým způsobem ve své profesi i v postproduktivním věku (podle schopností a zájmu). Důchodci by zůstávali členy těchto kolektivů a měli určitý podíl na vlastnickém rozhodování či účasti na řízení. Mohli by i využívat různých požitků souvisejících s jměním samosprávných kolektivů či státních podniků (např. informačních sítí, léčebných zařízení kolektivů, kulturních a rekreačních zařízení). Mohli by ovšem s podporou společnosti vytvářet i samosprávné podniky nové odpovídající jejich možnostem.⁶

V oblasti veřejného života by stát a samospráva vytvářely příznivé podmínky pro zastoupení seniorů v zastupitelských sborech, v regionálních a obecních samosprávách, v samosprávných kontrolních a poradenských orgánech při jednotlivých státních úřadech (např. při ministerstvu školství, v Akademii věd, na univerzitách apod.).

Společnost by poskytovala seniorům mnohostranné možnosti zájmové aktivity a společenského vyžití a v jisté formě by stimulovala jejich využívání. V této souvislosti nelze opomenout ani pomoc společnosti při různých formách vzdělávání třetího věku.

O mechanismech, které by zajišťovaly zdravotní péči o seniory, hovoříme v dalších pasážích této kapitoly. Tyto mechanismy by přirozeně musely být nastaveny tak, aby v dlouhodobé perspektivě co nejdříve uplatňovaly princip solidarity a vyrovnávaly možnosti zdravotní péče u různých skupin seniorů na co nejvyšší úrovni. V socialistické společnosti jako nižší fázi komunismu by samozřejmě toto vyrovnávání mělo své meze a bylo by do jisté míry limitováno principem zásluhovosti promítajícím se v důchodu seniora či v případných dalších doplňkových sociálních dávkách, které by dostával.

Také o zajištění bydlení seniorů hovoříme v příslušné pasáži níže.

V této souvislosti bývá často zmiňována otázka tzv. přirozeného prostředí pro život seniorů. Je nesporné, že všechny mechanismy sociální politiky, o nichž hovoříme, by významně formovaly život rodin tak, aby zahrnoval i důstojné a rovnoprávné postavení seniorů v širších rodinách, aniž by toto postavení bránilo seberealizaci a plnému vyžití mladších příslušníků rodiny. Tyto příznivé vnější podmínky rodinného života by umožňovaly existenci vícegeneračních rodin založených na pevných racionálních i citových vazbách. V tomto kontextu lze akceptovat snahu zajistit seniorům možnost dožít život v přirozeném prostředí širší rodiny.

Socialistická společnost však vytváří i řadu možností pro ze všech hledisek kvalitní život seniorů i v případě, že nebudou začleněni do vícegenerační rodiny a budou podzim života prožívat ve dvojici či osaměle, v náhradních vztazích v rámci sousedské či seniorské pospolitosti (např. v domově důchodců) nebo pracovního kolektivu, v individuálních přátelských vazbách apod. I zde se projevuje zvýrazněná společenská dimenze života občana socialistické společnosti.⁷

Vzdělání

Financování vzdělání by bylo diferencováno podle stupňů. Základní a střední stupeň vzdělávání by byl pokrýván z prostředků státu získaných zdaněním. V rámci této formy financování vzdělání by žáci a studenti získávali zdarma i potřebné vybavení (učebnice a příslušné pomůcky). Při financování vyššího stupně vzdělání by svou roli

sehrály vzdělávací fondy budované na samosprávném principu. Tyto fondy by byly vytvářeny z prostředků samosprávných i soukromých podniků, příp. z prostředků státu, regionálních a obecních samospráv. Adept vysokoškolského a postgraduálního vzdělávání by se obracel na tyto fondy se žádostí o půjčku na vzdělání, která by byla vyplácena částečně příslušnému vzdělávacímu zařízení, částečně studentovi. Student by zároveň poskytnutím půjčky získával právo podílet se na samosprávě příslušného vzdělávacího fondu, ve které by byli dále zastoupeni demokraticky zvolení pověřenci samosprávných či soukromých subjektů, které fond dotovaly, příp. zástupci státu, regionálních a obecních samospráv (pokud fond dotovaly) a zástupci vzdělávacích zařízení, se kterými fond spolupracoval. Student by se však zároveň stával akcionářem fondu a měl by právo na alikvotní část výnosu fondu.

Vzdělávací zařízení by nedostávalo celé náklady za studenta najednou, část těchto nákladů by dostávalo podle úspěšnosti studenta a míry, ve které splácí půjčku. Bylo by tak zainteresováno na tom, aby produkovalo studenty úspěšné na trhu práce. Student by byl povinen do určité doby půjčku splatit (byl by tedy zainteresován na tom, aby nebyl tzv. věčným studentem). Její doba by byla vymezena v závislosti na tom, kdy by student dosáhl určitého stupně průměrného výdělku. Půjčku by ovšem musel splatit i v případě, že by nezískal místo odpovídající dosaženému vzdělání. Při splácení půjčky by se však bralo v úvahu i společenské oceňování dané práce, např. formou určitých daňových úlev pro studenty pracující ve finančně méně atraktivních oborech nebo naopak zvýšením daňové sazby pro studenty v oborech nadprůměrně atraktivních. Po absolvování studia by student nastupoval do zaměstnání (společnost by garantovala právo nastupu do prvního zaměstnání, které by bylo zajištěno formou daňových úlev či státních dotací zaměstnavateli). Další místa by si byl povinen hledat sám, přirozeně s odpovídající pomocí státu. Podle efektu jeho práce (např. patentů, licencí apod.) by zaměstnavatel povinně odváděl určitý příspěvek do vzdělávacího fondu, který studentovo vzdělávání financoval. Obdobně by se postupovalo v případě postgraduanta, který by ovšem většinou již zaměstnání zajištěné měl a za kterého by veškeré náklady mohl v případě zájmu platit zaměstnavatel. Příslušný fond financující vzdělávání by průběžně zhodnocoval své prostředky investováním do ekonomických subjektů (se zralostí socialistické společnosti by šlo o investování do samosprávných a státních podniků). O toto zhodnocení by se dělili klienti fondu s těmi, kdo fond dotovali, a se vzdělávacími zařízeními.

Bydlení

Politika v oblasti bydlení by rovněž významně pracovala se samosprávným principem. Výstavba bytů by byla záležitostí různých subjektů, které by v této oblasti chtěly podnikat. Kromě samosprávných podniků a soukromých podnikatelů, by byty stavěl stát, regiony i obce. (Samozřejmě nevylučujeme množství individuální výstavby, zejména na venkově si jistě zachová svou přitažlivost a opodstatnění, ale i zde bude pro mnohé občany zřejmě výhodnější využít finanční či stavební pomoci samosprávných bytových družstev.) V případě státní, regionální a obecní výstavby by nešlo o pouhou podnikatelskou činnost, ale také o regulační opatření k řešení bytové situace občanů, které by bylo dotováno příjmy z daní, příp. půjček u bank krytých těmito

příjmy či jinými složkami státního, regionálního či obecního majetku. Státní, regionální i obecní bytová výstavba by se zaměřovala především na pokrytí potřeby relativně levných bytů a sociálně slabších kategorií. Díky podnikatelským aktivitám samosprávných podniků, státu, regionů a obcí opírajícím se o určité plánování by se dařilo udržovat takový trh s byty, na kterém by se nemohl prosadit monopol soukromých vlastníků domů, kteří by případně mohli být v rámci demokratických procedur i vykupováni. Za těchto podmínek by ceny domů a bytů, které by bylo možno získat do individuálního vlastnictví, byly vcelku průměrné, odpovídaly by nákladům i poptávce dané příjmy obyvatel. Možnost získání bytů by byla usnadněna úvěry, které by byly dotovány z prostředků státu, regionu, obcí i samosprávných podniků. Spekulace s byty by byla znemožněna a postihována. Hlavní formou zajišťování bydlení občanů by byla bytová družstva samosprávně spravovaná, která by byty stavěla i užívala. Lze předpokládat, že by současná forma družstev vlastníků bytů byla asi překonána formou družstev uživatelů, mimo jiné i vzhledem k předpokládanému daleko většímu pohybu pracovních sil, který by vyžadoval flexibilní využívání bytů. Socialistická sociální politika v oblasti bydlení by zejména v první etapě socialismu zahrnovala i různé formy dávek sociální pomoci k překonání různých nezaviněných handicapů, zejména v případě rodin s dětmi, seniorů a zdravotně postižených.

Zdravotnictví

Zdravotní zabezpečení by se opíralo o všeobecné povinné zdravotní pojištění v jedné samosprávně vybudované a provozované pojišťovně, v jejíž samosprávné radě by kromě pojištěnců organizovaných např. ve Svazu pacientů byli zastoupeni zdravotničtí pracovníci prostřednictvím profesních komor, odbory, demokraticky zvolení pověřenci státu, regionálních a obecních samospráv. Součástí této formy pojištění by byly speciálně vytvořené fondy pro mimořádně postižené, které by byly samosprávné, se zastoupením státu, regionů, obcí, odborů a společenských organizací a které by pružně a rychle uvolňovaly prostředky na zvláštní léky či léčebné procedury nepokryté ze všeobecného pojištění. Druhý pilíř by představovalo pojištění dobrovolné v samosprávných fondech spojených se samosprávnými podniky nebo v soukromých fondech, ze kterých by se doplácelo na určitý zdravotnický nadstandard (hotelové služby, kosmetické zákroky, nábožensky motivované zásahy do léčebných procedur, netradiční medicína, dobrovolná aplikace standardně nevyzkoušených procedur).

X X X

Všeobecně je možno konstatovat, že sociální politika by v podmínkách rozvíjejícího se socialismu získávala na komplexnosti a celistvosti. Přestávala by být hasičem živelně vznikajících sociálních problémů. Stávala by se cílevědomým procesem formování určitého, v obecných rysech stále více homogenizovaného, ale přitom bohatě individuálně diferencovaného socialistického životního způsobu, vyjadřujícího vysoký stupeň zespolečenštění výroby i práce a emancipace individua a spočívajícího na svobodných tvořivých aktivitách zprostředkovaných humánními, člověka kultivujícími hodnotami a normami.

Na závěr této kapitoly je třeba reagovat na jeden problém, který může vyvstat u levicově zaměřeného občana, který dlouhodobě sleduje boje levice, zejména KSČM, proti různým snahám pravice oklestit sociální jistoty a vymoženosti občanů z neprivilegovaných vrstev, jako je např. boj proti školnému na vysokých školách, proti spoluúčasti pacientů na zdravotní péči, proti deregulaci nájemného apod. Mohl by se domnívat, že v naší koncepci sociální politiky za socialismu nejdeme dost daleko, ba dokonce přebíráme jakoby pravicové koncepty.

Je třeba si však uvědomit tu zásadní kvalitativní změnu, kterou přináší socialistická společnost. Je to fakt, že většina občanů je zajištěna tím, že se stává buď spoluvlastníkem výrobních prostředků (ve formě samosprávného či státního vlastnictví) nebo že přímo tyto výrobní prostředky vlastní. I dříve neprivilegovaní a od moci odstrčení občané se stávají velmi reálně i výraznými subjekty společenského řízení. Společnost je jejich společností, společenské prostředky jsou jejich prostředky.

Není už třeba vést boj proti privilegované vládnoucí třídě, ale je třeba nastavit všechny mechanismy tak, aby co nejvíce stimulovaly racionální a odpovědné chování hospodáře a potřebný pracovní výkon. Nelze přitom ignorovat stupeň zespolečenštění práce a výroby odpovídající socialismu jako nižší fázi komunismu, socialistickou zásadu rozdělování „každý podle svých schopností, každému podle jeho práce a vlastnické aktivity“, která je zprostředkována za výrazné úlohy zbožně peněžních vztahů.

To, co v kapitalistické společnosti sloužilo vládnoucí třídě k přisvojování nadhodnoty, slouží v socialismu racionální správě společenského nadproduktu. Proto např. půjčka na vzdělání, která v kapitalismu zastírala placení školného jako určitou formu snižování nákladů na reprodukci pracovní síly, je v socialismu stimulací k efektivnímu využívání omezených možností společnosti a brání neracionálnímu plýtvání živou prací jako společenským zdrojem. Proto musí být principem zásluhovosti stimulováno vytváření zdrojů na důchody, určitými formami musí být stimulováno plýtvání léky apod. Peníze zde vystupují jako prostředek regulace společenské živé i mrtvé, zvěčnělé práce, vyjadřování její společenské nutnosti.

V tomto smyslu se nemůže nový socialismus hned od počátku vrátit k formám sociální politiky, které známe z prvního historického pokusu o socialismus a které v řadě směrů překračovaly možnosti dané historické etapy, přispěly k nedostatečné efektivnosti ekonomiky i sociální sféry a tím i k neúspěchu tohoto pokusu. Na tyto formy sociální politiky si musí socialistická společnost nejprve vydělat a u svých občanů musí vytvořit potřebné návyky. Také v tomto případě nemůže socialismus startovat ke spravedlivějším řešením jinak, než tak, že bude reagovat na poměry, které vytvořil kapitalismus a bude se snažit je konkrétně překonat.

¹ Srv. Merhautová, J., Strategie sociální politiky, Praha 2005, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Diskusní projekt KSČM-socialismus 21.století/Diskuse.

-
- ² Při formulaci následujících pasáží o seniorech jsme se opírali o text V. Struhovského (Struhovský, V., Senioři v „modelu“ socialismu. TAP ÚV KSČM, Praha 2005, www.kscm.cz, rubrika Naše politika/Diskusní projekt KSČM-socialismus 21.století/Diskuse).
- ³ Končí text V. Struhovského, cit.vyd.
- ⁴ Opět využíváme text V. Struhovského, cit.vyd.
- ⁵ Končí text V. Struhovského, cit.vyd.
- ⁶ Dále opět využíváme textu V. Struhovského.cit.vyd.
- ⁷ Končí text V. Struhovského.cit.vyd.

10. kapitola

Společenské vědomí a ideologická nadstavba v budoucím socialismu

Napsali Miloslav Formánek, Josef Heller a František Neužil

Z charakteristik ekonomické základny, třídně sociální struktury a politické nadstavby vyplývají logicky i některé tendence vývoje v oblasti ideologické nadstavby, společenského vědomí a kultury, odpovídající socialismu jako nižší fázi komunistické společensko-ekonomické formace, s jeho vývojem silící a rozvíjející se.

Nadstavba a společenské vědomí

Nejpodstatnější jsou změny v oblasti ideologie. Ta v socialistické fázi nadále zůstává zvláštní dimenzí duchovního života, specifickým způsobem odrazu a aktivní prezentace zájmů, zkušeností a poznatků, ale také nálad a iluzí tříd a velkých sociálně ekonomických skupin.¹ Jako taková prostupuje všemi formami společenského vědomí, všemi oblastmi nadstavby. Nehovoříme tedy jen o ideologii politické, která vyjadřuje zájmy tříd v nejkonzentrovanejší podobě (už vůbec nemůžeme ideologii spojovat s konkrétními politickými subjekty – ty si pouze volí ideologie, které jsou objektivní emanací tříd a mohou nanejvýše pomáhat při jejich kultivaci a propracování). Hovoříme i o ideologické dimenzi morálky, práva, vědy (a to nejen společenské), náboženství, estetického i ekologického vědomí. Ideologie se neprojevuje jen v podobě teoretického odrazu bytí, ale i v podobě běžného vědomí, nemá jen racionální, ale i emocionální a zkušenostní formu. Vzhledem k omezeným zájmům a sebezlučím tříd má často podobu falešného vědomí, převráceného a deformovaného odrazu skutečnosti, zejména materiálního bytí třídy, může mít i podobu iracionální a fantaskní, zejména v oblasti náboženství.² Ideologie není jen odrazem skutečnosti, ať již materiální nebo ideální, ale zároveň tuto skutečnost tvoří, nejvýrazněji tím, že se zhmotňuje v podobě praktického jednání lidí, především tříd. Ideologie jako hlavní duchovní nástroj třídy výrazně orientuje a prostupuje hodnoty a normy, kterými se lidé řídí, i když samozřejmě v rozsahu, který závisí na tom, jakou míru relativní samostatnosti příslušná oblast společenského vědomí, resp. společenské nadstavby, má. Jak už jsme konstatovali, nejkonzentrovaneji a nejsilněji ideologie působí v oblasti politického vědomí. Výrazně ale působí také v oblasti práva, morálky, náboženství, společenské vědy. Daleko volněji a zprostředkovaněji se její vliv projevuje v oblasti přírodních a technických věd, estetického vědomí i vědomí ekologického. V těchto odlehlejších oblastech společenského vědomí a nadstavby je vliv ideologie zprostředkován do značné míry ideologií politickou, odraz skutečnosti prizmatem zájmu třídy má však i bezprostřednější podoby.

Proto v podmínkách koexistence společenského vlastnictví a obou typů vlastnictví soukromého, tedy v podmínkách existence několika tříd a řady dalších specifických skupin přimykajících se k těmto třídám, ideologie nadále existuje. Plní výraznou úlohu, ať již progresivní či reakční. Je poznamenána především výraznými rozdíly mezi ideologickými komplexy, které mají základ ve dvou hlavních třídě sociálních uskupeních. Na jedné straně je to především ideologie společenských vlastníků postupující se s ideologií pracujících vykořisťovaných v kapitalistickém sektoru. Na druhé straně je to ideologie různých složek buržoazie, především buržoazie globální. Mezi oběma těmito komplexy pochopitelně kolísají ideologické orientace maloburžoazie a dalších sociálně ekonomicky dvojakých vrstev.

V dlouhodobé perspektivě se však postupně a relativně samostatně (ve srovnání s procesy v oblasti ekonomiky, třídě sociální struktury a praktické politiky) prosazují významné změny:

① S reálným ekonomickým a politickým sblížením nekapitalistických tříd a skupin, včetně značné části maloburžoazie a dalších dvojakých skupin, se sblíží i ideologie těchto tříd a skupin. Sblíží se na základě ideologie spolupodílníků společenského vlastnického sektoru, kteří mají největší zájem na adekvátní, tj. objektivní reflexi nové společenské skutečnosti. Tato ideologie společenských spoluvlastníků postupně prolíná do takových skupinových variant, jako je např. ideologie maloburžoazní, a nahrazuje je. Velmi výrazně prolíná zejména ideologii vykořisťovaných pracujících v kapitalistickém sektoru a postupně přebírá její funkci.

Současně s těmito procesy bude docházet k prohlubování rozporů a k dezintegračním procesům uvnitř buržoazní ideologie, která se bude stále více ocitat v defenzivě. Tyto přeměny uvnitř samotné buržoazní ideologie budou odrážet odlišné cesty reagování jednotlivých skupin buržoazie na novou realitu, jejich různou míru integrovanosti do této reality. Za těchto okolností bude nejen slábnout sjednocující funkce ideologie globálního kapitalismu ve společnosti, ale bude slábnout i její integrační funkce vůči vědomí příslušníků všech skupin buržoazie i dalších soukromých vlastníků a vykořisťovaných pracujících. Výrazem tohoto procesu bude nejen vznik různých kompromisních ideologických variant buržoazie i dalších soukromých vlastníků, ale častěji také bude docházet k situacím, kdy sami příslušníci buržoazie a s ní spjatých vrstev budou přebírat ideologii třídy společenských vlastníků jako klíčovou a dominantní. Je samozřejmé, že tyto ideologické procesy se budou promítat i v praktických postojích mnoha lidí a budou fakticky oslabovat pozice kapitalismu ve společnosti.

Nová socialistická ideologie se bude kultivovat a šířit v rovině teoretické i empiricko-psychologické, racionální i emocionální, přičemž se ve srovnání s historicky předchozími ideologiemi pronikavě změní. Přestane být nástrojem k prosazování omezených zájmů ohrožujících zájmy ostatních skupin. Začne naopak působit jako faktor, který integruje společenské vědomí ve všech jeho formách a rovinách (společenské, třídní, kolektivní i individuální) a bude aktivně zprostředkovávat podobné integrační procesy ve společenské praxi.

② U této ideologie širokého třídního svazku, zájmově spojeného se společenským vlastnictvím, dojde k postupnému odbourávání té specifické kvality (či spíše nekvali-

ty), která byla klasiky marxismu postihována pomocí pojmu „falešné vědomí“, tj. skutečnosti, že ideologický odraz objektivní reality byl vždy odrazem převráceným a deformovaným, tak jak omezené byly zájmy i zkušenosti příslušné třídy. V nadcházející socialistické společnosti však postupně míra „falešnosti“ ideologického vědomí založeného na ideologii třídy společenských vlastníků začne klesat. Důvodem jsou dva základní faktory.

Je to především vtažení velké většiny společnosti do intenzivní pozitivní interakce s celospolečenskou kvalitou přivlastňování, skutečnost, že v podmínkách růstu samosprávného, celospolečensky organizovaného vlastnického sektoru bude slábnout zprostředkovácí úloha dílčího vlastnického kolektivu (podniku, resortu), resp. zvláštní vlastnické kolektivity (třídy, sociálně ekonomicky specifické skupiny), a bude se vytvářet daleko bezprostřednější vazba mezi vědomím celé společnosti a vědomím jednotlivce.

Z druhé strany tomuto procesu bude napomáhat prolamování staré společenské dělby práce, zejména rozporu mezi řídicí a řízenou prací, prací duševní a fyzickou.

Uměrně tomu, jak bude překonáváno dvojí rozdělení společnosti na různé „lidské odrůdy“³ (na odrůdy vlastnické a nevlastnické a odrůdy z hlediska postavení v dělbě práce), uměrně tomu přestane pracovník vidět „falešně“ a „překrouceně“. K takové změně povede vývoj ve společnosti, který bude utvářet aktivního individuálního vlastníka integrovaného ve společnosti a propojeného s celospolečenskými zájmy a zároveň integrovaného pracovníka, který nepostrádá blahodárný vliv duševní práce i podílu na řízení.

Do jeho individuální i kolektivní recepce světa bude masově vstupovat věda, včetně vědy společenské, která byla do této doby jako druh bezprostřední recepce světa vyhrazena jen pro malou menšinu společnosti a deformována ideologií vládnoucí třídy.

Naopak v rámci vzájemné součinnosti forem duchovní reflexe světa bude do pozadí ustupovat náboženství, které bude ztrácet funkci silného ideologického nástroje k manipulaci nepriviligovaných vrstev. Náboženství však také bude ztrácet schopnost využívat odcizení širokých nepriviligovaných vrstev od vlastnictví, jakož i jejich odcizení od duševní a řídicí práce. Jeho funkce se bude spíše přesouvat směrem ke zprostředkování vztahu individua a mnohotvárnosti forem hmoty, jakož i vztahu mezi individuem a ostatními individui. Náboženství se od těsného spojení s politikou, charakteristického pro éru třídně vykořisťovatelských společností včetně kapitalismu, bude spíše propojovat s morálkou a aspirovat na neformální regulační úlohu v mezilidských vztazích. To se promítne i do institucionálního výrazu náboženství v podobě církví a náboženských společností, včetně různých problematických sekt. V kontextu forem společenského vědomí sice bude náboženství ustupovat do pozadí, ale nezůstane stranou procesů zespolečnění a demokratizace, kde může aktivně napomáhat procesu integrace individua do společnosti, jeho seberealizace v tvořivé a zespolečnění práci i řízení společnosti, jakož i jeho kultivace pomocí všelidských hodnot. Tyto změněné funkce náboženství budou mít nevyhnutelně své dopady v podobě rozpadu mocensky direktivních institucionálních struktur církví či jiných

náboženských společností a posílení jejich samosprávného charakteru, jakož i v podobě větší bezprostřednosti a odformalizování náboženských prožitků a praktik. V tomto smyslu poroste význam soustavného dialogu náboženských pospolitostí se společností, jejich integrace do občanské společnosti, dialogu náboženství a vědy, náboženství a morálky apod.

③ Se všemi těmito přeměnami přichází i další přeměna v širokých společenských vrstvách, které až doposud zaujímaly postavení nevlastníků či dílčích a neúplných vlastníků, což je handicapovalo vůči vládnoucí vlastnický dominantní třídě, i pokud jde o schopnost sebereflexe vlastního zájmu, vlastní ideologie. Lenin analyzoval tyto procesy u dělnické třídy ve své práci „Co dělat?“. Ukazuje zde především, že ideologie dělnické třídy (její kultivovaná teoretická forma) dosud nevznikala uvnitř dělnické třídy samotné, ale mezi intelektuály a dalšími aktivisty, kteří se k dělnické třídě přimykali. Byla tedy přijímána de facto „zvenčí“. Lenin s využitím myšlenek K. Kautského dokazuje, že dělnická třída nepřijímá svou vlastní ideologii nijak automaticky, že naopak za normálních okolností přijímá automaticky ideologii svých vládců a vlastníků, kterážto ideologie se dělnické třídě nejvíce vnucuje.⁴ Tyto Leninovy myšlenky by bylo možno zobecnit nejen za horizont doby, v níž žil, ale i za horizont kapitalismu jako takového. Platí totiž jak na neprivilegované vrstvy v podmínkách feudalismu, otrokářství či tzv. asijského výrobního způsobu (viz např. vláda feudální ideologie zprostředkovaná církví), tak na neprivilegované vrstvy, zejména dělnickou třídu, v podmínkách první historické formy socialismu.

Zkušenost z této první formy socialismu a z vývoje komunistického hnutí ukázala, že Lenin se mýlil, když se domníval, že k překonání onoho osudového vlivu ideologie vládnoucí třídy postačí praktická zkušenost z politické aktivity rozvíjené na půdě vlastního politického hnutí, zejména komunistické strany. Tato zkušenost bohužel působila příliš jednorázově a nesoustavně, získala ji jen relativně malá část obyvatel a v dlouhodobé perspektivě byla negativně modifikována zprostředkujícím vlivem řady skupin řídicích pracovníků, politického aparátu i inteligence, kteří převzali faktický výkon vlastnických, politických a ideologických funkcí dělnické třídy a začali se od ní odtrhávat. V. I. Lenin měl ovšem pravdu, když zdůrazňoval průlomový charakter takové zkušenosti, ve které se třída integruje, učí ovládat společenské mechanismy, propojuje se s celospolečenskými zájmy. Takovýto typ zkušenosti však přináší především vlastnická aktivita ekonomicky sjednocených individuí - tedy samosprávná vlastnická aktivita ve společenském sektoru doprovázená intenzivní účastí ve společenských demokratických mechanismech.

V prognózovaném samosprávném socialismu se právě této zkušenosti dostává občanům v hojně míře. Proto se prolomuje i tisíciletá bariéra oddělující je od teorie jako takové a brání jim spojit se s vlastní ideologií jinak než v občasných politických výbuších či prostřednictvím hierarchizovaných politických struktur. I když k tomu dochází v podmínkách vlastnický ještě pluralitní společnosti, za přímého dotyku s buržoazní ideologií, začíná se poprvé v historii monopol vlastnický privilegované třídy na ideologický vliv bortit (a to dokonce i ve vztahu k dělníkům z kapitalistického vlastnického sektoru). Široké společenské vrstvy získávají vůči buržoazní ideologii

jistou míru imunity a navíc získávají schopnost tuto ideologii vnášet do buržoazie samotné a do skupin s ní spojených (např. skupin vykonávajících pro buržoazii osobní služby nebo mezi pracovníky spojené se státem).

Úměrně prolamování staré společenské dělby práce se začíná zvyšovat schopnost všech příslušníků společnosti racionálně a adekvátně vnímat společenskou skutečnost. Ztrácí se objektivní základ pro manipulaci širokých neprivilegovaných vrstev úzkou privilegovanou elitou a všichni příslušníci společnosti dostávají do ruky nástroj, který jim umožňuje orientovat se v informacích a zvládat dopady informační revoluce. Prosazuje se nemanipulativní racionalita.⁵

Není tedy třeba ronit krokodýlí slzy nad tím, že myšlenka socialismu musí ztroskotat na „nedokonalosti člověka“, a utíkat se k pojetí výchovy člověka pomocí „tvrdé ruky“ osvícené vládnoucí menšiny. Je naopak nutné, aby (v zásadní odlišnosti od sebezáhbné praxe první formy socialismu) bylo umožňováno a setkávalo se s porozuměním myšlení vybočující ze zaběhaných stereotypů („boční“, laterální). Právě na takovém základu se v myšlení prosazuje přechod od nemyslivé reproduktivnosti k racionální reprodukci dosavadního poznání a nakonec i k původní produkci, k samostatnému myšlení, k novým, originálním poznatkům, k tvořivému myšlení.

Nová realita socialismu, zejména ekonomická vlastnická aktivita v samosprávných kolektivech propojených ekonomicky v celospolečenském měřítku a mnohostranné formy účasti na rozvíjení demokratických mechanismů, budou tím nejlepším učitelem. Samozřejmě musíme brát v úvahu i měnící se podobu každodenní profesní činnosti v důsledku pokračující vědeckotechnické a informační revoluce, bezohledně likvidující klasickou podobu pracovníka jako nemyslicí obsluhy stroje či vykonavatele bezduchých netvořivých činností, ať už v ekonomické sféře či mimo ni.

Ani přetrvávající tržní mechanismus poměřující aktivitu pracovníka nekapitalistického sektoru a jeho spotřebu, ani ziskový motiv prosazující se i při vlastnickém jednání pracovníků v tomto sektoru nemůže trvale zabránit změně profesního a sociálně ekonomického charakteru práce a změně v hierarchii potřeb (od samoúčelné a nesmyslné konzumace k sebeuplatnění). Naopak, při správně uplatňovaném tržním mechanismu (tj. při stále se rozšiřující účasti širokých vrstev pracujících na řízení, tedy i na regulaci tohoto mechanismu) bude osobní prospěch pracovníka stále účinněji vázán na dosahování cílů prohlubování zespolečenštění a celospolečenského rozvoje. To bude další páka kultivující člověka. Na této bázi se pak budou formovat i další stránky a aspekty společenského vědomí.

Ideologické sjednocování společnosti bude významně zprostředkovávat odraz objektivního zájmového sjednocování ve společnosti, propojování zájmů tříd, skupin, kolektivů i jednotlivců a formování určitého společenského zájmu.

Ve společenském vědomí a psychice se proces zájmového sjednocování ve společnosti projeví jako stírání ostrého protikladu mezi individuálními, kolektivními a skupinovými hodnotami a normami na jedné straně a těmito normami a hodnotami v celospolečenském měřítku. Poněkud zjednodušeně lze tento proces charakterizovat jako proces sblížování úzce egoistické a kolektivistické, resp. společenské orientace. Egoistická orientace se bude nasycovat a kultivovat vnímáním širších kolektivních,

skupinových a společenských vazeb. Společenský zájem se naopak bude ve vysoké míře prosazovat prostřednictvím zájmů skupin, kolektivů a jednotlivců.

Za těchto podmínek bude slábnout ve společenském vědomí vliv negativistických a dezintegračních hodnot spojených s třídně vykořisťovatelskou společností. Společnost si, opět zjednodušeně řečeno, bude lépe rozumět a bude si více uvědomovat a emocionálně pociťovat svou sounáležitost a spoluodpovědnost za zdárný vývoj. Vytvoří se jednota v mnohosti.

Orientačními hodnotami společnosti přestanou být specifické a omezené hodnoty jednotlivých tříd a skupin, ale naopak, progresivní třídy a skupiny budou ve stále větší míře přejímat všelidské, objektivní progresivní hodnoty a normy a podporovat jejich rozvoj v oblasti vědomí a nadvstavby.

Významným momentem formující se socialistické hodnotové orientace bude jednak zvýraznění, jednak však i určitý posun hodnoty „svobody“. Úměrně ekonomicko-sociálním i politickým přeměnám se svobodné jednání a rozhodování stane atraktivní hodnotou, se kterou se budou ztotožňovat ve stále větší míře nejen ty skupiny, u nichž je tato orientace zaznamenávána dnes (mládež, podnikatelé, duševní pracovníci), ale naopak i ty skupiny, pro které současná, zejména ekonomická, ale i politická realita vytváří ve vztahu k osvojení si této hodnoty významné zábrany a blokace (zaměstnanci z výroby, včetně fyzických profesí, ženy, senioři). Současně však bude tato hodnota měnit svůj profil. Oproti dnešku se z ní vytratí vypjatě egoistické až agresivní zaměření a naopak se posílí prvek celospolečenské odpovědnosti a solidarity. Svobodné a sociálně odpovědné rozhodování a jednání rozvinuté a kultivované socialistické osobnosti bude opakem egoistické agresivity neoliberální ideologií formovaného a tím pádem velmi snadno manipulovatelného pseudoindivida globálního kapitalismu.

Dalším základním prvkem hodnotové orientace socialistického člověka se stane hodnota seberealizace v tvořivé činnosti odrážející nové nároky, které jsou na osobnost kladeny v podmínkách revolučních přeměn v charakteru práce, rozvoje demokracie, samosprávy a participace. Také tato hodnota bude kultivována prohlubující se společenskostí vztahů a bude osvojována v kontextu hodnot solidarity a harmonického soužití společnosti.

Kolem těchto dvou hodnot, formovaných a kultivovaných novou socialistickou ideologií a představujících koncentrovaný hodnotový výraz socialistické společnosti, se budou seskupovat obecnější všelidské hodnoty prostupující různými společensko-ekonomickými formacemi, do jisté míry nezávislé na konkrétních typech vlastnických, politických či ideologických vztahů (jako např. hodnota lidského života, zdraví, důstojnosti, hodnota souladu s přírodou, dobrých rodinných vztahů, krásna, hodnota lidského poznání, lidských práv apod.) nebo specifické hodnoty odlehlejších a relativně samostatných oblastí lidského myšlení a konání (jako např. různé soustavy hodnot estetických). Pro celou oblast hodnot bude charakteristická pluralita a diferencovanost v jevových formách, ale jednota v podstatě. Ztotožnění se občanů socialistické společnosti s těmito hodnotami nebude zdaleka jen záležitostí povrchní osvěty, ale každodenní společenské i individuální praxe.

Bylo by potřebné se alespoň letmo zmínit o procesech, které se týkají dalších forem společenského vědomí i jim odpovídajících struktur nadstavby. Všeobecně možno konstatovat, že úměrně procesům překonávání staré společenské dělby práce se začne prolamovat hranice mezi teoretickou a empiricko-psychologickou rovinou všech forem společenského vědomí. Úměrně překonávání staré společenské dělby práce, zejména rozporu mezi duševní a fyzickou prací, se otevře přístup k vědecké reflexi světa stále širším vrstvám společnosti. Hranice mezi teoretickým a empiricko-psychologickým odrazem světa přestane být tak výrazně sociálně fixována jako v podmínkách kapitalismu nebo první historické formy socialismu. Tato skutečnost se projeví v obecné kultivovanosti odrazu světa v různých sférách společenského vědomí, politickou sférou počínaje a oblastí estetického vědomí konče.

K významným změnám dojde v oblasti právního vědomí (a samozřejmě také právní praxe), které se vymaní z dosavadního područí politiky a dostane se do polohy normativní regulace vztahu mezi jednotlivcem a společností jako celkem. Právo tedy přestane být vyjádřením vůle vládnoucí třídy povýšeným na zákon, ale stane se výrazem sjednocené vůle celé společnosti. Bude se zvyšovat znalost práva, právní normy budou jednotlivými občany daleko více internalizovány. Získají pevnější oporu v každodenní praxi, včetně praxe politické, ale i v každodenním morálním citění lidí. Represivní mechanismy bude možno výrazněji doplňovat a nahrazovat mechanismy spíše výchovnými, regulací prostupující se s morálním citěním, tím spíše, že budou mizet výrazné sociální kořeny sociálně patologického jednání. Lidé se budou cítit více pány společenských mechanismů a méně budou hledat východisko v iracionalitě a agresivitě. Budou více cítit právní regulaci i s ní související represivní mechanismy jako projev vlastního zájmu, ne jako něco, co je od nich odcizeno a v konečné instanci se obrací proti nim.

V oblasti morálky se začne vytrácet třídně zprostředkující charakter morálky. Morálka se stále více bude jevit jako bezprostřední samoregulace vztahů mezi jednotlivci, opírající se o rozpoznáný a respektovaný společenský zájem. Vytratí se z ní jednostranná emocionalita negativně ovlivňovaná deformovanou kolektivní psychologií. Bude mít stále více i charakter kultivovaného, teoretického, vědeckého odrazu společenské reality, včetně již zmiňovaného odvážného tvořivého myšlení a jednání, vyžadujícího mj. nejen morální principiálnost, ale i odvalu.

V rovině estetického vědomí se bude snižovat úloha ideologického zprostředkování a politické i právní regulace estetického odrazu společenské reality, estetický odraz se stane daleko svobodnějším a mnohotvárnějším. Zároveň se bude prolamovat i bariéra mezi individuálně empirickými a psychologickými formami estetického odrazu a estetikou jako teorií.

Pronikavě vzroste úloha ekologického vědomí. Ekologické vědomí vstupovalo ve vykořisťovatelské společnosti do společenského vědomí zprostředkovaně přes ideologii vládnoucí třídy, tedy především přes odraz ekonomicky-vlastnických zájmů této třídy, tj. buržoazie. Hrubé podřizování ekologického vidění omezenému ekonomickému zájmu buržoazie bylo vystřídáno větší strukturovaností buržoazní ideologie, odrazem rozpornosti zájmů různých skupin buržoazie, mezi nimiž byly i skupiny

schopné skloubit ekologickou logiku s logikou zisku. V pozdějším vývoji se začala výrazněji rozvíjet i další ideologická dimenze ekologického vědomí – tj. spojování otázek vztahu člověka k přírodě a životnímu prostředí se zájmy neprivilegovaných vrstev a obrat ekologického vědomí do polohy jistého sociálně kritického vidění společenské reality a také politické ideologie a praxe. Současně rostla i obecně poznávací kvalita ekologického vědomí, kvalita a váha jeho teoretické roviny. Zároveň se však zvýraznila i reakční podoba ekologického myšlení propojující se s pravicovými koncepcemi společenského uspořádání a snažící se paralyzovat snahu neprivilegovaných vrstev o zlepšení svého hmotného postavení a vyúsťující v některých svých konzervativních variantách až do představy jakýchsi malých izolovaných pospolitostí chudoby s tvrdou hierarchií.

Ve vývoji socialismu se úměrně rozvoji procesů zespolečenštění, které musí zahrnovat i odpovědnou kalkulaci s hodnotami životního prostředí, dostane realizace ekonomických zájmů společnosti jako celku, jejích dílčích subjektů, a nutnost pozitivního formování přístupu k přírodě a životnímu prostředí do stále většího vzájemného souladu. Ekologické hodnoty a normy se budou stále intenzivněji propojovat s hodnotami právními, morálními, estetickými, náboženskými a dokonce politickými. Ekologické myšlení se stane nedílnou součástí a dimenzí společenského vědomí, včetně jeho emocionální roviny, což bude dále významně zprostředkovávat společenskou praxi. Ústup zprostředkující role třídního vědomí na základě sblížení tříd a skupin a prolamování profesní dělby práce povede k větší internalizaci ekologické dimenze vědomí individuem a k hlubšímu zázemí společenské praxe zaměřené na odpovědný vztah k přírodě.

Snad nejvýznamnější formou změny v oblasti společenského vědomí bude skutečnost, že všechny formy společenského vědomí, přesněji řečeno všechny formy a způsoby reflexe společenské reality, budou mít zpětný vliv na politiku. Tato specifická a vůči všem formám nadstavby a společenského vědomí determinující a zprostředkující forma odrazu společenského bytí ve společenském vědomí se v procesu formování socialistické reality bude kultivovat prvky vědy, morálky, práva i estetického a ekologického vědomí. Začne se postupně stále více věnovat regulaci vztahu jednotlivce a celé společnosti, na úkor regulace společenské moci.

Všechny tyto procesy se projeví v socialistické fázi komunistické formace, zejména v těch jejích etapách, které jsou poznamenány koexistencí s pozůstatky kapitalismu, pouze jako tendence. Jsou však přesto podstatné pro charakteristiku duchovních procesů v socialistické fázi a je třeba se jim odpovědně věnovat.⁶

-
- ¹ K definici ideologie srv.
Filozofický slovník, Svoboda, Praha 1976, str. 189-190;
Olšovský, J., Slovník filosofických pojmů současnosti, Academia, Praha 2005, str. 82;
Moskovičev, L. N., Nastává konec ideologií?, Orbis, Praha 1974, str. 45-01;
Prorok, V., Lisa, A., Základy politologie, cit. vyd., str. 40-47;
Krejčí, O., Politická psychologie, Ekopress, Praha 2004, str. 96-97 aj.
Dále viz:
Marx, K., Engels, B., Německá ideologie, cit. vyd. str. 39-41, 44-46, 50-54, 58-63,
Lenin, V. I., Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům?, Spisy, sv. 1., Svoboda,
Praha 1951, str. 145-147,
Lenin, V. I., Ekonomický obsah narodnictví a jeho kritika v knize P. Struva, Spisy, sv. 1., Svoboda,
Praha 1951, str. 406-407 aj.
- ² Marx, K., Engels, B., Německá ideologie, cit. vyd. str. 39-41.
Engels, B., Anti-Dühring, cit. vyd., str. 309-311.
- ³ Engels, B., Anti-Dühring, cit. vyd., str. 204, 289, 292-293.
- ⁴ Srv. pozn. 19 kap. 2.
- ⁵ Ransdorf, M., Profil a projekt nové strany, cit. vyd. str. 40-43, KSČM 2002. Profil a projekt nové
strany, cit. vyd. str. 52-68.
- ⁶ K problémům strukturace společenského vědomí a jeho vývoje v socialistické společnosti srv. např.:
Uledov, A. K., Struktura společenského vědomí, Svoboda, Praha 1973,
Vaněk, J., Teorie společenského vědomí, Panorama, Praha 1980,
Grušin, Izd. političeskoj literatury, Moskva 1987,
Mužík, J. a kol., Dialektika formování socialistického vědomí, Panorama, Praha 1981,
Čerňak, V. A., Dialektika teoretičeskogo i obydennoho soznaniija, Izd. Nauka, Alma-Ata 1985,
Puškanskij, B. J., Obydennoje soznanije, Izd. Leningr. universiteta, Leningrad 1987 aj.
Srv. rovněž Heller, J., Ekonomické vztahy a jejich odraz ve vědomí pracujících za socialismu, Filozo-
fický časopis 1989/6, K sociologickému vymezení kategorie „běžné vědomí“, Sociologický časopis,
1988/3.

11. kapitola

Problémy kultury a informací v socialismu

Napsali František Stoklasa a Ivo Látal

Kultura v socialismu – socialismus jako kultura

Napsal František Stoklasa

Vize perspektivy člověka a světa, překonávající dogma o konci dějin, má přetvářející sílu, pokud je plodem osvobozující představivosti a obrazotvornosti, imaginace v nejširším slova smyslu, oproštěné od minulostních traumat, ideologických předsudků a politických imperativů. „Osvobozující moc vychází z tvořivé imaginace“, píše Karel Kosík, který v obrazotvornosti, jako protikladu k diktátu pouhé mediální obrázkovitosti, spatřuje cestu k vyvedení z bezduchosti.¹

Jestliže klasické revolucionářství ztratilo v postmoderní situaci půdu pod nohama a pomínil čas revolucí systémů, jak konstatoval a v díle *Tekutá modernita* zdůvodnil Zygmunt Bauman,² pak novou perspektivu člověka a světa může založit právě kultura v podobě imaginace objevující i varující, umožňující tvořit představu o možnostech ukrytých za horizontem každodennosti. Tvořivá imaginace se může stát kulturní revolucí jednadvacátého století, která nebude nikomu nic brát ani rozdávat, nic zakazovat ani přikazovat, a možná ani přebírat moc. Zcela zásadně však bude ovlivňovat hierarchii hodnot, měnit poměr mezi tím, čeho si vážit a čím pohrdat, napravovat následky kapitalistického vítězství hmoty nad duchem a vracet do reálného života hodnoty intelektuální a mravní. V důsledku toho bude mít také účinky systémotvorné.

Bez této představivosti a obrazotvornosti se přítomnost stává vězením bez naděje, minulost koulí na noze a budoucnost černou dírou bez perspektivy. Kultura se redukuje na kult okamžitého uspokojení zastírajícího absenci vize a perspektivy. Na názvu perspektivy nezáleží. Důležité je, aby její tvorba vyvěrala ze schopnosti překračovat rámec utilitárně omezeného a bezduchého paradigmatu a mocensko-politického, ekonomistického a ideologického myšlení nepřipouštějícího alternativy, aby směřovala ke společenství přátelskému, řádu spravedlivému a bytostně lidskému, světu obyvatelnému, bezpečnému a udržitelnému. Taková vize je již sama výsostným projevem kultury. Můžeme ji nazvat socialismem, ale přitom dbát, aby se smyslem celého úsilí nestal jenom „ismus“ redukující ideu lidskosti na ideologii. Nemělo by také jít ani o pouhý idealistický cíl ve vzdálené budoucnosti, ale především o cestu začínající v kterémkoli okamžiku, ve kterém se myšlenka uchytí.

Při tvorbě vize socialismu nelze přehlédnout, že téma „socialismus a kultura“ již má pohnutou historii. Minulý systém, představující neúspěšný a špatně založený po-

kus o nový společenský řád, na jedné straně vytvořil nebyvalé podmínky pro kulturní život a pro zpřístupnění hodnot kultury, umění a vzdělanosti nejširším vrstvám, na druhé straně však původně spontánní tvůrčí procesy, které významně přispěly k jeho zrodu, spoutal do svěřací kazajky politických a ideologických norem, což mělo fatální důsledky. Systém a kultura se staly manželstvím udržovaným silou moci, což zcela zákonitě vedlo k rozvodu. Zbyla draze zaplacená, ale cenná zkušenost názorně ukazující, kudy cesta k integraci systému do kultury a kultury do systému nevede.

Proto skutečná vize socialismu vylučuje recidivu představ podřizujících kulturu ideologické a politické účelovosti. Tvorba socialistické perspektivy musí vycházet z předpokladu, že socializující a humanizující účinnost kultury, umění a literatury, tkví v její nejhlubší intelektuální, estetické a mravní podstatě. Vývoj uplynulých let potvrdil, že pouhý politický a vlastnicko-ekonomický revoluční převrat nejenže k integraci člověka do kultury nestačí, ale může mít naopak účinky dezintegrující. Vůbec se ukazuje, že revoluce vedou sice ke změnám systémovým, ale z hlediska lidskosti, tedy i kultury, filozofie a mravnosti, představují zpravidla jen změnu zdrojů a podob odcizení.

Tvrzení, podle kterého kapitalismus je vyvrcholením a koncem dějin, prozrazuje absenci tvořivé představivosti, případně její potlačování vládnoucí ideologií činící z četných projevů nelidskosti fatální záležitost, se kterou je třeba se smířit. Tato utilitární ideologie je projevem obecné kulturní nedostatečnosti, přestože kultura jako „provaz“ funguje. Jenže dějiny nejsou u konce, u konce jsou, jak napsal Karel Kosík, dějiny moderního paradigmatu, které ztratily tvořivost.³ Naproti tomu vize socialismu překonávající strnulost tohoto paradigmatu směřuje ke společenství otevírajícímu cestu k naplňování lidskosti jako účelu nepodléhajícímu utilitárním zájmům. Toto směřování je osvobozujícím a kontinuálním vzestupem kultury ve smyslu integrity člověka a kvality života v jeho tvořivém, duchovním, estetickém a mravním rozměru. Základním předpokladem tohoto vývoje je tvůrčí, duchovní a intelektuální svoboda, svoboda vědomí a svědomí plynoucí z nezávislosti na moci, majetku, trhu a vládnoucí ideologii.

Pojem kultura je mnohovýznamný a mnohovrstevný. Potřebám tvorby vize socialismu odpovídá široké pojetí kultury prostupující všemi stránkami lidské činnosti. Kultura je zpravidla definována jako tvořivý rozměr života, odlišující člověka od přírody a zpředměťující se v podobě produkce duchovních a materiálních hodnot, včetně kulturního dědictví, tradic, zvyků, lidové tvořivosti, vzdělanosti a intelektuálního potenciálu, právních, mravních a estetických norem, technologií, institucí a organizací atd. V nejširším smyslu jde o stav civilizace, ve kterém kulturotvorný princip znamená akcent na všelidsky pozitivní, humanistické stránky skutečnosti. Marx klade důraz na svobodu produkce překračující rámec utilitárních potřeb: „*Člověk produkuje i bez fyzické potřeby, ba produkuje doopravdy teprve tehdy, když na ní není závislý, ...reprodukuje celou přírodu, ...staví se svobodně vůči svému produktu...všude dovede předmět přizpůsobit inherentní míře, proto také tvoří podle zákonů krásy*“.⁴ Systém je kulturou do té míry, do jaké je kultura v tomto širokém pojetí otevřená nejširším vrstvám společnosti a do jaké míry, jako měřítko lidskosti, svobody a kvali-

ty života, prostupuje všemi formami společenské praxe a lidské činnosti, od kultury práce přes právní, občanskou, politickou, náboženskou kulturu až po umění, jehož významná díla jsou vrcholnou formou lidské existence.

Je zřejmé, že v souvislosti s tvorbou socialistické vize nelze vystačit se žádnou z nepřeberného množství obecných, neutrálních definic kultury, která není čímsi jednou provždy daným. Immanuel Wallerstein považuje i samotnou definici kultury za bojiště. Před kulturní studia staví úkol vytvořit větší emocionální odstup od kultury a z této pozice se podívat na samotný pojem i na ty, kteří ho zkoumají. Termíny „politické“, „ekonomické“ a „sociokulturní“ označuje jako „svatou trojici liberální ideologie“ a jednu z nejtyranštějších zbraní partikularismu dominantních vrstev, od které je třeba se ze všeho nejdříve oprostít, i když připouští, že zatím tyto pojmy nemá čím nahradit.⁵ Proto místo všeobecných, neutrálních definic vystupuje do popředí pochopení místa a role duchovní kultury jako estetické, mravní a filozofické reflexe lidské situace, reflexe vyvolávající touhu po změně a perspektivě, po překonání deficitu lidskosti a osvobození z područí utilitárních a partikulárních interesů. Na pojetí kultury angažované v obraně a perspektivě lidskosti klade důraz Karel Kosík, když píše, že kultura není skladištěm tzv. hodnot, ale obranou prostoru, ve kterém ztrácí výlučné postavení síla a násilí (*moc meče*), expanzivnost trhu (*moc peněz*) a roztahovačnost ideologií (*moc předsudků a fanatismu*).⁶

Charakteristickým rysem kapitalistické společnosti je tendence k redukci kultury na spotřebu kulturních hodnot proměňovaných pod vlivem tržního prostředí na zboží, na produkci masové kultury pro nejširší vrstvy a „vysoké“ kultury pro menšinu (i když úroveň kulturních potřeb a zájmů a úroveň vkusu nebývá přímo úměrná velikosti konta). Hegemonie ekonomistického, tržního a vlastnického utilitarismu vytěšňuje duchovní kulturu, mravní vazby a estetické vidění světa na okraj způsobu života a společenského vědomí, podřizuje uměleckou tvorbu a její zprostředkování komerčním účelům, deformuje vkus a vede k duchovní vyprázdňenosti, mezilidské lhostejnosti a k přehlížení rizikových faktorů civilizačního vývoje.

Duchovní kultura existuje, vyvíjí se a přináší nové hodnoty, avšak její místo v životě společnosti je okrajové a dostupnost mnohých hodnot je zejména pro sociálně slabé vrstvy omezena. S jistou nadsázkou lze říci, že ke slovu se dostává duchovní a mravní kultura až po vyřízení závazků a pohledávek, po naplnění úkonů prodeje a nákupu, tedy pokud zbude čas. Zygmunt Bauman charakterizuje situaci tak, že sedimentoval nový řád definovaný především ekonomickými zájmy a imunní proti protestům neekonomické sféry. Vše ostatní, o co by v životě mělo jít, se s ohledem na reprodukci tohoto řádu ukazuje jako irelevantní a neefektivní.⁷

Tváří v tvář situaci vyvěrající z totality ekonomismu, trhu, zisku a ideologie zaštiťující tuto totalitu vystává do popředí role kultury jako reflexe daného stavu. Podle Karla Kosíka naplňuje kultura své poslání pouze tehdy, jestliže proti bezmezné žádostivosti trhu, proti agresivitě síly, proti přizemnosti předsudků a ideologií „*vytváří a obhajuje časoprostor, který je útočištěm svobody, vznešenosti, poetičnosti*“.⁸

Představa o kultuře ve vizi socialismu není negativistickým popřením hodnototvorných procesů a jejich výsledků v kapitalistické společnosti, ale kritickou reflexí

směřující k pozitivnímu, osvobozujícímu překonání kapitalistického komercialismu a utilitarismu. Lze předpokládat, že široké, humanizující pojetí kultury se bude v interakci s uskutečňováním systémových změn při naplňování socialistické vize postupně (byť obtížně) prosazovat proti pojetí redukovanému, spotřebnímu. Od realizace socializujících systémových změn lze očekávat vytváření ekonomických, vzdělanostních a kulturně výchovných předpokladů pro plnohodnotnou integraci každého jedince do kultury. Tvůrčí, duchovní, mravní a estetická hlediska budou nabývat na významu, jako všeobecná měřítka kvality života, ve kterém se bude naplňování lidskostí prosazovat jako samoučel nepodléhající utilitárním cílům. Uskutečňování socialistické vize bude mít podobu postupného osvobozování člověka od nadvlády neosobních sil ekonomické a tržní totality, vyvolávající nové podoby odcizení.

Ani socialismus však nedovede tento vývoj k dokonalosti, neboť i přes prosazování sociální spravedlnosti a intelektualizaci práce bude stále existovat určitá míra sociální stratifikace vyplývající z přetrvávající dělby práce, resp. z nových podob této dělby, ovlivňovaných vývojem progresivních technologií. Avšak cesta od spotřebního a sociálními bariérami omezeného chápání kultury k pojetí humanizujícímu bude otevřená.

Vývoj k socialismu z hlediska kultury a vzestup kultury ze socialistického hlediska začíná tam, kde *možnost* svobodné duchovní reflexe a svobodného utváření lidské skutečnosti překračuje limity ekonomické *nutnosti*, postavené na spotřebitelsko-vlastnické, tržní ideologii a praxi orientované na zisk, na hysterii „růstu růstu“ a „uřinancování“. Kulturu a ekonomiku od sebe pochopitelně nelze oddělit ani v socialistických podmínkách. Naopak, prolínání kulturního a ekonomického života a vědeckotechnického rozvoje může být významným zdrojem integrity člověka a společnosti. S naplňováním socialistické vize se bude prosazovat priorita duchovního, estetického, morálního a humanizujícího smyslu kultury, proti její jednostranné ekonomizaci a komercializaci. Přitom na veškeré socializující systémové změny, včetně změn ekonomických a vlastnických struktur i změn charakteru a postavení práce, bude možno pohlížet jako na proces kultivace. Ekonomická a podnikatelská činnost, které se bude s překonáváním jejího rizikového charakteru, všudypřítomného existenčního strachu a honby za ziskem i s uplatňováním principu participace postupně vracet její lidský smysl, bude mít, zejména ve vyšší fázi přechodu k socialismu, stále více charakter tvořivého hospodaření, tedy kultury svého druhu.

V této souvislosti se bude postupně obnovovat nejvlastnější základ veškeré kultury, kultura práce, spočívající především v jejím tvořivém a společensky smysluplném charakteru a v postavení člověka jako svobodného tvůrce materiálního či duchovního produktu. Tento charakter práce byl pro většinu lidí vytěsněn kapitalistickou industriální dělbou vytvářející dílčího člověka vrženého na trh práce a redukcí motivace k práci na výdělek za účelem konzumu, v horším případě za účelem pouhého přežívání. Práce „není tedy uspokojením nějaké potřeby, nýbrž jen prostředkem k uspokojování potřeb mimo ni“, píše Marx v kapitole o odcizené práci v *Ekonomicko-filozofických rukopisech*.⁹ V postindustriální, informační kapitalistické společnosti se v širokém spektru profesí zvyšuje úroveň kultury práce především její

technologizací a intelektualizací s vyššími nároky na odbornou kvalifikaci. Avšak preference úzce technokraticko-ekonomistické orientace potlačující vědomí společenských souvislostí, rozevírající se propast mezi prací kvalifikovanou a nekvalifikovanou, jakož i stupňující se rizikový charakter veškerého hospodaření a „zeštilhování“ jeho provozu, produkující „přebytečného“ člověka a vytvářející atmosféru strachu o existenci, to vše pouze přesunuje deficit kultury práce do nové roviny a vytváří nové podoby odcizení. Postupné obnovování kultury práce bude dlouhodobým procesem vývoje k socialismu, závislým jak na dalším rozvoji technologií a produktů vědy ovlivňujících charakter a dělbu práce, tak na osvobozujících změnách v postavení člověka, umožňujících stále většímu okruhu lidí vnímat společenský a tvořivý smysl práce, nacházet v ní nejen zdroj výděлку, který bude samozřejmě zachován a podle zásad sociální spravedlnosti kultivován, ale také možnost seberealizace, osobního růstu, uplatnění iniciativy a podnikavosti. Kulturotvorný účinek je možno očekávat od uplatňování participace, samosprávných forem řízení a rozhodování, které mj. zprostředkují vztah člověka k výslednému produktu i tam, kde to dělba práce neumožňuje, což přispěje k překonávání odcizení.

Od uplatňování samosprávného principu ve všech oblastech života lze očekávat i postupnou obnovu dnes povážlivě upadající politické a právní kultury a kultury občanského života. Riziková, privatizovaná a individualizovaná společnost, stavící lidi proti sobě vyvoláváním protichůdných požadavků sociálních, profesních a věkových skupin, tříd a politických stran, dnes mění politickou soutěž v bezuzdný boj o prosazování partikulárních, partajních a osobních zájmů na úkor zájmů celospolečenských a všelidských. Výsledkem je odklon části populace od občanské angažovanosti k ryze privátnímu životu, úpadek právního vědomí, ale i způsobu, jakým je právo tvořeno a uplatňováno (úpadek právní kultury). Kultivující účinek ve vývoji k socialismu bude mít proces sblížení tříd a sociálních skupin v socialistickém politickém systému vytvářeném širokou paletou samosprávných občanských struktur a forem přímé demokracie překlenujících stranické a třídní dělení lidí a umožňujících vytváření nového konsensu na základě společně sdílených mravních a kulturních, všelidských hodnot. Základem politické kultury se tak stane nová „nepolitická politika“, která se bude promítat do občanského života a do mezilidských vztahů, ze kterých bude postupně vytěšňovat dnes rozšířenou aroganci, hrubost, lhostejnost a násilí a bude otevírat prostor pro společenství slušnosti, solidarity, vzájemnosti a přátelství.

Pojem kultura má vždy estetický a etický význam, jehož vysoké docenění a osvojení bude v souvislosti s naplňováním socialistické vize nabývat na důležitosti nejen pro nápravu dnes obecně pokleslého vkusu a mravního vědomí, ale pro schopnosti člověka přijímat podněty umění a pod jejich vlivem hodnotit a spoluvytvářet skutečnost, pěstovat smysl pro dobro a krásu.

Odstraňování sociálních bariér bránících všeobecné dostupnosti hodnot kultury a umění, uvolňování disponibilního času a finanční zabezpečování kulturního života jsou ve vizi socialismu chápány jako podmínky nutné, ale nikoli dostačující k vyvolání zájmu o vyšší projevy duchovní kultury, o estetické a etické vnímání světa. Volný čas sám o sobě otevírá možnosti pro vzestup i pro úpadek, stejně jako množství

finančních prostředků není přímo úměrné úrovni kulturních potřeb a zájmů. Proto bude s vývojem k socialismu nabývat na důležitosti estetická výchova, chápaná jako celospolečenský proces otevřený novým formám, podnětům a iniciativám, na kterém se budou podílet škola, rodina, kulturní instituce, významné osobnosti i celé společenské a životní prostředí. Lze předpokládat, že samo socialistické společenství bude širokým polem pro estetickou a etickou výchovu, která se bude uskutečňovat nikoli ve smyslu pouze didaktickém, ale jako proces, ve kterém se člověk neustále proměňuje z vychovávaného na vychovatele, tedy z objektu výchovy na její subjekt. Rozšiřování a osvobodování disponibilního času a překonávání propasti mezi prací a volným časem bude samozřejmě sehrávat stěžejní roli.

Pod vlivem estetické výchovy bude možno dlouhodobě zvyšovat náročnost a tím i tlak veřejnosti na úroveň mediální kultury a kultivovat preference při výběru z mediální nabídky. Podobně lze očekávat, že estetická výchova bude ovlivňovat způsob využívání progresivní informační technologie, představující nebývalé možnosti kulturní komunikace, ale i rizika. Podpora všech forem a proudů kulturního a uměleckého života bude směřovat k tomu, aby tyto technologie představovaly rozšiřování možností kultury a mezilidské komunikace, ale nikoli její redukci na jednostrannou technologizaci kulturního života, plodící nové podoby odcizení.

Orientace na obnovu integrity člověka povede k většímu zdůraznění významu estetického vědomí pro vztah k přírodě jako součásti lidské podstaty a autentickému zdroji pozitivních lidských vlastností. Socialistická společnost bude vycházet ze zásady: Jestliže podstatou kultury je oddělení člověka od přírody, pak vztah k přírodě patří k podstatě kultury.

Vize socialismu předpokládá otevřenost společnosti kritické roli duchovní kultury, umění a literatury, jakož i otevřenost vůči uměleckým experimentům, progresivním postupům a myšlenkám, tvůrčímu hledání a dialogu. Pouze duchovní kultura má možnost hluboce reflektovat stav odcizení vždy zastíraný vládoucí ideologií. Duchovní kultura má možnost člověka věrohodně „informovat“ o jeho odcizení, vyvěrajícím podle Marxe z odcizené práce, která z rodové bytosti člověka dělá bytost člověku cizí, odcizuje člověku jeho lidskou podstatu, odcizuje člověka člověku¹⁰ a projevuje se v tom, že *vůbec vládne nelidská moc*.¹¹

Neúspěšný pokus o socialismus, který byl také pokusem o překonání kapitalistické podoby odcizení, vyprodukoval jeho nové podoby i jeho velkou existenciální, uměleckou a filozofickou reflexi v 60. letech a její následné umlčení a nové zastření. Změna systému na konci minulého století přinesla sice oprostění od předchozí ideologické a politické omezenosti, ale vytvořila novou radikální podobu odcizení odpovídající rizikové společnosti a totalitě moci neosobních sil. Proto trvale a univerzálně platí to, co napsal Roger Garaudy v 60. letech v esejí o Kafkovi, v jehož díle shledal popis mašinérie světa odcizení jako ontologickou tragédii. Garaudy v této souvislosti vyvozuje, že chladná objektivizace nelidského světa sice nepřináší odpověď na naše problémy, ale „*falešnému řádu světa, vzbuzujícímu však důvěru, vtiskne na průčelí jeho pravou šklebící se a groteskní tvář, rozruší červotočivou stavbu, vydávanou za skvělou a nezměnitelnou, a způsobí v ní trhlinu... Donutí nás uvědomit si své odcize-*

ni“.¹² Ani socialismus nebude společností zcela zbavenou odcizení. Proto vizi socialismu je třeba vnímat také jako otevřenou výzvu celé duchovní kultuře, umění, literatuře, filozofii a vědě k permanentní kritické reflexi.

Také náboženství jako nedílná součást kultury a duchovní rozměr života neztratí za socialismu své opodstatnění. Kultivující působení víry a její vliv na pěstování mravního vědomí a mezilidských vztahů bude náležitě doceněn. Nelze vyloučit, že se náboženství bude realizovat také v nových podobách, bližších životu. Je však nezbytné vyvarovat se povrchních, jednostranných a dobově podmíněných soudů a vnímat toto téma jako lidsky a historicky závažné. V socialismu by měla být koexistence světonázorových orientací, včetně vztahu víry a ateismu, založena na svobodě vyznání, rovnoprávnosti, vzájemné úctě a dialogu. Na této bázi by měly mít církve a náboženské společnosti možnost integrace do života společnosti. Naproti tomu politické zneužívání víry, tmářství, projevy náboženské nesnášenlivosti, včetně hanobení symbolů a přesvědčení, by měly být se socialismem neslučitelné.

Rovněž věda, jako tvůrčí a výrobní síla a zdroj poznání světa, člověka a společnosti, bude s vývojem k socialismu stále více docenována jako fenomén kultury. Pěstování vědomí souvislosti a souvislosti vědomí povede k překonávání bezduchého, omezeného a dehumanizujícího technokratizmu, otevře cestu k naplňování kultivující a humanizující role vědy a techniky spočívající v seberealizační možnosti člověka a v jeho roli jako subjektu vědeckotechnické revoluce. Radovan Richta v díle *Civilizace na rozcestí*, pojednávající o společenských a lidských souvislostech vědeckotechnické revoluce, formuloval předpoklad ztotožnění jedince se společenskou skutečností v podmínkách vědeckotechnické revoluce jako proces proměny výchovy v sebevýchovu: „*Jednotu je třeba hledat ve vnitřní ucelenosti každého jednotlivce: vychovat z každého člověka vychovatele sebe sama, učinit z objektu výchovy subjekt vlastní výchovy, z člověka vychovávaného člověka vychovávajícího se, z výchovy sebevýchovu*“.¹³ Nepochybně poroste význam takového typu vzdělanosti, který bude spojovat vysokou odbornost se širokým profilem vědeckých, technických, humanitních a kulturních znalostí a schopností celoživotně obnovovaných a inovovaných. Půjde o dlouhodobý proces zcela zásadního civilizačního významu.

Naplňování socialistické vize kultury bude nepochybně spojeno s novou fází modernity, představující pozitivní překonání postmoderní situace charakterizované relativizmem, iracionalitou, individualizací, rozkolísaností hodnotových, mravních a estetických hledisek. Zygmunt Bauman pojmenovává postmoderní skutečnost jako „tekutou modernitu“ charakterizovanou pomíjivostí, prchavostí, únikem, okamžitým uspokojením, „kulturou kasina“ a „estetikou spotřeby“ a konstatuje, že povážlivé ekonomické a sociální podmínky učí vnímat svět jako kontejner věcí na jedno použití, včetně druhých lidských bytostí.¹⁴

Překonávání tohoto stavu nemůže být návratem k uzavřenosti do úzkého rámce ideologických norem. Předpokládaný vývoj bude probíhat po vzestupné linii modernity, od ideologicky sevřené a direktivní minulosti, přes relativismus, chaotičnost a individualismus současné postmoderní situace, k novému řádu svobodného myšlení a vzestupu kultury do vyšší roviny konsensu ve věci společně sdílených a nově formu-

lovaných kulturních, estetických a mravních hledisek, při respektování plurality a svobody vědomí.

Představa o cestě k socialismu uskutečňované izolovaně v jedné zemi rozsahu ČR by byla nereálná, odporující zákonitostem globalizovaného světa. Globální svět propojený informačními technologiemi poskytuje nebývalé možnosti vzájemného kontaktu, poznávání a obohacování kultur a jako takový představuje potenciál pro budoucí socialistické využití. Současně však přináší nebývalá rizika dekulturnice v důsledku unifikujícího vlivu nadnárodního kapitálu, hegemonizujícího kulturní prostor, ohrožujícího identitu národních kultur a vyvolávajícího napětí mezi jednotlivými civilizacemi, kulturními a náboženskými okruhy. Nejhlubší příčinou tohoto napětí nejsou rozdíly kultur a náboženství, ale expanzivní charakter velmocenských, mocenskopolitických a ekonomických zájmů, zneužívajících kulturních a náboženských odlišností k provokování nesnášenlivosti a konfliktů za účelem posilování vlastní politické a ekonomické moci. Že kultura kráčí ve šlápějích moci konstatuje také Samuel Huntington.¹⁵

Kapitalistický způsob globalizace je protikladem humanistického univerzalizmu světové kultury, vycházejícího z identity národních kultur a společně sdílených hodnot. Teprve naplňování socializujících změn v širším než národním měřítku může vést k osvobození kultur, náboženství a civilizací z vleku mocenskopolitických a ekonomických interesů, otevírat nové možnosti svobodné kulturní, intelektuální a duchovní komunikace a vzájemného obohacování a řešit otázku postavení národních kultur v otevřeném globálním světě. Lze předpokládat, že socializující změny v mezinárodním měřítku by vytvořily nebývalé podmínky pro dialog a součinnost progresivních společenských sil a osobností kultury, umění, vědy a náboženství, pro mezilidské vztahy v globálním měřítku.

Socialistická vize kultury musí nutně počítat s vývojem minimálně v evropském měřítku a v něm nacházet reálnou perspektivu. Zejména od EU lze očekávat naplňování principu jednoty v rozmanitosti, jednoty utvářené na základě inspirace společným kulturním, náboženským a humanistickým odkazem, ze kterého vycházejí všeobecné hodnoty lidských práv, demokracie, rovnosti, svobody, spravedlnosti, solidarity a právního státu, jak charakterizoval identitu Evropské unie původní návrh Smlouvy o Ústavě pro Evropu.¹⁶

Všechny kulturologické a filozofické úvahy o kultuře v socialismu by byly plané bez praktických předpokladů pro možnost aktivní účasti každého člověka na kulturním životě. Základní předpoklad je třeba spatřovat v demokratismu spočívajícím ve všeobecné dostupnosti hodnot kultury, umění, tvořivosti a vzdělanosti, v garanci intelektuální, umělecké, náboženské svobody a svobody světonázorových orientací přispívajících k pěstování duchovního rozměru života, humanismu a mezilidské vzájemnosti, v rozšiřování a osvobození disponibilního času. Výrazem tohoto demokratismu bude nepochybně i rozvoj samosprávných forem kulturního života v podobě rostoucího vlivu profesních i zájmových organizací, občanských sdružení, církví, spolků, nadací a nejrůznějších iniciativ. Integrace člověka do kultury a kultury do

systému by postupně měla dosáhnout stupně, který by dovoľoval hovořit nejen o kultuře v socialismu, ale o socialismu jako o kultuře.

Informační společnost v podmínkách socialismu

Napsal Ivo Látal

Současné období je charakterizováno neobyčejným rozvojem informačně komunikačních technologií (ICT), tj. způsobů šíření, využívání, soustřeďování informací za pomoci neustále se vyvíjejících prostředků. Dokonce již dávno hovoříme o informační explozi, obrovském nárůstu možností pro každého člověka informace získávat nebo snad i spíše být informován, ovlivňován, usměrňován politikou těch, které si k řízení buď zvolil, nebo svým nezájmem o politické a veřejné dění nechal zvolit.

Formuje se celosvětová informační společnost či spíše globální společnost znalostí. ICT sblíží lidi i kultury a napomáhají tak procesu globalizace, představující se svou vnější formou jako další stupeň civilizačního rozvoje lidstva, jejíž základní podobu však zatím určuje kapitalismus a neoliberální ideologie, jemuž slouží.¹⁷ Socialismus naplní tento velký civilizační skok novým obsahem, počínaje vstřícnými postupy vůči požadavkům na nové formy pracovních aktivit a produkce až po nový smysl všech činností, novou podobu způsobu života.

Socialismus urychlí proces automatizace, s vyššími nároky na intelektuální úroveň operací a stále větší orientací pracovníků hlavně na kontrolní činnost. Postavení pracovníků vůči organizaci i společnosti bude odpovědné, protože i společnost bude odpovědně jednat jak vůči nim, tak vůči těm, kteří se na pracovní proces teprve připravují nebo z něj z různých důvodů již odešli (případně byli automatizací vytlačeni). Zvětšená pozornost bude věnována vztahu nutné práce a volného času a pro společnost i jednotlivce prospěšnému způsobu jeho trávení.

Předpokladům aktivního působení, možnosti i vlastní ochoty své schopnosti rozvíjet, bude věnována soustavná pozornost. Procesy, kterými bude procházet socialistická společnost, se odrazí i ve sféře informací. Společnost bude za pomoci svého strukturálního a institucionálního vybavení, organizace systému vzdělávání, státní správy, ovlivňování činnosti politických stran a zájmových organizací hledat všechny způsoby, jak umožnit občanům, aby mohli informace pohotově získávat, zpracovat a napomáhat tak jejich oběhu. Bude vyhledávat a uplatňovat alternativní způsoby, jak také zájem o informace a plnost jejich osvojení ovlivňovat, aby komunikace uvnitř společnosti i vůči světovému společenství zůstávala co nejotevřenější. Nebude se jednat jen o celosvětové informace, ale i o regionální a místní informace a o jejich přepracování a zvládnutí tvůrčím způsobem. Bude nutné překonávat i stále se v jisté míře připomínající a obnovující disproporce, dané schopností různých občanů osvojit si odpovídající gramotnost (počínaje všeobecným osvojením základní počítačové gramotnosti).

Ve světových komunikačních sítích bude nutné počítat s tím, že média budou díky nerovnoměrnému vývoji využívána i účelově, i jako významná „zbraň“. Na občany různých zemí a regionů se bude ještě dlouho valit příliv sdělení, různých zpráv, které mohou, ale nemusí informace vůbec obsahovat. Jejich přemíra může vyvolávat u různých složek světové populace informační apatii, která je v podstatě stresovou re-

akcí. Tato politika „otravování“ vědomí nadbytkem (redundancí informací, bílým šumem) bude využívána se snahou části obyvatelstva lépe ovládat a odvádět jejich pozornost od skutečných problémů. I na takové výzvy bude socialistická společnost nucena reagovat.

Přitom sama socialistická společnost se nebude moci různým informačně komunikačním problémům snadno vyhýbat. Růst vědeckých znalostí, jejich aplikace na výrobní postupy a různé stránky života společnosti, zvětšující se počet náročných výrobků a služeb, to vše bude zvyšovat komunikační nároky a obnovovat i některé paradoxy. Objeví se v důsledku různé úrovně činnosti zprostředkovatelů informací a „gatekeeperů“ (vrátných) v informačních sítích, se zúžením kanálů, mřížemi, s „bílým šumem“ vznikajícím z přehlcení kanálů, s netečností ale i znepokojením a úzkostnými stavy a tendencemi k iracionálnímu chování vyvolávanými u příjemců. Nelze zcela vyloučit nevhodné účelové zásahy, informace, které se nepotvrdí nebo potvrdí jen zčásti, klamavé informace či porušování ochrany soukromých, osobních informací apod.

Každý, kdo se bude chtít ve znalostní společnosti uplatnit, bude nucen se vzdělávat po celý život, nebude-li chtít zůstat pozadu. Prvotním úkolem základních vzdělávacích institucí, jakými jsou školy, zůstane dobře připravit své žáky, umožnit jim získat žádoucí penzum znalostí a dovedností při odpovídajícím poměru znalostí všeobecných se znalostmi speciálními. Členové socialistické společnosti budou získávat poznatky o základních oblastech společnosti (od ekonomiky, přes politiku a právo, po kulturu) a vztahů, které jsou s nimi spojeny, budou mít i gramotnost etickou, emocionální a estetickou, budou kladeny zvýšené nároky na jejich jazykové vybavení. Systém vzdělávání bude budován tak, aby již děti získávaly především schopnost se dále vzdělávat a učit samostatněji, a to i po celý svůj dospělý věk. Nepůjde tedy jen o schopnost vyhledávat a osvojovat si informace, ale zejména získávat znalost, jak se s nimi vyrovnávat, využívat je, uplatňovat. Přeceňování technologie ICT, vyvolávající útlum schopnosti s informacemi samostatněji pracovat, a naopak podceňování pedagogického působení nebude snadné zabránit. Přitom bude přirozená péče o rozvoj schopností, o každý talent. Disponibilní čas umožní, aby taková péče byla co nejširší a přinášela očekávaný efekt.

Do informační strategie socialismu patří také dodržování kultury a etiky informační činnosti a vyloučení jejich porušování v běžném politickém životě. K dodržování etiky je třeba vychovávat již ve školách, aby pak dospělým osobám i ve stranickém a politickém životě byly příslušné normy samozřejmými.

Součástí výuky ICT a jejich užívání bude uplatňování zásad slušného chování a etického vztahu k ostatním uživatelům a výchova k ochraně dat a informací. Může se tak již v zárodku rozvoje socialistické společnosti zajišťovat vyloučení případných budoucích negativních projevů v jednání některých jedinců.

Etika ovšem za žádného jedince, uživatele informací, nerozhodne, zda se má „vloupávat“ do nepatřičných databází, nerozhodne za něj, jak má s informacemi nakládat. Nabídne mu ale možnost rozpoznávat a patřičně reagovat na důsledky určitých způsobů jednání a s nimi spojených soustav norem. Bude nutné překonávat jistotu

anarchii, která je dnes mezi uživateli informačních systémů dosti charakteristická (ať se jedná o přístup k programům nebo k datovým souborům). Kromě instalace nových ICT, dojde na pracovištích i k různým organizačním změnám, uplatní se vliv různých forem společenského vědomí (od politiky, přes psychologii až po etiku). Se změnou základních pracovních orientací a činností se bude vyvíjet i hodnotový systém účastníků komunikace.

Lidský činitel, rozhodující prvek informační společnosti, bude nutné ovlivňovat nejen zvyšováním počítačové gramotnosti při překotném morálním opotřebovávání technologií, ale také působit odbornou a široce pojatou osvětou. Mnohé současné kvalifikační požadavky zmizí, jiné se objeví. Bude třeba obracet se se socialistickým programem zejména na humanitní a technické intelektuály, pedagogy, studenty, tzv. znalostní proletariát, manažery, ale také na právníky, státní zaměstnance, sociální, kulturní pracovníky, organizátory volného času, ekology, zdravotníky, atd. atd.

Po tisíciletích i staletích přestane být informace nástrojem manipulace nepriviligovaných vrstev malou privilegovanou menšinou a stane se naopak účinným nástrojem seberealizace každého individua, otevírajícím mu možnost svobodné tvořivé, humanistickými hodnotami kultivované aktivity.

¹ Kosík, K., Předpotopní úvahy. Všechna moc vychází z imaginace, Torst, Praha 1997, str. 23, 24.

² Bauman, Z., Tekutá modernita, Mladá fronta, Praha 2002, str. 16.

³ Kosík, K., Předpotopní úvahy. Pražské jaro, konec dějin a šaušpíler, Torst, Praha 1997, str. 110.

⁴ Marx, K., Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844, cit. vyd. str. 69.

⁵ Wallerstein, I., Úpadek americké moci, SLON, Praha 2005, str. 125.

⁶ Kosík, K., Předpotopní úvahy. Infernální kruhy, Torst, Praha 1997, str. 129.

⁷ Bauman, Z., Tekutá modernita, cit. vyd., str. 14.

⁸ Kosík, K., Předpotopní úvahy. Infernální kruhy, cit. vyd. str. 129.

⁹ Marx, K., Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844, cit. vyd., str. 66.

¹⁰ Tamtéž, str. 70.

¹¹ Tamtéž str. 115.

¹² Garaudy, R., Realismus bez břehů, Československý spisovatel, Praha 1965, str. 152.

¹³ Richta, R. a kol., Civilizace na rozcestí, Svoboda, Praha 1967, str. 85.

¹⁴ Bauman, Z., Tekutá modernita, cit. vyd. str. 252, 253, 257.

¹⁵ Huntington, S. P., Sřtět civilizací, Rybka Publishers, Praha 2001, str. 379.

¹⁶ Smlouva o Ústavě pro Evropu, Evropská společenství 2005, preambule.

¹⁷ KSČM na přelomu tisíciletí, HaNo, příloha Společnost, ekonomika, politika, 29. 11. 1999.

12. kapitola

Socialismus – zákonitost i volba

Napsali Josef Heller a František Neužil

Máme-li na závěr shrnout ty nejpodstatnější charakteristiky socialismu jako nižší fáze komunistické společensko-ekonomické formace, musíme především postihnout jejich procesualnost. Tyto charakteristiky nelze chápat staticky, ale v jejich dlouhodobém průběhu. Jinou podobu mají v době, kdy společnost začíná vstupovat do takového seskupení dílčích kvalit v jednotlivých oblastech, které vytváří syntézu – nový společenský systém překonávající kapitalismus. Opět jinou podobu mají zmíněné charakteristiky (procesy) ve zralé socialistické společnosti, ze které již začínají vyrůstat prvky nové, komunistické kvality. Od postižení postupně nabývané kvantity těchto procesů v rámci socialistické kvality je možné odvodit vnitřní etapizaci socialismu, o kterou se však v této práci nebudeme pokoušet.

1. Rozhodující charakteristikou je proces osvobozování práce. V oblasti výrobních sil dochází k zespolečenštění pracovního procesu v důsledku prohlubování vědeckotechnické a informační revoluce a rostoucí úlohy vysoce kvalifikované, vědecké, obecné práce. Tento proces přináší úsporu nutné pracovní doby a rozšiřuje celkový disponibilní čas společnosti. Ten může být stále více věnován nejen produkci nutných výrobků a služeb, ale i kultivaci životního prostředí, rozvíjení schopností lidí a uspokojení jejich nemateriálních potřeb, především potřeby seberealizace. Na této bázi zespolečenštění a rozvoje výrobních sil a produkce času se mění i kvalita výrobních, vlastnických vztahů. I tady pokračuje proces zespolečenštění. Původní pluralita vlastnických vztahů, se kterou socialistická společnost vstupuje do dějin, se postupně v důsledku svobodné ekonomické soutěže mění v provázaný společenský (nadnárodní) vlastnický systém, zaručující efektivní, celospolečensky provázané a usměrňované hospodaření kolektivů zaměstnanců státních i samosprávných podniků, družstev, obcí, regionů i dalších sdružení občanů. Tento systém vytěsňuje globální kapitalismus, integruje do sebe a proměňuje drobné a střední soukromé vlastníky (maloburžoy a kapitalisty). Cílovou kvalitou, bodem zlomu ke komunistické fázi, je převládnutí takového vlastnického systému, ve kterém se všichni občané, ať už jako jednotlivci či jako kolektivy, různými formami podílejí na vlastnictví a hospodaření se společenskými výrobními prostředky a úměrně své práci i vlastnické aktivitě získávají podíl na společenských spotřebních předmětech i službách.
2. Přes narůstající roli společenského vlastnického sektoru, ale při zachování staré společenské dělby práce, zůstává v průběhu socialismu v zásadě zachován nižší stupeň zespolečenštění výrobního procesu, včetně pracovního procesu (ve srovnání s komunismem). Ten vyžaduje zprostředkování společenské nutnosti a užitečnosti práce i jejích produktů hodnotovými kategoriemi, tržními a peněžními me-

chanismy. Výrobky a služby si zachovávají charakter zboží směňovaného na trhu za účelem zisku. Trh je usměrňován mechanismy regulace a plánování vykonávanými institucemi samosprávných vlastnických komplexů a především státem, a to v nadnárodním rozměru. Vztah mezi prací člověka a jeho spotřebou je založen na zásadě „každý podle svých schopností, každému podle velikosti, kvality a společenské nutnosti jeho práce i vlastnické aktivity“.

3. V třídně sociální struktuře probíhá proces vytlačování a transformace buržoazie, zejména nadnárodní buržoazie a s ní propojených manažerských struktur, posilování třídy samosprávných vlastníků a jejího sblížení se skupinami zaměstnanců ve státním sektoru, v kapitalistickém sektoru i s vlastníky a zaměstnanci sektoru maloburžoazního a sektoru drobného a středního kapitalistického podnikání. Sbližování probíhá nejen v rovině ekonomicko-vlastnických vztahů, ale i v oblasti účasti na správě a řízení společnosti, ve způsobu života, kultury, hodnotových a morálních orientacích.
4. Probíhá proces přeměny politiky jako sféry prosazování zájmů tříd a skupin v oblasti společenské správy ve všelidovou nepolitickou samosprávu. V oblasti společenské správy ustupují zájmy tříd a skupin spojených s kapitalistickým vlastnictvím a prosazují se a sjednocují zájmy ostatních tříd a vrstev. Politika se stává širokým celospolečenským procesem prosazování zájmů tříd samosprávných vlastníků a jejich dalších spojeneckých tříd a skupin, včetně maloburžoů, drobných a středních kapitalistů a jejich zaměstnanců. Stát se z nástroje prosazování zájmů jedné vládnoucí třídy mění v širokou nadnárodní samosprávnou organizaci integrující a prosazující zájmy nekapitalistických vrstev. V celkovém poměru jeho funkcí ustupuje mocensko-potlačovací funkce funkci organizátorské a kulturně výchovné.
5. V pluralitním politickém systému se stírá rozdíl mezi politickými stranami a dalšími společenskými organizacemi, strukturami občanské společnosti. Jednotlivé organizace, včetně politických stran, se prosazují v pluralitní politické soutěži. V jejich vnitřním životě jsou překonávány prvky dominující role profesionálních byrokratických struktur a posilují se demokratické a samosprávné principy. Vedoucí úlohu může určitý subjekt získat jedině na základě kvality svého programu, své schopnosti demokraticky vyjadřovat a integrovat postoje a vědomí občanů a prostřednictvím schopnosti svých členů a sympatizantů prosazovat politiku příslušného subjektu v celé struktuře ekonomické samosprávy, státu, regionů a obcí i celé občanské společnosti.
6. Vytvářejí se základy společnosti lidí vymaňujících se z deformujících vlivů omezených sociálních rolí a formuje se společnost jako sdružení svobodných tvořivých individuí provázaných společnými zájmy a obecně humanistickými hodnotami a normami. Rozvíjí se sociální politika, která vychází ze zásady „rozdělování podle práce a výkonu funkce společenského vlastníka“. Zároveň však zprostředkuje pomoc a solidaritu s těmi, kteří pracovat nemohou, zajišťuje vysoký stupeň životní úrovně a sociálních jistot pro všechny a zmírňuje sociální rozdíly ve společnosti.

7. Ve společenském vědomí a kultuře ustupuje úloha ideologie jako procesu prosazování omezených a rozporných zájmů tříd a skupin v oblasti společenského vědomí a sílí proces integrování a kultivace duchovního odrazu života společnosti ve vědomí všech, především ovšem nekapitalistických tříd a skupin. V rámci tohoto procesu se integrují a propojují struktury společenského vědomí odrážející rozdíly v ekonomickém bytí, způsobu života a kultuře skupin a vytváří se vazba vědomí všech tříd a skupin na sjednocující hodnotové a morálně psychické orientace. Sjednocuje se a zároveň individualizuje chování i myšlení lidí zaměřené na omezené individuální, skupinové a lokální zájmy s chováním a myšlením reflektujícím společenské souvislosti. Překlenuje se propast mezi celospolečenským a individuálním, skupinovým, lokálním. Ve společenském vědomí dochází k prolamování sociální fixovanosti hranic mezi teoretickým a každodenním, empiricko-psychologickým vědomím, k odumírání části sociálních kořenů náboženství a také části kořenů sociálně patologických jevů, ke sblížování jednotlivých forem společenského vědomí, zejména morálky a práva, umění a vědy, ekonomického a ekologického vědomí apod.
8. Na bázi sblížování třídních i skupinových zájmů, každodenního i celospolečenského vědomí i chování se vytvářejí předpoklady postupování ekologického vědomí všemi formami vědomí a rozvíjení aktivit v různých oblastech života společnosti, jejichž důsledkem je ekologicky trvale udržitelný rozvoj společnosti.
9. Na základě zásadních přeměn v třídně sociální struktuře, včetně přeměn politických i duchovních, dochází k integrování a sblížování národů a národností a jejich sjednocování do společnosti multietnické a multikulturní ve svých jevových formách a internacionální svým obsahem.

Tímto shrnutím základních charakteristik (procesů), probíhajících ve všech oblastech socialistické společnosti jakožto první fáze komunistické společensko-ekonomické formace, uzavíráme náš výklad, s vědomím, že na daném stupni poznání a v rámci publikace s omezeným rozsahem jsme mohli tyto procesy pouze načrtnout. Přesto tento náčrt nepovažujeme za utopii v negativním smyslu tohoto slova. Nepovažujeme jej za jakési plané fantazírování odtržené od reality. Nepovažujeme jej za nepotřebný pro široké vrstvy občanů těžce zkoušených tvrdou realitou globálního kapitalismu a sužovaných novými a novými vlnami antisociálních ofenzív, prováděných pravicovými nositeli zájmů vládnoucí třídy, kteří se zhusta vyznačují „průkopnickým zápal“ svou úporností v mnohém srovnatelným se zápalem průkopníků protosocialismu v 50. letech. Naše závěry totiž nestojí na písku, ale snaží se do budoucna proložit poznatky o společenských procesech získané analýzou minulosti i současnosti.

Ano, pro řadu současníků je „tušení budoucnosti“ něčím, bez čeho se mohou zcela dobře obejít, zvláště pokud si nevidí dál než „na špičku svého nosu“. V této filosofii se je již řadu let pokoušejí utvrdit představitelé postmoderní vědy i umění, podle kterých nastal „konec dějin“¹ a v jeho rámci i konec „velkých příběhů“², kterými jsou míněny teorie snažící se poznat a vysvětlit logiku dějinného vývoje a odhalit jejich zákonitosti. U řady postmoderních filozofických, sociologických i politologických

koncepti přitom jako sláma z bot vykukuje apologetika současného kapitalismu. Této apologetice nahrává i mnoho čestných autorů, kteří se leckdy vyznačují i značným sociálním a demokratickým cítěním, nemohou se však svými poznávacími prostředky probít přes silnou clonu rozporných a vzájemně zauzlených a propletených jevových forem a svou neschopnost porozumět dějinám i světu povyšují na zákonitost. Mnohým z nich by pomohlo, kdyby dokázali využít obrovské poznávací síly marxistické teorie zbavené nánosu ideologie vládnoucí třídy éry prvního historického pokusu o socialismus.

My jsme se této síly využít pokusili, laskavý i nelaskavý čtenář ať posoudí, s jakým úspěchem. Jsme však hluboce přesvědčeni, že i mnoho z těch lidí, kteří okázale staví na odív svůj nezájem o budoucnost a svou nedůvěru v „utopie“, pociťuje potřebu určitého kompasu, který by jim pomohl zorientovat se ve společnosti a zvolit si takovou cestu, která by byla v souladu se směrem větru, který vane dějinami. Marxistický determinismus ovšem není fatalismem, který by zaručoval neodvratnost prosazení progresivních tendencí a vyzýval člověka, aby se pohodlně vezl na dějinném kole. Tváří in tvář civilizačním hrozbám, které s sebou nese kapitalismus, musí naopak varovat před velmi pravděpodobnou možností různých tragických nahodilostí, vybočení, regresivních zauzlení vývoje, stagnace či dokonce zkázy celé lidské pospolitosti, nemluvě již o hrozbách pro jednotlivé národy i země, které by mohly na cestě dějinami zabloudit a ocitnout se na periférii světového vývoje. Marxismus, přes veškerý svůj determinismus, nesnímá z člověka odpovědnost za jeho jednání a je mu jasné, že dějiny se skládají ze svobodných, více či méně cílevědomých aktivit jednotlivých lidí.³

Socialismus tedy je objektivní progresivní zákonitost, je však také svobodnou volbou. Naše prognostická vize má pro tuto svobodnou volbu připravit alespoň některé nezbytné informace.

¹ Srv. Fukuyama, F., cit. dílo, str.11-21.

² Srv. Grenz, J. S., Úvod do postmodernismu, Návrat domů, Praha 1997, str. 50-56, 159-160. Lyotard, J. F., O postmodernismu, Filosofický ústav AV ČR, Praha 1993, str. 111-113, Bělohradský, V., Kapitalismus a občanské ctnosti, Čs. spisovatel, Praha 1992, str. 113.

³ Srv. Engels, B., Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie, Spisy, sv. 21, cit. vyd. str. 326-327.

Doslov?

Napsali Hana Svobodová, Vlastimil Balín

Měli jsme možnost blíže se seznámit s textem studie „Bojíte se socialismu?“, k jejímuž vzniku jsme autory vyzvali, protože podklad k obdobnému materiálu předloženému k diskusi před VII. sjezdem KSČM je poněkud mimo záměr usnesení VI. sjezdu. Po vzájemné domluvě s autory rádi připojujeme následující řádky, které shrnou naše některé postřehy, názory, dojmy i snahu o celkový pohled.

Již název studie napovídá, že autorům velmi záleželo na tom, aby úsilí v ní představené našlo u zasvěcených i méně zasvěcených čtenářů alespoň odezvu a u některých vzbudilo pozornost s ohledem na obsah textu.

Záměr autorů předložit toto jistě kontroverzní a diskutabilní téma širší veřejnosti je třeba ocenit. Shodli jsme se minimálně v tom, že již bylo opravdu na čase, že se podobný materiál objevuje a že snad alespoň u části čtenářů může vyvolat diskuze, které by neměly zapadnout a mohly by se stát podnětem pro další pokračování prací na projektu, který mj. nabízí také tato studie.

Považujeme vcelku za oprávněné, že v nemalé části společnosti skutečně panují, a v řadě případů nikoliv bezdůvodně, obavy z toho, co se v této zemi nazývalo před r. 1989 socialismem, chcete-li reálným socialismem, který J. Heller charakterizuje jako protosocialismus.

Nechceme zde nyní rozvíjet úvahy o tom, co podle nás vedlo k jeho pádu a na dlouhou dobu ukončilo (bohužel) širší debaty o podstatě socialismu minimálně v části odborné společenskovední veřejnosti, a to ať už z jakýchkoli důvodů. Myslíme si totiž, že společenský vývoj přináší dnes a denně řadu změn nejen ve vývoji reality samotné, ale i v jejím chápání a názorech, co a jak dál. Proto také vnímáme tuto studii jako výzvu autorů debaty na toto téma vyvolat, a to nikoliv v duchu nějakých „stranických zadání či burcujičích výzev“, ale jako nabídku solidního základu k tématům z oblasti společenskovední teorie i praxe, které by neměly být znovu tabuizovány, ale s ohledem na historickou zkušenost naopak otevírány a široce diskutovány.

Z textu studie vyplývá, že autoři jednotlivých kapitol byli vedeni snahou rozebrat nejen příčiny krachu tzv. reálného socialismu (protosocialismu), a to včetně velmi jasných vymezení problémů spojených nejen s realizací teoretických východisek vycházejících především z marxistické teorie (třída, vlastnické vztahy, řízení a organizace, ideologie, zprostředkování atd.) a praxe spojené s obdobím vzniku revoluce v Rusku v listopadu r. 1917, ale především zkušeností opřených o realitu, která se začala odvíjet po r. 1945, potažmo po r. 1948, také v tehdejší Československu. Ač tato minulost je doslova „těhotná“ čekáním na samostatnější obsáhlejší analýzu, jde o poměrně odvážný počín otevírající po r. 1989 více „dvířka“ směrem do útrob části levicového komunistické hnutí, které se po léta považovalo za hlavního hegemonu pokrokových sil, i když posléze s ohledem na vnitřní a vnější souvislosti přestalo a

dále již nebylo ochotno kriticky vnímat a přehodnotit tuto svou roli. Situace šla dokonce tak daleko, že vlastní praxe tohoto hnutí měla na svědomí i lidské životy těch, kteří se odmítli z řady důvodů podvolit praxi té formy diktatury moci a třídního boje, který často díky aktivní roli tehdejšího vládnoucího stranického a řídicího aparátu stál na čele těchto procesů a jehož oběťmi se často stávali i jeho vlastní kdysi vykonavatelé.

Autoři podle našeho názoru vidí správně souvislosti tzv. revolučního převzetí moci s neschopností tuto moc dále progresivně rozvíjet s ohledem na hluboké společenské změny, které revoluce přinesla, a to jak v oblasti politických a ekonomických, vlastnických vztahů, tak i v mechanismech jejich zprostředkování, např. v psychologii lidí tyto změny přijmout, ztotožnit se s nimi a moci sehrávat roli svobodných, politicky i ekonomicky se realizujících individuí. Jde o kritické posouzení obou odlišných společenských systémů – kapitalismu a protosocialismu¹, z nichž protosocialismus se vydal cestou stále většího uzavírání se do sebe a tím se dostával do kolize s realitou rozvoje celosvětových výrobních sil a společenských změn. Zatímco kapitalismus přes všechnu kritiku dokázal učinit některé kompromisy např. v podobě tzv. welfare state (sociálního státu), kterým v mnoha ohledech vyvážil především sociální a ekonomické rozdíly, které mohly v průběhu vývoje více ohrožovat jeho stabilitu, protosocialismus nedokázal plně využít a realizovat rozvíjející se charakter dělnické třídy, její roli i postavení.

Zásadním problémem, jak autoři studie upozorňují, se pak stala především neschopnost protosocialismu zachytit změny v industriální podobě dělnické třídy do podoby označené jako kognitariát. Tento pojem razí i někteří zahraniční autoři v publikacích o společenském vývoji, např. známá dvojice H. a A. Tofflerovi.² S tím byla zároveň opomíjena inovační technologická vlna a její vliv na zespolečenštění.

Samostatnou a důležitou kapitolou jsou úvahy prognózující socialismus jako systém budoucích, nutných přeměn v oblasti vlastnických vztahů, na nichž především protosocialismus ztroskotával. Zde autoři podle našeho názoru správně hovoří o míře nikoliv pouze formálně zakotvené vlastnické role, ale především o jejím realizačním naplňování v podobě správy a vlastnictví výrobních prostředků. Tedy to, co nazývají družstevním a zaměstnaneckým, samosprávným vlastnictvím, v němž pozitivní a tzv. progresivní roli má sehrávat právě kognitariát se svou schopností odborného zaměření a přístupu k moderním technologiím, zejména v oblasti informačních technologií, jež mohou zajistit dostatečné propojení center i periférií s ohledem na dnes již panující a dále se prohlubující roztříštěnost a relativní izolovanost tzv. velkých aglomerací. Právě tady se pak mohou rodit zárodky budoucí komunikace, šíření informací z pohledu systému, který má být dalším stupněm emancipačních snah člověka nejen coby individua, ale i jako součásti společnosti, která dá prostor jeho realizaci v systému tzv. samosprávného sektoru. Tedy vlastnické i řídicí role plynoucí z logiky procesu samotného a jeho stupně uvědomování a nikoliv jako státněbyrokratického a direktivního modelu řízení.

Ač se úvahy autorů ubírají směrem, který lze v některých souvislostech jen tušit, nic to nemění na věci, že tato **studie je svého druhu ojedinělým pokusem „vypus-**

tit“ na scénu zabývající se problematikou soudobých společenských problémů a jejich řešením opravdu zajímavý a podnětný materiál, který by nemusel zapadnout.

Je však třeba podotknout, že po přečtení uvedeného materiálu se naše skepse ohledně realizačních možností a schopností těch, jež by měli nést a dále rozvíjet coby jakýsi uvědomovací činitel celého procesu hierarchizace, strukturace a modifikace, nijak nezmenšila, učeme-li stav, v jakém se např. část tzv. radikálního levicového hnutí nachází. A v tomto si dovolíme podotknout, že myslí-li se tímto činitelem např. opět komunistické strany s jejich řídicími a realizačními aparáty, a to na dnešním stupni vývoje, pak tuto skepsi vidíme jako více než nutnou, i když nikoliv bezvýhodnou. A to v tom smyslu, že kognitariát v sobě najde dostatek sil a reprodukčních schopností a své řídicí struktury dokáže zbavit nánosů tradičních schémat opředěných posvátností jedné, jediné a nevyhnutelné ideologie, která jej spasí, a všechno ostatní, co jen trochu zavání „anarchií pochybností“ jej zničí, pak je tu opět cesta sice jediná, ale končící stejně na dost tvrdě placeném odstavišti dějin. Tím máme na mysli postupné, ale definitivní a očistné zbavení se vlivů označovaných i autory jako „stalinistické“ nebo jinak „stalinozoidní“. Tedy vlivů, které tak či onak stále silně přežívají a svazují dnešní část levicového komunistického hnutí. Jakási hra na „generální pardon“ všem, kteří přeci jen v budovatelském zápalu mysleli vše jen a jen dobře, je slabou náplastí na budoucí ztráty, kterým by se v případě opakování minulých přístupů a s tím souvisejících chyb, byť např. okořeněných aurou některého z latinskoamerických vůdců, tato cesta v žádném případě nevyhnula. Proto má naše skepse také charakter jakéhosi apelu směrem k těm silám, které ještě zbývají uvnitř této části hnutí, aby nepodlehly neméně účelovým a mnohdy stejnými motivy a pudy se řídicím tzv. vymytáním imperialistického potažmo amerického ďábla, aby nepřestaly stejně objektivním metrem měřit jakýmkoli imperiálním snahám, ať už půjdou tzv. z východu nebo západu. Tedy onomu našeptávání zvenčí.

Chceme věřit, že tato studie se stane předmětem debat také uvnitř širšího levicového komunistického hnutí, aby doznala dalšího myšlenkového rozvoje a obohacení, a to včetně zkušeností zástupců těchto subjektů v zemích západní Evropy (např. SEL) i dalších částí světa, včetně těch, kteří nesdílejí pouze cestu revolučních změn, ale změny a jejich charakter si uvědomují a chtějí na nich spolupracovat v horizontu let příštích. Zároveň by debatám na toto téma výrazně pomohlo, kdyby se již brzy staly předmětem také vrcholných jednání orgánů v rámci stran a hnutí, kterým opravdu není lhostejný projekt budoucího společenského uspořádání, a to nikoliv pouze v propagandistické a účelové rovině, ale především v odborné, věcné a reálně odpovídající stavu a vývoji současného světa.

-
- ¹ Název *protosocialismus* podle našeho názoru vcelku vystihuje toto vývojové stadium, zvl. v souvislosti se snahou autorů představit jakousi variantu jiného modelu, který nazývají *socialismem* a jež se má z pochopitelných důvodů odlišovat od první jeho společenské formy.
- ² Pravda, ti zdaleka takovou profilaci a vizi o stávající i budoucí podobě a roli dělnické třídě s ohledem na svůj úhel pohledu nepopisují.

**Josef HELLER, František NEUŽIL
a kol.**

BOJÍTE SE SOCIALISMU?

Příbram 2007

Redakce: Josef Heller

<http://www.samospravny-socialismus.cz>

Obálka, grafická úprava a sazba Miroslav Nejedlý

Vydala a vytiskla Zdenka Brožová, Periskop, Hluboš 133,
provozovna Dlouhá 168, Příbram II
e-mail: tiskarna.periskop@volny.cz

ISBN: 978-80-87077-01-6